

YÖNETİM VE EKONOMİ YÖNEKO

Yl: 2022 C ilt: 29

Sayı : 3

ISSN:1302-0064
E-ISSN-2458-8253

JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS JOME

Year: 2022 Volume: 29 Issue:3

ISSN:1302-0064
E-ISSN-2458-8253

 MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
MANİSA CELAL BAYAR UNIVERSITY THE FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES JOURNAL

Y Ö N E T İ M
VE
E K O N O M İ
YÖNEKO

Yıl: 2022 Cilt: 29 Sayı : 3

ISSN:1302-0064
E-ISSN-2458-8253

JOURNAL OF
MANAGEMENT
AND
ECONOMICS
JOME

Year: 2022 Volume: 29 Issue: 3

ISSN:1302-0064
E- ISSN-2458-8253

 MANISA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
MANISA CELAL BAYAR UNIVERSITY THE FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES JOURNAL

YÖNETİM

VE

EKONOMİ (E-ISSN-2458-8253) / (ISSN-1302-0064)

Sahibi:

Yönetim Kurulu Adına İ.İ.B.F. Dekanı
Prof.Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ

Editör:

Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ

Yardımcı Editörler:

Doç.Dr. Coşkun ÇILBANT

Doç.Dr. Serkan CURA

Alan Editörleri:

Prof.Dr. Mustafa MIYNAT

Prof.Dr. Sibel SELİM

Doç.Dr. Ece DEMİRAY

Doç.Dr. Koray KAYALIDERE

Doç.Dr. Özgür Hakan ÇAVUŞ

Dr.Öğr.Üyesi Feyda SAYAN CENGİZ

Dr.Öğr.Üyesi İsmail BAŞARAN

Editörler Kurulu:

Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ (MCBÜ)

Prof.Dr. Tuncer ÖZDİL (MCBÜ)

Prof.Dr. Mustafa MIYNAT (MCBÜ)

Prof.Dr. Hüseyin AKTAŞ (MCBÜ)

Prof.Dr. C. Erdem HEPAKTAN (MCBÜ)

Prof.Dr. Serhat BAŞTAN (MCBÜ)

Prof.Dr. Halit YANIKKAYA (GTÜ)

Prof.Dr. Anarkül URDALETOVA (MANAS)

Prof.Dr. İhsan IŞIK (ROWAN)

Prof.Dr. Mitchell CHARKIEWICZ (CCSU)

Prof.Dr. Nazmi SARI (USASK)

Prof.Dr. Pavel Vasilevich DRUZHININ (KRC)

Prof.Dr. Rainer WEHNER (FHWS)

Prof.Dr. Sławomir KALINOWSKI (İRWRPAN)

Prof.Dr. Syrgak KYDYRALIEV (AUCA)

Doç.Dr. Alparslan UĞUR (KKÜ)

Doç.Dr. Zümrüt ECEVİT SATI (İÜ)

Dil Editörleri

Doç. Dr. Deniz Dirik (MCBÜ)

Araş. Gör. Fatin Şevki BULUT (MCBÜ)

Sekreteryası:

Arş.Gör. Osman GÜLDEN

Arş.Gör. Abdullah MARUFOĞLU

Arş.Gör. Fatin Şevki BULUT

Arş.Gör. Ayşe EFE

Arş.Gör.Dr. Can KARABIYIK

Arş.Gör. Erdi Bayram

Arş.Gör. Gizem KILIÇ AKYILDIZ

Arş.Gör. Hülya YEŞİLYURT TEMEL

Arş.Gör.Dr. Kahraman SÜVARİ

Arş.Gör.Dr. Mehmet SANDAL

Bu Sayımızın Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Ayla Zehra ÖNCER (Marmara Üniv.)
- Prof. Dr. Mehmet Hakan KESKİN (İstanbul Aydın Üniv.)
- Prof. Dr. Sibel KARĞIN (MCBÜ)
- Prof. Dr. Tülin CANBAY (MCBÜ)
- Doç. Dr. Alper KURNAZ (İBÜ)
- Doç. Dr. Beyhan AKSOY (Akdeniz Üniv.)
- Doç. Dr. Ebru SAYGILI (Yaşar Üniv.)
- Doç. Dr. Fatih Çemrek (OGÜ)
- Doç. Dr. Hilmiye TÜRESİN TETİK (MCBÜ)
- Doç. Dr. Ulviye AYDIN (MCBÜ)
- Dr. Öğr. Üyesi Eray ALIM (Batman Üniv.)
- Dr. Öğr. Üyesi Gülmüş BÖRÜHAN KARACA (Yaşar Üniv.)
- Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AĞDEMİR (Ahi Evran Üniv.)
- Prof. Dr. Funda YURDAKUL – (AHBVÜ)
- Prof. Dr. Meltem İNCE YENİLMEZ (İDÜ)
- Prof. Dr. Tuncer ÖZDİL (MCBÜ)
- Doç. Dr. Ali ACARAY (Erdoğan Üniv.)
- Doç. Dr. Arman Zafer YALÇIN (Balıkesir Üniv.)
- Doç. Dr. Ceren İŞÇİ (MCBÜ)
- Doç. Dr. Evrim MAYATÜRK AKYOL (İKÇÜ)
- Doç. Dr. Güngör ÖZCAN (MCBÜ)
- Doç. Dr. Tuba ELDEM (Fenerbahçe Üniv.)
- Doç. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI (İKÇÜ)
- Dr. Öğr. Üyesi Murat JANE (İstanbul Aydın Üniv.)
- Dr. Öğr. Üyesi Yağmur SAĞLAM LİMAN (Sinop Üniv.)

İletişim Adresi: Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Şehit Prof.Dr. İlhan Varank Kampüsü 45140, Yunussemre, Manisa

Yönetim ve Ekonomi yılda dört sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergimiz TRDizin, EconLit, EBSCO,

ASOS, DOAJ, ProQuest ve SOBIAD veri tabanına kayıtlıdır.

Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir, yayınlayan kurumu bağlamamaktadır.

©Copyright: MCBÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Eylül 2022 Basım Yeri: M.C.B.Ü Matbaası – MANİSA

Tel: 0 (236) 201 80 44

Fax: 0 (236) 201 80 10

e-mail: iibf-dergi@cbu.edu.tr

URL: https://dergipark.org.tr/yonveek

TRDizin, EconLit, EBSCO,

JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS (E-ISSN-2458-8253) / (ISSN-1302-0064)

Owner:

The Faculty of Dean
Prof.Dr. Cuneyt Yenal KESBIC

Editor:

Prof.Dr. A. Kemal CELEBI

Co-Editors:

Assoc.Prof.Dr. Coskun CILBANT

Assoc.Prof.Dr. Serkan CURA

Field Editors:

Prof.Dr. Mustafa MIYNAT
Assoc.Prof. Ece DEMIRAY
Assoc.Prof. Ozgur Hakan CAVUS
Assist.Prof. Ismail BASARAN

Prof.Dr. Sibel SELIM
Assoc.Prof. Koray KAYALIDERE
Assist.Prof. Feyda SAYAN CENGIZ

Editorial Board:

Prof.Dr. A. Kemal CELEBI (MCBU)
Prof.Dr. Mustafa MIYNAT (MCBU)
Prof.Dr. C. Erdem HEPAKTAN (MCBU)
Prof.Dr. Halit YANIKKAYA (GTU)
Prof.Dr. Ihsan ISIK (ROWAN)
Prof.Dr. Nazmi SARI (USASK)
Prof.Dr. Rainer WEHNER (FHWS)
Prof.Dr. Syrgak KYDYRALIEV (AUCA)
Assoc.Prof.Dr. Zumrut ECEVIT SATI (IU)

Prof.Dr. Tuncer OZDIL (MCBU)
Prof.Dr. Huseyin AKTAS (MCBU)
Prof.Dr. Serhat BASTAN (MCBU)
Prof.Dr. Anarkul URDALETOVA (MANAS)
Prof.Dr. Mitchell CHARKIEWICZ (CCSU)
Prof.Dr. Pavel Vasilevich DRUZHININ (KRC)
Prof.Dr. Stawomir KALINOWSKI (IRWIRPAN)
Assoc.Prof.Dr. Alparslan UGUR (KKU)

Language Editors:

Assoc. Prof. Dr. Deniz Dirik (MCBU)

Res.Assist. Fatin Sevki BULUT BULUT

Secretariat:

Res.Assist. Osman GULDEN
Res.Assist. Fatin Sevki BULUT BULUT
Res.Assist.Dr. Can KARABIYIK
Res.Assist. Gizem KILIC AKYILDIZ
Res.Assist.Dr. Kahraman SUVARI

Res.Assist. Abdullah MARUFOGLU
Res.Assist. Ayse EFE
Res.Assist. Erdi BAYRAM
Res.Assist. Hulya YESILYURT TEMEL
Res.Assist.Dr. Mehmet SANDAL

The Advisory Board in This Issue

- Prof. Dr. Ayla Zehra ONCER (Marmara Univ.)
- Prof. Dr. Mehmet Hakan KESKIN (Istanbul Aydın Univ.)
- Prof. Dr. Sibel KARGIN (MCBU)
- Prof. Dr. Tülin CANBAY (MCBU)
- Assoc. Prof. Dr. Alper KURNAZ (IBU)
- Assoc. Prof. Dr. Beyhan AKSOY (Akdeniz Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Ebru SAYGILI (Yasar Univ.)
- Assoc. Prof. Dr. Fatih Cemrek (OGÜ)
- Assoc.Prof. Dr. Hilmiye TURESIN TETIK (MCBU)
- Assoc. Prof. Dr. Tuba ELDEM (Fenerbahçe Univ.)
- Assist.Prof. Dr. Eray ALIM (Batman Univ.)
- Assist. Prof. Dr. Gulmuş BORUHAN KARACA (Yasar Univ.)
- Assist.Prof. Dr. Zeynep AGDEMIR (Ahi Evran Univ.)
- Prof. Dr. Funda YURDAKUL (AHBVU)
- Prof. Dr. Meltem INCE YENILMEZ (IDU)
- Prof. Dr. Tuncer OZDIL (MCBU)
- Assoc. Prof. Dr. Ali ACARAY (Erdogan Univ.)
- Assoc. Prof. Arman Zafer YALCIN (Balıkesir Univ.)
- Assoc. Prof. Ceren ISCI (MCBU)
- Assoc. Prof. Dr. Evrim MAYATURK AKYOL (IKCU)
- Assoc.Prof. Dr. Ulviye AYDIN (MCBU)
- Assoc.Prof. Dr. Zehra Nuray NISANCI (IKCU)
- Assoc.Prof. Dr. Murat JANE (Istanbul Aydın Univ.)
- Assist.Prof. Dr. Yağmur SAGLAM LIMAN (Sinop Univ.)

Contact:

Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ
Manisa Celal Bayar University
The Faculty of Economic and Administrative Sciences
Sehit Prof.Dr. İlhan Varank Campus 45140, Yunussemre, MANİSA

Tel: 0 (236) 201 80 44
Fax: 0 (236) 201 20 10
e-mail: iibf-dergi@cbu.edu.tr
URL: <https://dergipark.org.tr/yonveek>

The Journal of Management and Economics is an international refereed journal published four times a year. The Journal of Management and Economics is indexed in TRDizin, EconLit, EBSCO, ASOS, DOAJ, ProQuest and SOBIAD.

The author(s) is (are) the sole responsible for the opinion and views stated in the articles.
©Copyright: MCBU The Faculty of Economic and Administrative Sciences – September 2022

YÖNETİM VE EKONOMİ

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 2022 Cilt: 29 Sayı: 3 E-ISSN-2458-8253 / ISSN-1302-0064

İÇİNDEKİLER

Ahmet GÜMÜŞ Ayşe MERCAN	Kadın Girişimcilerin Vergi Adaletiyle İlgili Görüşlerinin Araştırılması: Ağrı ve Afyonkarahisar İlleri Örneği.....	417
Ahmet KARDAŞLAR	Türkiye’de İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Geçerliliğinin Yeniden İncelenmesi.....	443
Ebru AKSOY Hamza KAHRİMAN	Türkiye’de Kalkınma Planlarındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmelerinin Değerlendirilmesi (1980-2000 Dönemi).....	463
Harun ARAS Yusuf YILDIRIM	Rusya’nın 2014 Ukrayna Krizi’ndeki Hibrit Savaş Stratejisi.....	499
Kaan Ramazan ÇAKALI	Kurumsal Yönetim Komitesi Yapısının Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Derecelendirmesi Notu Üzerine Etkileri.....	517
Murat SAĞBAŞ	Lider Desteği ve Yaşam Tatmininin İş Performansına Etkisi: Bankacılık Sektörü Örneği.....	537
Nermin Merve YALÇINKAYA Nuriye SAY	Türkiye’de Ulaşım Sektörü Politik Karar Verme Mekanizmasına Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulama Gerekliği.....	547
Ünal DİKBAŞ Reşat KASAP Mehmet Güray ÜNSAL	Beklenen Enflasyon Verilerinde Kaos Varlığının İncelenmesi.....	567
Vildan SARICA Gülçin ÖZBAY	Yiyecek İçecek Paket Servis Hizmetlerinde Pandemi Dönemi Müşteri Şikâyetlerine İlişkin Bir Araştırma.....	583
Yeter USLU Umutcan ALTUN Emre YILMAZ	Sağlık İşletmeleri Açısından Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevlerinin Bulanık AHS Yöntemi İle Değerlendirilmesi.....	603
YAZIM KURALLARI		623

JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS

MANİSA CELAL BAYAR UNIVERSITY THE FACULTY OF
ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES JOURNAL

Year: 2022 Volume: 29 Issue:3 E-ISSN-2458-8253 / ISSN-1302-0064

CONTENTS

Ahmet GUMUS Ayse MERCAN	Exploring the Opinion of the Women Entrepreneurs on Justice of Taxation: Examples of Ağrı and Afyonkarahisar Provinces.....	417
Ahmet KARDASLAR	Re-examining Validity of the Export-led Growth Hypothesis in Turkey.....	443
Ebru AKSOY Hamza KAHRIMAN	Evaluation of Realization of the Targets Regarding the Tax Policies in the Development Plans in Turkey (The Period of 1980-2000).....	463
Harun ARAS Yusuf YILDIRIM	Russia's Hybrid War Strategy in the 2014 Ukraine Crisis...	499
Kaan Ramazan ÇAKALI	Effect of Corporate Governance Committee Structure on Corporate Governance Compliance Rating.....	517
Murat SAGBAS	The Impact of Leader Support and Life Satisfaction on Business Performance: The Case of the Banking Industry...	537
Nermin Merve YALCINKAYA Nuriye SAY	Encouraging Transportation Sector Political Decision-Making through Strategic Environmental Assessment in Turkey.....	547
Unal DIKBAS Resat KASAP Mehmet Guray UNSAL	Investigation of the Existence of Chaos in Expected Inflation Data.....	567
Vildan SARICA Gulcin OZBAY	A Study on Customer Complaints During the Pandemic Period in Food and Beverage Delivery Services.....	583
Yeter USLU Umutcan ALTUN Emre YILMAZ	Evaluation of Green Human Resources Management Functions in Terms of Healthcare Facilities with the Fuzzy AHP Method.....	603
GUIDELINES FOR SUBMITTING ARTICLES		628

Kadın Girişimcilerin Vergi Adaletiyle İlgili Görüşlerinin Araştırılması: Ağrı ve Afyonkarahisar İlleri Örneği

Ahmet GÜMÜŞ*

Ayşe MERCAN**

ÖZ

Adalet, esas itibarıyla hukuki bir sözcük olmasına karşın birçok disiplinde ele alınmış ancak ortak bir tanımı yapılamamış bir sözcüktür. Bununla birlikte vergi adaleti adalet temelinde hukuki zorunluluktan ortaya çıkmış, yasal temelini anayasa ile mevzuatlardan alan bir kavramdır. Bu çalışmada kadın girişimcilerin vergi adaletiyle ilgili görüşlerinin mülakat yöntemi yoluyla incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda toplamda 14 kadın girişimciye ulaşılmıştır. Buna göre katılımcıların vergi adaleti ile ilgili görüşleri incelendiğinde, vergilerin ve özellikle de Katma Değer Vergisi ile Gelir Vergisi Kanunu'nun 9. maddesindeki muafiyetin adil olmadığı, mükellefler arasındaki alınan vergilerde adaletsizlik yapıldığı, vergi yüklerinin fazla olduğu saptanmıştır. Ayrıca vergi bilinci ve farkındalığı yönünden Afyonkarahisar ilindeki katılımcıların Ağrı ilindekilere oranla daha bilinçli ve farkındalıklarının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın teoriyle uygulama arasında vergi adaleti konusunda farklılığa vurgu yapması açısından literatüre faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Vergi Yükü, Vergi Adaleti, Kadın Girişimciler, Katma Değer Vergisi
JEL Sınıflandırması: H20, H29, J16

Exploring the Opinion of the Women Entrepreneurs on Justice of Taxation: Examples of Ağrı and Afyonkarahisar Provinces

ABSTRACT

Justice is discussed in many disciplines despite it is virtually a juristic word, but it is a word the common definition of which couldn't be done. However, tax equity is formed due to legal obligation on the basis justice, and it is a concept which gets its legal foundation from constitution and its legislation. In this study, it has been purposed to examine the opinion of the women entrepreneurs on tax equity by means of interview. Total 14 women entrepreneurs have been reached. Whereas, it has been established that the taxes and especially the exemption in Value Added Tax and the 9th article Income Tax Act isn't equitable, when the opinion of the participants on tax equity is examined, injustice occurred at the taxes taken from the taxpayers, and the tax incidences were a lot. Furthermore, it has been confirmed that the participants in Afyonkarahisar province were more conscious than the ones in Ağrı province in terms of tax knowing and awareness and their awareness was high. It has been thought that this study can be beneficial for the literature on underlining the difference about tax equity between theory and practice.

Key Words: Justice, Tax Incidence, Justice of Taxation, Women Entrepreneurs, Value Added Tax
JEL Classification: H20, H29, J16

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, agumus@agri.edu.tr, ORCID Bilgisi: <https://orcid.org/0000-0001-7089-5936>.

** YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Bölümü, aysemecan81@hotmail.com, Orcid Bilgisi: <https://orcid.org/0000-0001-8332-7794>.

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2022 / Yayına Kabul Tarihi: 11.05.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1066075

Makale Türü: Araştırma Makalesi

GİRİŞ

Sosyal refahı sağlamak amacıyla kullanılan unsurlardan birisi olan vergilerin kamu otoritesi tarafından toplanmasının amacı, kamu harcamalarının karşılanmasıdır (Güzel vd., 2019: 80). Bu bağlamda vergilendirme, devletin faaliyetlerinin sürekliliğinin sağlanması yönünden önemlidir (McLachlan, 2002: 381). Yalnızca vergilerin varlığı devlet faaliyetlerinin sürdürülebilmesi açısından yeterli değildir. Bununla beraber vergi mükelleflerinin vergi bilincine sahip olması gerekir. Vergi bilinci; devletin kamu hizmetlerini yerine getirebilmesi açısından mükelleflerin vergilerin gerekli olduğuna inanması sonucunda kanunlarda kendisine yüklenen ödevleri yerine getirme istediğidir (Çelebi vd., 2019: 2). Vergi bilinci kamu harcamalarının finansmanının devlet ile verginin önemli olduğuna inan mükellefler arasında paylaşılmasıdır (Abdiyeva ve Cumakunova, 2017: 73). Bu nedenle vatandaşlar vergisel görevlerini tam olarak yerine getirme bilinci ile vergi ödemeye istekli olmaları gerekir. Bu noktada devlet ise mükellefleri gereksiz ayrıntı ve formalitelerle boğmadan sade, anlaşılır, basit ve her mükellef açısından eşit, adil ve ödeme gücü ilkesi dikkate alınarak oluşturulmuş bir vergi sistemi oluşturmalıdır (Cansız, 2006: 132). Vergilerin bilinci mükelleflerin neden vergi ödediklerini bilmesi ve farkına varması açısından önemli bir konudur. Bilinç veya farkındalık, gerçeği olumlu ya da olumsuz bir şekilde anlama, tepki gösterme ve cevap verme olarak tanımlanabilir (Çelebi vd., 2019: 2). Vergi bilinci sayesinde mükellefler neden vergi ödedikleri sorusuna cevap bularak vergi bilinçlerini artırabilirler, vergi kayıp ve kaçaklığı azaltılarak vergilemede adalet sağlanmasına katkıda bulunabilirler (Uzunali vd., 2021: 133-134).

Adalet kavramı örgütlerin etik uygulamaları için gerekli erdemi olarak görölmektedir (Rawls, 1958: 164). Ancak vergi adaleti kavramı örgütlerdeki adalet kavramından tamamen farklı olarak görölmekte olup: vergi adaletinde devlet otoritesi ile vergi mükellefleri arasındaki ilişkiler incelenmektedir (Farrar vd., 2020: 489). Vergi adaleti kavramı adalet teorilerinde, mikro ve makro çerçevede ele alınmakta olup; mikro düzeyde vergi mükellefi paydaşken, makro düzeyde ise hükümetin paydaş olduğu ileri sürölmektedir (Farrar, 2011: 368). Vergi devletin sürekliliği açısından mükelleflerinden alınması gerekli bir bütçe kalemidir.

Verginin literatürde normatif bir kavram olması dolayısıyla, vatandaşlar arasında adil dağılıp dağılmadığı sorunu birçok bilim adamı tarafından araştırılmakla birlikte, adalet hukuk ve vergi sistemi içerisinde en fazla tartışılan konulardan birisi haline gelmiştir (Sheffrin, 1993: 301; Niesiobeđzka ve Kołodziej, 2020: 246). Vergi sistemindeki adalet mekanizması, mükelleflerin sisteme uyum seviyesini etkileyebilmektedir (Faisal ve Palil, 2015: 74). Vergi adaleti kavramı kurumlar vergisinden kaçınmayı içermektedir (Vaughan, 2019: 736). Mükelleflerin vergi adaletiyle ilgili algılarının adaletsiz olması halinde, mükellefler arasında yaşanan rahatsızlıkların olumsuz yansımaları devlet otoritesinin meşruiyetiyle birlikte vergi gelirinin kaybedebilmesini etkileyebilmektedir (Chang, 2020: 114). Diđer yandan devlet otoritesi uzun

vadede vergi barışını sağlamak üzere, mükellefler arasındaki vergi adaletini teşvik edici politikaları yürürlüğe koyabilir (Farrar, 2011: 368). Vergide adalet araştırmacıların üzerinde durduğu bir kavram olmakla birlikte adalet algısının vergide olmamasının en önemli göstergelerinden birisi mükelleflerin vergiden kaçınması olabilmektedir.

Bu çalışmada kadın girişimcilerin vergi adaletine ilişkin görüşlerinin araştırılması amaçlanmıştır. Başka bir ifadeyle çalışmanın amacı mali güç ve vergi yükleri açısından vergi adaletinin mükellefler arasında dengeli olup olmadığı, dengeli değilse adil bir vergilendirme için gerekli vergi politikasının nasıl olması gerektiğinin ölçülmesidir. Bu çalışma ele aldığı konu, kapsamı, araştırma yöntemi, ölçme aracı ile katılımcıların sorulara verdiği samimi yanıtlarla sınırlıdır. Buna göre bu çalışmanın vergi adaletine ilişkin kadın girişimcilerden elde edilen bulguları neticesinde literatüre faydalı olabileceği düşünülmektedir.

I. LİTERATÜR

Toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla bireyler, insanlığın en ilkel örgüt haline gelmesinden, siyasi toplumu oluşturduğu zamana kadar elde ettikleri bazı gelirlerini devlete vermişlerdir (Kargı ve Yüksel, 2010: 25). Kısaca günümüzde de bireyler kamusal hizmetlerin karşılanması için elde ettikleri kazançlarının bir kısmını vergi olarak devlete vermektedir.

Devletin en önemli gelir kaynaklarından olan vergi kavramı çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlar, dönemin şartlarına göre ve tanımlı yapan kişi/kişilerin düşünce yapısına göre farklılık arz etmektedir (Nadaroğlu, 1998: 216). Vergi; terim anlamı itibariye Türkçe kökenlidir ve hediye verilen, karşılığı olmayan bir değeri ifade etmektedir (Akdoğan, 2007: 115). Vergiler devletin gerçek, tüzel ve tüzel kişiliğe sahip olmayan topluluklardan kamu hizmetlerini karşılamak üzere mükelleflerden hukuki zorlamayla aldığı parasal ödemelerdir (Şen ve Sağbaş, 2017: 5). Vergi, vergilendirme yetkisine sahip kurumların kamu harcamalarını karşılanması amacıyla ödeme güçleriyle orantılı olarak vatandaşlardan alınan gelirlerdir (Şenyüz vd., 2020: 86). Vergi mükelleflerinin kamu harcamalarının yerine getirmesi amacıyla kanunlarda yer verilen usul, esas ve oranlarda gelirlerinden veya servetlerinden vergi ödemeleri gerektiğini; bilmeleri, anlamaları, fark etmeleri gerekir ki; bunun için de vergi bilincinin artırılması gerekir (Çiçek ve Bitlisli, 2017: 263). Devletin temel gelir kaynaklarından birisi vergi olup, vergi mükelleflerinin bu temel gelir kaynağını düzenli olarak ödemeleri de vergi bilincinin artırılmasıyla oranlıdır.

Vergi bilinci kavramının ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Torgler (2005: 526)'e göre vergi bilinci topluma katkı sağlamak amacıyla mükellefin vergiyi ödeme konusundaki isteği ve içsel motivasyonu; Demir ve Çiğerci (2016: 128)'ye göre vergi ile ilgili olarak mükelleflerin olumlu ve olumsuz algı ve bilgilerinin tamamının toplamını; Çiçek ve Bitlisli (2017: 264) bireyler tarafından verginin algılanması ve bireylerin vergi ödemedeki isteklilikleri, Abdiyeva ve Cumakunova, (2017: 71-72) vergi mükelleflerinin vergi ödediklerinin farkında olması, vergi mükelleflerinin kamusal mal ve hizmetlerin

finansmanı için vergi ödediklerini anlamaları, bilmeleri ve ayrıca vergi gelirlerinin kamu harcaması olarak nasıl harcılandığını takip ederek bu tür bir harcamaya gerek olup olmadığını hakkındaki görüşleri, Uyanık (2019: 359) ise, verginin ödenmesi gerektiğinin devlet ve mükelleflerin tamamı tarafından farkında olunması şeklinde tanımlamışlardır. Özetle, vergi bilinci; vergi mükelleflerinin toplumsal sosyal sorumluluk anlayışı çerçevesinde devlete vergi ödemeleri hususunda gönüllü olarak farkında olmalarıdır.

Farkındalık, Türk dil kurumu tarafından farkında olma durumu şeklinde tanımlanmıştır. Farklı bir şekilde farkındalık görülmesi veya bilinmesi gereken şeylerden haberi bulunmak, kavranması gereken bir şeye dikkat etmek ve bilinçli bir şekilde davranarak bir eylemi neden ve niçin yaptığının farkında olmasıdır (Yardımcıoğlu vd., 2015: 98). Bu bağlamda vergi farkındalığı ise verginin neden, niçin ödendiğinin ve alındığının farkına varılmasıdır.

Kamu hizmetlerinin sürekli ve kesintisiz yapılabilmesi için devletin sürekli ve düzenli vergi gelirlerine ihtiyacı vardır (Öğdüm ve Arslaner, 2021: 158). Bunda mükelleflerin olumlu vergi bilincine sahip olmaları, vergi farkındalıkları ve vergi yüklerinin adil bir şekilde olması etkilidir. Bu sebeple mükelleflerin vergi bilinci ile vergi farkındalığına sahip olması ve vergi adaletinin sağlandığı bir vergi sistemi için önemlidir.

Vergi ile ilgili geçmişten günümüze yapılan bilimsel çalışmalar, kanuni düzenlemeler ve uygulamalar bakımından önemle üzerinde durulan konularından birisi adil vergi sisteminin gerçekleştirilmesidir (Akdoğan, 2007: 195-196; Yereli ve Ata, 2011: 22). Bu bağlamda adil vergi sisteminin gerçekleştirilmesi için karşımıza adalet ve vergide adalet kavramları çıkmaktadır.

Adalet; Arapça kökenli bir kelimedir (Küçük, 2008: 92). Adalet kelimesinin sözlük anlamına bakıldığında Türk Dil Kurumu sözlüğünde “hakkı gözetme, hak ve hukuka uygunluk” şeklinde tanımlandığı görölmektedir (Çat ve Yardımcıoğlu, 2020: 44). Fakat subjektif bir kavram olması nedeniyle adalet kavramı farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlamalarda etkili olan bazı unsurlar vardır. Bunlar; dini inanç, insan psikolojisi, yaşanan coğrafya, zaman gibi unsurlardan oluşmaktadır (Demircan, 2020: 2111). Dolayısıyla adalet kavramı konusunda ortak bir tanım bulunmamaktadır (Uygun, 2020: 223). Adaletin tanımı hususunda ortak tanımın yapılamaması insanlar arasındaki psikolojik, kültürel, bölgesel farklılıkların varlığından dolayıdır.

Vergide adalet kavramının da adalet kavramı gibi ortak bir tanımı yoktur. Vergide adalet kavramı adalet kavramı gibi yaşanan coğrafyaya, sosyal yapıya, kişiye ve zamana göre değişmesi nedeniyle herkes tarafından kabul edilen bir sınırını belirlemek zordur (Akdoğan, 2010: 196). Örneğın ruhban sınıfının yaptıkları dualar yoluyla devlete hizmet ettikleri düşüncesinin hâkim olması nedeniyle Hristiyan toplumların vergi ödememeleri gerektiğı hususu adil kabul edilmiştir (Lang, 1998: 3). Özetle adalet kavramıyla orantılı olarak vergi adaleti noktasında da literatürde ortak noktada buluşmuş bir genel tanım bulunmamaktadır.

A. Vergi Adaletinin Tanımı

Vergi adaletiyle ilgili literatürde yapılmış tanımlar aşağıda yer almaktadır:

- Genel bir tanım yapıldığında vergi adaleti, toplumdaki bireyler arasında vergi yükünün adil olduğu düşünülen bir şekilde paylaşılmasını ifade eder (Gök vd., 2013: 270).
- Adil bir vergi az geliri olan mükelleflerden az çok geliri olan mükelleflerden ise çok vergi alınmasıdır. (Demircan, 2020: 2112).
- Vergi adaleti, mükelleflerin ödeme güçleri oranında devlete yaptığı vergi ödemeleridir (Özcan ve Bucak, 2021: 63).

Vergi adaleti, mükelleflerin üstlendikleri vergi yükleriyle orantılı şekilde adil vergilendirmenin yapılmasıdır.

B. Vergi Adaletinin Önemi

Disiplinler arası bir kavram olan adalet kavramı değişik şekillerde ifade edilmekle beraber her zaman devletin birincil görevi olarak nitelendirilmektedir (Uygun, 2020: 223; Deneşli, 2010: 4). Adalet konusu vergi ve vergileme konusunun tartışıldığı zamanlarda mutlaka temel hususlardan birisini oluşturmaktadır (Şen ve Sağbaş, 2017: 227). Bu bağlamda vergide adalet konusu vergi yükünün mükelleflerin tamamını kapsayarak verginin eşit bir şekilde dağıtılması gerektiğini belirttiğinden, önemlidir. Vergi adaletinin eşit bir şekilde nasıl dağıtılması 1982 Anayasasının 73'üncü maddesinin birinci ve ikinci fıkralarında yer alan hükümlerde herkesin mali gücü oranında vergi ödemesi ve vergi yükünün adaletli ve ayrıca dengeli dağıtılması hükümlerine yer verilerek mali güç ve vergi adaleti konuları hukuki anlamda bir zemine oturtulmuştur. Bahsi geçen bu hükümler aynı zamanda vergi adaleti konusunun ana öğelerini meydana getirmektedir (Topuzkanamış, 2012: 116). Vergi adaleti yasal mevzuatlarda gerekçesi belirtildiği üzere, mükelleflerin üstlendikleri vergi yükleriyle orantılı olarak mükelleflerden adil bir şekilde alınması gerektiğinden önemli bir konudur.

C. Vergi Adaletiyle İlgili Kuramlar

Vergi adaletine hukuki boyutu dışında iktisadi anlamada baktığımız takdirde, vergi adaletini açıklayan çeşitli görüşlerin olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar; mali güç (ödeme gücü) yaklaşımı ve fayda yaklaşımı olup; bunlardan aşağıda bahsedilmiştir:

Mali güç çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu bağlamda Adam Smith ve Adolph Wagner tarafından açıklanan vergide ödeme gücü kavramı şu şekilde ifade edilmektedir; Smith'e göre ödeme gücü, kişilerin elde ettikleri gelirler iken, Wagner'e göre ödeme gücü, kişilerin kendisini ve aile bireylerinin geçimini yerine getirebilecek gelirlerinden fazla olan miktarıdır (Gökçay, 2017: 115). Vergilemede adaletin oluşturulması için meydana çıkarılan mali güç yaklaşımı, mükelleflerinin gelir, servet ve tüketimlerinin farklı olması nedeniyle mali güçlerinin dikkate alınarak vergilendirilmesini öngörmektedir (Kılıç, 2018: 398). Bu bağlamda mali güç yaklaşımına göre vergi yükünün yatay ve dikey adalete uygun bir şekilde dağıtılması gerekmektedir (Musgrave ve Musgrave, 1989: 232).

Yatay adalet, aynı durumda olan mükelleflerden aynı miktarda vergi alınması, dikey adalet ise farklı durumda olan mükelleflerden farklı miktarda vergi alınması olarak tanımlanmaktadır (Armağan ve İçmen, 2017: 11). Vergi adaletini açıklayan fayda yaklaşımı ise kişiler kamu hizmetlerinden ne kadar fayda sağlıyorsa o miktarda vergi ödemeleri gerektiği görüşüne dayanmaktadır (Yereli ve Ata, 2011: 26). Kısaca vergi adaletiyle ilgili literatürde yer alan kuramlar, kavramın teorik çerçevesini oluşturmaktadır.

D. Vergi Adaleti ve Kadın Girişimciliğiyle İlgili Literatürde Yapılmış Çalışmalar

Bu bölümde vergi adaleti ve kadın girişimciliği konularında literatürde yapılmış çalışmalar yer almaktadır. Buna göre bu konularla ilgili literatürde yapılmış çalışmalar aşağıda sunulmuştur:

Vergi adaletiyle ilgili yapılan çalışmaların; Alhaleh (2018); Çat ve Yardımcıoğlu (2020), Karakaş (2019), Taytak ve Dalkıran (2019) ve Giray vd. (2015)'nin olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmalardan Alhaleh (2018)'nin, nitel araştırma yöntemi ile görüşme veri toplama aracının, Çat ve Yardımcıoğlu (2020)'nun, nitel araştırma yöntemi ile yarı yapılandırılmış görüşme veri toplama aracı, Karakaş (2019), Taytak ve Dalkıran (2019) ile Giray vd. (2015)'nin nicel araştırma yöntemi ile anket veri toplama aracı şeklinde, olduğu anlaşılmıştır.

Kadın girişimciliğiyle ilgili yapılan çalışmalar; Akinbami ve Aransiola (2016), Ghosh vd. (2018), Maden (2015), Petridou ve Glaveli (2008) ve Sharif (2015)'dir. Bu çalışmalardan Akinbami ve Aransiola (2016), Sharif (2015), Maden (2015)'nin nitel araştırma yöntemi ile mülakat veri toplama aracının, Ghosh vd. (2018)'nin, karma (nitel ve nicel araştırma yöntemi), nitel araştırma yönteminde yapılandırılmış görüşme (mülakat) veri toplama aracının, nicel araştırma yönteminde ise, anket veri toplama aracının kullanıldığı anlaşılmıştır. Petridou ve Glaveli (2008)'nin, nicel araştırma yöntemi ile anket veri toplama aracının kullanıldığı anlaşılmıştır.

Vergi adaletiyle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, nicel çalışmaların sayısının, nitel çalışmalardan fazla olduğu saptanmıştır. Nitekim kadın girişimciliğiyle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ise, nitel çalışmaların sayısının nicel çalışmalardan fazla olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında kadın girişimciliğiyle ilgili karma çalışmanın da yapıldığı anlaşılmıştır. Buna göre vergi adaleti ve kadın girişimciliğiyle ilişkin ayrı ayrı konu özelinde çalışmaların bulunmasına rağmen, her iki konuyu kapsayan nitel ya da nicel araştırmaların olmadığı tespit edilmiştir. Bu da yapılan araştırmanın özgünlüğünü göstermektedir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmanın deseni olgubilim modelinde gerçekleştirilmiştir ve bu doğrultuda Ağrı ve Afyonkarahisar'da aktif olarak işletmeleri bulunan kadın girişimcilere ulaşılmıştır. Nitel araştırma çerçevesinde veri toplama yöntemi olarak derinlemesine görüşme tekniği ile veriler elde edilmiştir. Nitel araştırmalar, kişilerin araştırılan konuyla ilgili algı ve tecrübelerini tespit etmek amacıyla yapılmakla birlikte; bu çerçevede olgubilim ise, kişilerin araştırılan

olguyla ilişkili olarak tecrübelerini incelemektedir (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020: 153; Kocabıyık, 2016: 62). Bu doğrultuda seçilen örnekleme yapılan görüşmelerde ise biçimsel mülakat yöntemi kullanılmış olup; mülakatta katılımcılara yönlendirilen açık ve kapalı uçlu soru setleri konuyla ilgili literatür taraması yapılarak hazırlanmıştır.

Araştırmada yapılan saha çalışması 2021 yılında Eylül ve Kasım ayları arasında gerçekleştirilmiştir. 08.09.2021 tarih ve 237 sayılı Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kuruluna yapılan başvuru sonucu, etik kurulu kararına ilişkin rapor alındıktan sonra araştırmaya, başlanmıştır. Bu doğrultuda araştırmaya katılan kadın girişimcilere araştırmayla ilgili gerekli bilgi verildikten sonra, kadın girişimciler çalışmaya gönüllü olduklarına dair olur formunu imzalamıştır.

Araştırmanın verileri, 14 adet açık uçlu soru sorulardan oluşan ‘yarı yapılandırılmış görüşme formu’ aracılığıyla toplanmıştır. Bundan sonra ise, kadın girişimcilerin tüm sorulara verdikleri cevaplar not alınarak, çözümlenmesi yapılmıştır. Ayrıca katılımcılara araştırma kapsamında elde edilen bilgileriyle ilgili olarak araştırma kapsamı dışında kullanılmayacağı bilgisi paylaşılmıştır. Bu doğrultuda araştırmaya katılan kadın girişimcilerin gerçek isimleri yerine her biri K.G. 1, K.G. 2, K.G. 3.... olacak şekilde kodlanmıştır.

Araştırmadan elde edilen bulgulardaki verilerin analizi için betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu analiz yönteminde yapılan görüşme neticesindeki bulgulardan elde edilen verilerin düzgün bir şekilde yorumlanarak okuyucuyla buluşturulması amaçlanır (Baltacı, 2019: 379). Özetle katılımcılarla görüşmeler neticesinde elde edilen veriler sonuç, tartışma ve öneriler kısmında yorumlanmıştır.

A. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın yürüttüğü (KOSGEB) girişimcilik eğitimlerini tamamlayıp, bir iş yeri açmış olan kadın girişimcilerin vergi adaleti hakkındaki görüşlerinin öğrenilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde KOSGEB'den yararlanan kadın girişimcilerin vergi adaleti hakkındaki görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın önemine gelindiğinde ise vergi; devletin önemli gelir kaynaklarından biri olarak sayılmaktadır. Başka bir ifadeyle günümüzde bireyler kamusal ihtiyaçlarının karşılanması için kazançlarının bir kısmını vergi olarak devlete ödemektedir. Bu bağlamda vergilendirme, devletin faaliyetlerinin sürekliliğinin sağlanması açısından önemlidir. Vergiyle ilgili olarak üzerinde geçmişten günümüze kadarki süreçte tartışılan konulardan birisi de adalet ve vergi adaletidir. Öncelikle adalet ve vergi adaleti kavramların tanımlanması gereklidir. Bu doğrultuda adalet, kökeni itibarıyla Arapça bir sözcük olup; hukuku, hakkı kollama ve koruma olarak adlandırılır. Bir bakıma adalet örgütlerin etik uygulamaları için gerekli olan erdemidir. Vergi adaleti ise, vergi yükünün bireyler arasında eşit olarak tahsis edildiğine dayanan algıdır. Bu çerçevede vergi yükünün adaletli bir şekilde tahsis edilmesi toplumun genel

olarak vergiye ve vergi ödemeye ilişkin algısını da etkileyebilmektedir. Mükelleflerin vergi adaletiyle ilgili algılarının adaletsiz olması halinde, mükellefler arasında yaşanan rahatsızlıkların olumsuz yansımaları devlet otoritesinin meşruiyetiyle birlikte vergi gelirini kaybetmesiyle sonuçlanabilmektedir. Vergi sistemindeki adalet mekanizması içeriğinde mübadele ve vergiden kaçınma gibi konuları barındırmasından, mükelleflerin sisteme uyum seviyesini etkileyebilmektedir. Bu sebeple her mükellef kadar kadın girişimcilerin vergi adaleti konusuyla ilgili görüşlerinin araştırılması kadınların dezavantajlı grupta bulunması ve mevzuatta da pozitif ayrımcılığın sonuçlarını doğrulaması açısından önemlidir. Dolayısıyla bu çalışma hem literatürdeki boşluğun doldurulması açısından hem de ilgili alanda gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterebilmesi açısından önem taşımaktadır.

B. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın çalışma evrenini; Doğu Anadolu ve Ege Bölgelerinde KOSGEB girişimcilik eğitimlerini tamamlamış ve aktif olarak işletmesini açan kadın girişimciler oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme ise; Ağrı ve Afyonkarahisar illerinde bulunan KOSGEB girişimcilik eğitimlerini tamamlamış ve işletmesi bulunan kadın girişimcilerdir. Bu bağlamda araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme seçilerek, Ağrı ve Afyonkarahisar ilinde bulunan toplam 20 kadın girişimci belirlenmiştir. Ancak Covid-19 salgınının etkisinin azaltılması yönünde alınan tedbirler neticesinde insanların evinde kalması, ihtiyaçlarını e-ticarette karşılaması ve bazı işletmelerin uzun süre kapalı kalması vb. sebepler işletmeleri ekonomik anlamda olumsuz etkilediğinden, kadın girişimciler tarafından kurulan birçok işletmenin faaliyetine son vermiş ya da el değiştirmiş olduğu anlaşılmış, Ağrı ilinde 5 tane, Afyonkarahisar ilinde de 9 tane olmak üzere toplamda 14 katılımcıya ulaşılabilmektedir.

III. BULGULAR

Burada araştırmanın demografik, çalışma hayatıyla ilgili bulguları ile kadın girişimcilerin vergi politikası ve vergi adaletine ilişkin görüşlerini içeren bulgularına yer verilmiştir. Kadın girişimciler araştırmanın bulgularında 1'den 14'e kadar olmak üzere kısaca K.G. olarak kodlanmıştır.

A. Demografik Bulgular

Araştırmanın demografik bulguları aşağıdaki Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1. Kadın Girişimcilerin Demografik Yapısı

Katılımcılar	Yaşadığı Şehir	Medeni Durumu	Eğitim Durumu	Yaş Aralığı
K.G. 1	Ağrı	Evli	Lise	26-33 arası
K.G. 2	Ağrı	Evli	Lise	42 ve üstü
K.G. 3	Ağrı	Evli	Lisans	34-41 arası
K.G. 4	Ağrı	Bekar	Önlisans	26-33 arası
K.G. 5	Ağrı	Bekar	Önlisans	26-33 arası
K.G. 6	Afyonkarahisar	Evli	Lise	42 ve üstü
K.G. 7	Afyonkarahisar	Evli	İlköğretim	42 ve üstü
K.G. 8	Afyonkarahisar	Evli	İlköğretim	42 ve üstü
K.G. 9	Afyonkarahisar	Evli	Lisansüstü	42 ve üstü
K.G. 10	Afyonkarahisar	Evli	Lise	26-33 arası

K.G. 11	Afyonkarahisar	Evli	Önlisans	34-41 arası
K.G. 12	Afyonkarahisar	Bekar	İlköğretim	34-41 arası
K.G. 13	Afyonkarahisar	Evli	Lise	26-33 arası
K.G. 14	Afyonkarahisar	Evli	Lisans	26-33 arası

Tablo 1’de görüldüğü üzere, araştırmaya katılan kadın girişimcilerin büyük çoğunluğunun Afyonkarahisar ilinde yaşadığı, evli, olduğu saptanmıştır. Buna ilaveten araştırmaya katılan kadın girişimcilerin yarıya yakınının ise, lise mezunu ve 42 yaş ve üzerinde olduğu anlaşılmıştır.

B. Çalışma Yaşamıyla İlgili Bulgular

Araştırmanın çalışma hayatıyla ilgili bulgular Tablo 2’de sunulmuştur:

Tablo 2. Kadın Girişimcilerin Çalışma Hayatıyla İlgili Bulguları

Katılımcılar	Faaliyet Gösterdiği Sektör	Girişimcilik Eğitimine Katılma Zamanı	Daha Önce İlgilendiği Meslek	Aktif Olarak İş Hayatında Bulunduğu Yıl
K.G.1	Kuaförlük ve güzellik hizmetleri	2013	14 yaşından beri aynı meslekte işyerini açana kadar ücretli olarak çalışmış.	9 yıl
K.G. 2	Ev tekstili	2017	Halk eğitiminde usta öğretici olarak çalışıyor.	1 yıl
K.G. 3	Yiyecek ve içecek	2017	Özel bir hastanede personel sorumlusu olarak çalışmış.	4 yıl
K.G. 4	Hazır giyim	2019	Kafe sahibi olarak işletmecilik yapmış.	13 yıl
K.G. 5	Hazır giyim	2018	Daha önce hiçbir meslekle ilgilenmemiş.	5 yıl
K.G. 6	Hediyelik eşya	2016	Daha önce hiçbir meslekle ilgilenmemiş.	5 yıl
K.G. 7	Hazır giyim-hediyelik eşya	2018	Daha önce hiçbir meslekle ilgilenmemiş.	4 yıl
K.G. 8	Yiyecek -içecek	2016	Daha önce hiçbir meslekle ilgilenmemiş.	6 yıl
K.G. 9	Hazır giyim	2021	Öğretmenlik yapmış.	5 yıl
K.G. 10	Yiyecek- içecek	2017	Daha önce hiçbir meslekle ilgilenmemiş.	3,5 yıl
K.G. 11	Takı	2014	Daha önce hiçbir meslekle ilgilenmemiş.	3 yıl
K.G. 12	Çiçekçilik	2017	Mermer fabrikası, kafeterya işletmiş.	5 yıl
K.G. 13	Yiyecek -içecek	2021	Sosyal hizmetlerde (annelik) yapmış.	10 yıl
K.G. 14	Reklamcılık	2021	Anaokulu öğretmeni, reklamcılık, grafikerlik yapmış.	10 yıl

Tablo ’da görüldüğü üzere araştırmaya katılan kadın girişimcilerin büyük çoğunluğunun daha önceden bir meslek dalıyla ilgilendiği, on yılın altında aktif iş yaşamında, yarıya yakınının ise hazır giyim sektöründe olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmaya katılan kadın girişimcilere iş hayatı ile ilgili olarak “Kadın girişimci olma nedeniniz nedir?” sorusu sorulmuştur ve katılımcıların bu sorulara vermiş oldukları cevaplar şu şekildedir. Bunlar;

K.G. 1: “Ailemizde sıkıntı yaşadık. Annemizin sen işini seçeceksin, işin seni seçmeyecek yönlendirmesiyle girişimci olmaya karar verdim. Çocukluğumdan (14 yaşımdan beri) bu meslek içindeyim”.

K.G. 2: “Halk eğitimde usta öğreticiyim. Yıllardır bu meslek içindeyim. Maddi durumum yetersiz olduğu için Kosgeb’den destek almaya karar verdim. Lise öğrenimimi kız meslek lisesinde yaptım. Devlette çalışıyordum şimdi de kendi işimi kurmaya karar verdim”.

K.G. 3: “Ekonomik koşullar. Sosyal olarak çalışma ihtiyaç duyduğum için”.

K.G. 4: “Kendi ayaklarımın üzerinde durabilmek için”.

K.G. 5: “Ekonomik olarak geçinemediğim için. Bilgisayar programcılığı okudum ve devlete atanamadım. Bu yüzden de işletmeci oldum”.

K.G. 6: “Ekonomik nedenler ve çocukların eğitimi beni kadın girişimci olmaya mecbur bıraktı”.

K.G. 7: “Kendi ayaklarım üzerinde durabilmek için”.

K.G. 8: “Öğretmenim ve atamam yapıldığı takdirde ilk görev yerim doğu illerimizden birisi olacak ve dört yıl gittiğim bu ilde kalmak zorundayım. Eşim esnaf ve benimle atandığım ile gelmesi mümkün değil. Bu nedenle bir girişimci olmaya karar verdim”.

K.G. 9: “Meşgüliyet ve para kazanmak için kadın girişimci oldum”.

K.G. 10: “Girişimci olmamın birkaç nedeni var. Bunlardan en önemlisi bir kızım var ve ona bakmak zorundayım, evimi geçindirmem lazım. Ayrıca yaptığım iş çocukluk hayalim ve ben de hayalimin peşinden giderek bu işyerini açtım”.

K.G. 12: “Kadın girişimci olma nedenim iş hayatına girmek ve kamuda kendi mesleğim ile ilgili atama yok. Bu yüzden girişimci olmayı tercih ettim”.

Katılımcılardan üçü meslek sahibi olmak ve kendi ayakları üzerinde durabilmek için girişimci olduklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların girişimci olmasındaki ortak nedenleri ekonomik gerekçeler olmakla beraber bazı katılımcıların başka seçeneklerinin olmaması ve çalışmaya mecbur kalmaları gibi farklı nedenleri de mevcuttur.

Kadın girişimcilere ayrıca “kadın girişimci olmaktan memnun musunuz?” sorusu sorulmuştur ve bu soruya dokuz katılımcı memnunum, iki katılımcı çok memnunum şeklinde cevap vermiştir. Diğer katılımcılar ise aşağıdaki gibi cevap vermişlerdir.

K.G. 2: “Memnunum”. Sadece sisteme belgelerimi yüklerken çok zorlandım. Çok fazla prosedür var. Bunların sadeleştirilmesi lazım. Kırsal kesime hitap ettiğimiz ve bulunduğumuz için girişimcilik desteklerinden faydalanmak adına evrakların sisteme yüklenmesi karışık”.

K.G. 6: “Bildiğim bir işi yaptığım için memnunum”, şeklinde cevap vermiştir.

K.G. 10: “Çok memnunum, iyi ki açtım”, şeklinde cevap vermiştir.

C. Kadın Girişimcilerin Vergi Politikası ve Vergi Adaletine İlişkin Görüşleriyle İlgili Bulgular

Burada kadın girişimcilerin vergi politikası ve vergi adaletine ilişkin görüşleriyle ilgili araştırmadaki bulgular yer almaktadır. Bu bulgular katılımcılara yöneltilen sorular karşılığında alınan cevaplar neticesinde ana temalar ve alt temalar olarak sınıflandırılmıştır. Buna göre kadın girişimcilerin vergi politikası ile vergi adaletine ilişkin görüşleri iki ana tema olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda kadın girişimcilerin vergi politikasına ilişkin görüşleri ana teması altında, adil bir vergi politikasının, girişimcilere ve yatırımcılara yönelik destekleyici bir vergi politikası ile muafiyet ve istisnalara dönük bir vergi politikasının benimsenmesi alt temaları bulunmaktadır. Kadın girişimcilerin vergi adaletine ilişkin görüşleri ana teması altında, vergi adaleti, vergi yükleri, vergilerin adilliği ile Katma Değer Vergisi (KDV) ile KDV'nin vergi adaleti açısından nasıl algılandığı, vergisel avantajlar / destekler, vergi muafiyetlerinin vergi adaleti üzerindeki etkisi, GVK 9. Madde muafiyeti algıları alt temaları yer almaktadır. Buna göre kadın girişimcilerin vergi politikası algılarına ilişkin üç alt tema, vergi adaletine ilişkin görüşleriyle ilgili yedi alt tema bulunmaktadır. Kadın girişimcilerin vergi adaletiyle ilgili görüşleri ana teması altındaki alt temalar katılımcıların konuyla ilgili olumsuz ya da olumlu görüşleri olup olmadığı ile komuyla ilgili bilgisi olup olmadığı şeklinde değerlendirilip, kategorize edilerek analiz edilmiştir.

Burada kadın girişimcilerin vergi politikası ve vergi adaletine ilişkin görüşleriyle ilgili araştırmadaki bulgular yer almaktadır.

C.1. Kadın Girişimcilerin Vergi Politikasına İlişkin Görüşleriyle İlgili Bulgular

Araştırmaya kapsamında katılımcılara “Sizce devlet otoritesi vergi mükelleflerine ilişkin nasıl bir vergilendirme politikası izlemelidir?” sorusu sorulmuş. Katılımcılar da sırasıyla aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: “Şu dönemde çok giderimiz var. Devlet desteğinden pandemi döneminde başvurduğum halde yararlanamadım. İşyerim kapalıydı ve o dönemde hiçbir destekten yararlanamadım. Bu konuda devletin destekleyici bir vergi politikası olması gerektiğini düşünüyorum”.

K.G. 2: “Zor ayakta duruyorum, kira desteğimiz yok. Sadece makine alımda devlet %70 destek verdi. Kadın girişimcilere işyerinin açıldığı ilk yıllar vergi dairesine ödenecek vergilerden bazıları alınmaması gerektiğini düşünüyorum.”

K.G. 3: “Küçük ve orta boy ölçekli girişimcilere ve özellikle de bayanlara karşı daha tolereli olunması gerekir. Eşit gelire göre vergilendirme yapılıyor ama gelirin üstünde bir vergilendirme var”.

K.G. 4: “Devlet otoritesinin vergi mükelleflerinde aldığı vergilerin oranlarının biraz düşürülmesi olabilir”.

K.G. 5: “Şu an basit usuldeyim. O yüzden memnunum. Mevcut durumumdan gerçek usule geçmem durumunda daha zor olur. Böyle kalması ve bu vergilendirme politikasının devam etmesi ideal”.

K.G. 6: “Bilmiyorum”.

K.G. 7: “Yeni Kanun değişikliği ile artık küçük esnaf vergi vermiyor”.

K.G. 8: “Adil değil, yapılandırılmalar olmalı...”.

K.G. 9: “Bazı istisnalar olması ve benim de bundan yararlanmam nedeniyle benim açımdan vergilendirme politikası güzel. Çünkü iş yerimi açarken 29 yaşımı doldurmadığım için 3 vergilendirme dönemi boyunca gelir vergisinden muafım ve 1 yıl boyunca da Bağ-Kur ödemeyeceğim, fakat KDV ödüyorum bunları değerlendirirsek gelir vergisi kanununda yer genç girişimci istisnası gençleri iş kurma ve yatırıma teşvik eden bir vergilendirme politikasıdır”.

K.G. 10: “Adil bir vergi politikası izlemelidir. Covid’19 döneminde vergi hatası ile karşılaştık fakat bu hata vergi dairesi tarafından düzeltilmedi. Böyle hatalar ortaya çıktığında bunlar düzeltilmeli”.

K.G. 11: “Daha az vergi alınmalı vergiler çok fazla bu nedenle çoğu vergi vermemek için pos cihazı kullanmak istemiyor ve pos cihazı kullanmayarak vergi kaçııyorlar”.

K.G. 12: “Çok kazananın çok, az kazananın az vergi alınmalı. Adil vergileme olmalı her aşamada vergi alınmamalı. Biz pos kullanıyoruz ve bundan dolayı vergi ödüyoruz. Bu haksızlık çünkü biz her Őeyde vergi ödüyoruz. Fakat çok kazanan sarraf %1 vergi ödüyor, ben %18 vergi ödüyorum. Altın hep satılır düğünler çok her zaman var. Bizim sektör ise sürekli iş yapmıyor sadece belirli zamanlarda çok satışımız oluyor”.

K.G. 13: “Şu anki gibi vergi alınmamalı bu daha iyi. Artık basit usulde olan mükellef yeni kanun ile vergi ödemeyecek. Basit usul hep böyle olsun ve esnaf desteklesin, en azından üzerinden vergi yeni kanunda olduğu gibi kalksın”.

K.G. 14: “Devletin vergilendirme politikası adil bir Şekilde olmalı ve az kazanan az vergi ödemeli, çok kazanan ise çok vergi ödemeli”.

Kadın girişimcilerin vergi politikasıyla ilgili görüşleri incelendiğinde; adil bir vergi politikasının benimsenmesi alt teması altında, K.G. 10, 11,12 ve 14’ün belirttiği görüşler bulunmaktadır. Bu katılımcıların verdiği görüşlerinin vergi otoritesinin adil bir vergi politikası benimsemesi gerektiği yönünde hemfikir olduğu görülmektedir. Diğer yandan girişimcilere ve yatırımcılara yönelik destekleyici bir vergi politikası alt teması altında kadın girişimcilerin görüşleri incelendiğinde, K.G. 1, 4, 5 ve 13’ün verdiği yanıtların bulunduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda kadın girişimcilerin verdiği yanıtlar değerlendirildiğinde, vergi otoritesinin kadın girişimcilere yönelik destekleyici bir vergi politikasının izlemesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca muafiyet ve istisnalara dönük bir vergi politikasının benimsenmesi alt teması altında K.G. 2, 3 ve 9’un yanıtlarının olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda kadın girişimcilerin görüşlerinin vergi otoritesinin istisna ve muafiyetlerin benimsenmesi gerektiği yönünde yoğunlaştığı anlaşılmıştır.

C.2. Kadın Girişimcilerin Vergi Adaletine İlişkin Görüşleriyle İlgili Bulgular

Araştırmaya katılan kadın girişimcilere “Vergi adaleti denilince aklınıza ne geliyor?” sorusu sorulmuş. Kadın girişimciler de sırasıyla aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: “Yükümlüler üzerindeki vergilerin eşit bir şekilde dağıtılmasıdır”.

K.G. 2: “Çok kazananın çok vergi verip, az kazanan az vergi vermesidir, şu an kazandığının yarısı vergiye gidiyor”.

K.G. 3: “KOSGEB’den 40.000 TL tutarında kredi aldık ama 100.000 üzeri ödeme yaptık. Vergi adaleti deyince; vergi olarak mislinin alınması aklıma geliyor”.

K.G. 4: “Vergi mükelleflerinin kazancına göre, gelirine göre vergi ödemesi aklıma geliyor”.

K.G. 5: “Vergi adaleti denilince aklıma vergiyle ilgili bir adalet olmadığı geliyor”.

K.G. 6: “Vergi vermezsek hiçbir şey yapılmaz. Devlet nereden kazanacak yetimlere nasıl bakacak. Zenginler vergi kaçırıyor bu engellenirse adalet sağlanır”.

K.G. 7: “Vergi adaleti denince aklıma bir şey gelmiyor. Ama vergiler çok adaletli değil çünkü çok kazanan emlakçı vergi ödemiyor. Usulsüzlük ve yolsuzluk var. Türkiye vergi cenneti...”.

K.G. 8: “Hiçbir şey aklıma gelmiyor”.

K.G. 9: “Zenginler (büyük işletmeler) çok kez vergiden muaf fakat küçük işletmeler vergi ödüyor. Burada bir adaletsizlik var. Vergi adaleti denilince aklıma ilk gelen mükelleflerin gelirleri oranında vergi ödemesi geliyor”.

K.G. 10: “Aklıma kazanca göre vergi alınması geliyor. Ama kazanca göre vergi alınmıyor. Biz aldığımız ürünlerden fatura alamıyoruz, maliyet olarak gösteremiyoruz”.

K.G. 11: “Çok kazananın çok, az kazananın az vergi alınması aklıma geliyor. Adalet böyle sağlanır”.

K.G. 12: “Verginin adil olmadığı aklıma geliyor”.

K.G. 13: “Vergi adaleti derken aklıma gelen vergimizi ödemek. Yani ödeme gücüne göre gelirimizden vergi alınmalı. Çünkü biz küçük esnafız ona göre vergilendirme olmalı”.

K.G. 14: “Herkesten adil şekilde vergi alınması aklıma geliyor. Yani kazanca, gelire göre vergilendirme olmalı...”.

Kadın girişimcilerin vergi adaletiyle ilgili görüşleri incelendiğinde; 1, 2, 4, 14, 13, 11 numaralı kadın girişimciler vergi adaletiyle ilgili tanımlarını yapmış olmalarına rağmen; 3, 5, 7, 9, 10 ve 12 numaralı kadın girişimciler vergi adaletinin olmadığı hususunda görüşlerinin olumsuz olarak belirtmiştir. Buradan araştırmaya katılan kadın girişimcilerin yarıya yakınının vergi adaletiyle ilgili görüşlerinin olumsuz olduğu saptanmıştır.

Araştırmaya kapsamında katılımcılara “Vergileri adil buluyor musunuz?” sorusu sorulmuş. Katılımcılardan beş tanesi hayır cevabını vermiş diğer

katılımcılar ise sırasıyla K.G. 1'den K.G. 14'e kadar aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: "Pandemi sürecindeki en son ödediğim faturanın tutarı çok fazlaydı, ondan dolayı adil bulmuyorum".

K.G. 2: "Hayır bulmuyorum, çünkü çok fazla vergi ödüyorum".

K.G. 4: "Vergileri adil bulmuyorum".

K.G. 6: "Adil bulmuyorum. Çünkü ödemelerin bazıları kartla alınıyor ve bu durumda sıkıntı oluyor kartsız ödemelere göre. Kartla ödeme olunca vergi ödeniyor ama kartsız ödemelerde fiş verilmediği için vergi ödenmiyor".

K.G. 8: "Bulmuyorum, vergiler vatandaşa yükleniyor. Her şeyden vergi alınıyor".

K.G. 9: "Giyim %8 bu nedenle çok adil değil. Çünkü örneğin; otel işletmesi %1 vergi ödüyor. İnsanların zorunlu ihtiyaçlarından fazla vergi alınıyor. Fakat keyfi olanlardan az vergi alınıyor. Bu nedenle vergileri adil bulmuyorum".

K.G. 11: "Adil bulmuyorum. Çünkü ben kurallara uyuyorum, af çıkıyor ya da indirim oluyor ya da tamamen vergi borçları siliniyor. Bu adil değil ben borçlarımı ödüyorum ve bu durumda adaletsizliğe uğruyorum".

K.G. 13: "şu anda vergi ödemediğim için adil buluyorum. Fakat daha önce yani kanun değişmeden önce fazla ödüyordük o nedenle adil değildi".

K.G. 14: "Bilmiyorum...".

Kadın girişimcilerin vergileri adil bulup bulmadıklarına ilişkin yöneltilen soruya, katılımcıların çoğunluğu vergileri adil bulmadıkları yönünde cevap verdikleri ve görüşlerinin vergilerin adil olmadığı ile olumsuz yönde yoğunlaştığı anlaşılmıştır.

Araştırmaya katılan kadın girişimcilere "Mükelleflerin üstlendikleri vergi yükleri ile ilgili olarak ne düşünörsünüz?" sorusu sorulmuş. Kadın girişimciler de sırasıyla aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: "Burada hizmet verdiğimden, vergi vermek zorundayım. Her esnaf kendisine sunulan hizmetin kolaylıklar içinde olmasını istiyor, vergi yükü halktan alınıyor ama halka dönüşü oluyor".

K.G. 2: "Mükelleflerden çok fazla vergi alınıyor, örneğin benim işletmemi örnek verilirse, 1 yıllık işletmeyim zor ayakta duruyorum".

K.G. 3: "Mükelleflere vergiyle ilgili baskı oluşturuluyor. Vergilerin yüksek alınmasından dolayı işyerimi işletmekte zorlanıyorum". Ondan dolayı da adil bulmuyorum".

K.G. 4: "Mükelleflerin üzerinde çok fazla vergi olduğundan, mükelleflerin üzerindeki vergi yüklerinin ağır olduğunu düşünüyorum".

K.G. 5: "Adaletsizlik olduğunu düşünüyorum".

K.G. 6: "Haksız buluyorum. Çok kazanan vergi kaçırıyor biz ise vergi ödüyoruz. Vergi bizim gibi kaçırmayanlara yükleniyor."

K.G. 7: "Az kazananın vergi yükleri çok ama emlakçı gibi çok kazanan mükellefler vergi kaçırdıkları, yolsuzluk yaptıkları ve usulsüzlük yaptıkları için vergi yükleri az".

K.G. 8: "Çok vergi alınıyor".

K.G. 9: “Her şeyden vergi alınıyor. Özellikle ÖTV çok yüksek ve dünyada ilk sıradayız.”

K.G. 10: “Kayıt dışı ekonomi yapan çok trilyoner var ve üzerlerine gidilmiyor. Fakat küçük esnafa yükleniyor. Vergi dairesi insancıl değil, mükellefi sağılacak inek görüyorlar”.

K.G. 11: “Vergi ödemekte zorlanıyoruz çünkü çok fazla vergi alınıyor. Vergi bu kadar çok alınmamalı. Özellikle esnaflardan çok vergi alınıyor tabela, kira vs...”.

K.G. 11: “Mükelleflerin vergi yükleri çok fazla, her aşamada KDV ödüyoruz”.

K.G. 13: “Vergi yükleri fazla, haksız yere aşırı vergi ödeyenler var”.

K.G. 14: “Bence mükelleflerin üstlendikleri vergi yükleri normal”.

Kadın girişimcilerin vergi yüklerine ilişkin cevapları incelendiğinde; vergi yüklerini ağır, yüksek buldukları ile adil bulmadıkları yönünde yönde görüş verdikleri saptanmıştır. Buradan kadın girişimcilerin vergi yükleriyle ilgili görüşlerinin olumsuz yönde olduğu çıkarımı yapılabilir.

Araştırmaya kapsamında katılımcılara “Vergi muafiyetleri vergi adaletini nasıl etkiler?” sorusu sorulmuş. Katılımcılar da sırasıyla Kadın girişimci 1’den Kadın Girişimci 14’ye kadar aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: “Olumlu etkiler, mükelleften alınan vergi azaldıkça vergi adaleti sağlanır”.

K.G. 2: “Olumlu etkiler. Çünkü sonuçta benim avantajıma olan bir durumdur”.

K.G. 3: “Sıkıntılı süreçte bize yararlı olacaksa, bizi iyi yönde etkiler. Pandemi döneminde vergiler sabitlendi ve birkaç ay ertelenerek alınmadı. Bu yüzden geçici olarak kapatmak durumunda kaldık”.

K.G. 4: “Olumlu etkiler”.

K.G. 5: “Olumlu etkiler”.

K.G. 6: “Olumsuz etkiler”.

K.G. 7: “Yasa değişmeden önce vergi muafiyetleri adil değildi. Çünkü çalışmasak da vergi ödüyordük. Yeni yasa ile sıkıntı bitti, artık bizden vergi alınmayacak ve adalet sağlandı”.

K.G. 8: “Her şeyden vergi alınıyor. Adil olarak alsın Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gözetilsin. Çünkü yabancılara ayrımcılık ve olumlu imkânlar var”.

K.G. 9: “Büyük işletmeler vergiden muaf. Neden muaf? Bu vergi adaletini olumsuz etkiler”.

K.G. 10: “Menfi yani olumsuz etkiler. Aflarla vergi düzenleniyor bu da vergi adaletini olumsuz etkiler. Daha önce düzenli ve zamanında vergisinin ödeyen vatandaşın, esnafın suçu ne?”.

K.G. 11: “Çok etkilemez. Çünkü çok az muaf olan faaliyet var. Unutmaya yüz tutmuş mesleklerde var. Bu nedenle bunların muaf olması gerekir ve bu da vergi adaletini olumlu etkiler”.

K.G. 12: “Olumsuz etkiler. Ben muaf olmadığım için her şeye vergi ödüyorum onlar ödemiyor bu nedenle benim açımdan vergi adaletini olumsuz etkiler”.

K.G. 13: “Olumlu yönde etkiler”.

K.G. 14: “Vergi muafiyetleri vergi adaletini olumsuz etkiler. Adaletsizlik olur her kazanan vergi ödemeli ve devlete görevini yapmalı”.

Kadın girişimcilerin vergi adaletine vergi muafiyetlerinin etkisine ilişkin görüşleri incelendiğinde; yarıdan fazlasının vergi muafiyetlerinin vergi adaletini olumlu etkilediğini belirtmesine rağmen, 9, 10, 12 ve 14 numaralı kadın girişimciler vergi adaleti üzerinde vergi muafiyetlerinin olumsuz etkisi olduğunda söz etmiştir. Buradan katılımcıların çoğunun vergi muafiyetlerinin vergi adaleti üzerinde olumlu etkisi bulunduğu sonucu tespit edilmiştir.

Araştırmaya katılan kadın girişimcilere “KDV hakkında ne düşünüyorsunuz? Vergi adaleti açısından nasıl değerlendirirsiniz” sorusu sorulmuş. Kadın girişimciler de sırasıyla aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: “Aylık çektiğim poslardan bayağı KDV farkı alınıyor, KDV bana çok fazla yük getirdiğinden, adil bulmuyorum. Az kayıp olmuyor çok fazla gider oluşturuyor, bana çok yük getiriyor”.

K.G. 2: “KDV çok yüksek. Vergi adaleti açısından adil bulmuyorum. İşletmem için mal alıyorum, pazarlık yapıyorum, üstüne ayrıca şu kadar KDV yükleniyor”.

K.G. 3: “KDV vergiyle aynı oranda çok yüksek. Yeme ve içme sektöründen kazandığımın yarısı KDV’ye, yarısı da personel harcamalarına gidiyor. KDV de vergi adaleti açısından, adil değil”.

K.G. 4: “KDV’lerin yüksek olduğunu düşünüyorum. Aldığım ürünlerin yarısı KDV’ye gidiyor. Bu da beni vergi adaleti açısından olumsuz etkiliyor”.

K.G. 5: “KDV’yle ilgili olumsuz düşünüyorum. Tüketiciye yansıtıldığından dolayı, kesinlikle vergi adaleti açısından adil değil”.

K.G. 6: “Adil değil, haksızlık var. Çünkü KDV ile marketler cebine para indiriyor.”

K.G. 7: “KDV devletin devamı için olması gereken bir vergi”.

K.G. 8: “KDV’ye yıllardır olduğu için buna alıştık”.

K.G. 9: “KDV oranının yüksek olması gereksiz ve adaletsizlik. Neden tütün ürünlerinde KDV %0 ?”.

K.G. 10: “KDV gıdada %8’e çıktı. Oysa temel ihtiyaçlarda gıdalarda vergi daha düşük olmalı. Akılcıl çözüm bulunmalı. Hükümetler tarafından KDV’yi düzeltmek için hiçbir şekilde çalışma yapılmadı ve yapılmıyor. KDV’yi yüksek olduğu için vergi adaleti açısından değerlendirince adil bulmuyorum. KDV ödeyelim fakat daha düşük oranlardan”.

K.G. 11: “KDV çok fazla alınıyor. Bu nedenle adil değil”.

K.G. 12: “KDV adil değil ve adaletsiz. Çünkü bazı ürünlerde gereksiz KDV var üst üste konuluyor”.

K.G. 13: “KDV kaldırılmalı, olumsuz değerlendiriyorum. Her şey KDV’den geçiriyor, asgari ücrette bile var”.

K.G. 14: “KDV oranları yüksek. Biraz daha düşürülmeli... Çünkü şu anki hali ile KDV adil değil”.

Kadın girişimcilerin KDV ve vergi adaleti açısından KDV algıları değerlendirildiğinde, kadın girişimcilerin KDV’yi yüksek bir vergi türü olarak gördükleri ile KDV’nin vergi adaleti açısından adil olmadığıyla ilgili görüşlerinin olduğu saptanmıştır.

Araştırmaya kapsamında katılımcılara “Kadın girişimcilere sağlanan vergisel avantajlar hakkında bilginiz var mı?, Bilginiz varsa bu avantajlar nelerdir? Vergi adaleti açısından nasıl değerlendirirsiniz?” sorusu sorulmuş. Katılımcılardan beş tanesi bilgisi olmadığını söylemiş diğer katılımcılar da sırasıyla aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: “Vergi konusunda bana sağlanan herhangi bir avantajlarla ilgili olarak bilğim yok. Erkeklerin ödediği vergiyle aynı vergiyi ödüyorum, bu hususta cinsiyete göre bir ayırım yapılmamaktadır”.

K.G. 2: “Hayır bu konuda bir bilğim yok, girişimcilikle ilgili olarak aldığım eğitimde kiranın gider olarak gösterileceği söyleniyordu, ama gerçekte bundan nasıl faydalanacağım hususunda bir bilğim yok. Kadın girişimciliğiyle ilgili bir bilgilendirme sisteminin olması gerektiğini diye düşünüyorum”.

K.G. 3: “Hayır bilğim yok. Hiçbir avantajından yararlanamadık. Haklarından da yararlanamadığım için olumsuz olarak düşünüyorum”.

K.G. 4: “Hayır bilğim yok, o yüzden de bir değerlendirme yapamıyorum”.

K.G. 5: “Hazır giyimle ilgili bir avantaj varsa, bu konudan haberdar değilim. Haberdar olmadığımından da bir şey söyleyemiyorum”.

K.G. 7: “Var, kadınlar daha az vergi ödüyor. Pozitif ayrımcılık var”.

K.G. 9: “Evet var. Bu avantaj genç girişimci istisnası ve güzel bir istisna. Fakat KDV ödüyoruz. KOSGEB sigortalı çalışan istiyor, sürekli bir değişiklik var. Bir yıl bir yılı tutmuyor. Bu da mükellefleri yoruyor ve kafasını karıştırıyor. Aksaklıklara ve karışıklıklara rağmen istisna güzel ve yatırımı teşvik ediyor, kadınların kendi ayakları üzerinde kalmasına destek oluyor. Bu nedenle vergi adaleti açısından adaleti açısından kadın girişimcilere sağlanan avantajlar adil”.

K.G. 11: “Bilğim yok, olsaydı mutlaka haberim olurdu. Çünkü sürekli işin uzmanları olan danışman ve muhasebecilerden yardım alıyorum”.

K.G. 14: “Var... Fakat şu an ben bu vergisel avantajlardan yararlanamıyorum. Eğer 29 yaşın altında olsaydım genç girişimci istisnasından yararlanırdım ve bu kadınlar için önemli bir avantaj”.

Kadın girişimcilerin kendilerine sağlanan vergisel avantajlar olup olmadığına ilişkin yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar incelendiğinde; 7, 9 ve 14 numaralı kadın girişimciler kendilerine sağlanan vergisel avantajlar hususunda bilgilerinin olduğunu belirtmiş olmalarına rağmen, katılımcıların çoğunluğunun kendilerine sağlanan vergisel avantajlar hakkında bilgilerinin olmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmaya katılan kadın girişimcilere 193 sayılı GVK 9. Maddesine göre girişimcilerin evlerinde imal ettikleri malları internet ve benzeri ortamlarda

satmaları halinde 240.000 TL tutara kadar vergiden muaflar. Bunun hakkında ne düşünüyorsunuz? Vergi adaleti açısından nasıl değerlendirirsiniz?” sorusu sorulmuş. Kadın girişimciler de sırasıyla K.G. 1’den K.G. 14’e kadar aşağıdaki cevapları vermişlerdir:

K.G. 1: “İşsizlik döneminde çok güzel bir fırsat olduğunu düşünüyorum, o yüzden olumlu bakıyorum”.

K.G. 2: “İyi bir şey, aynı şeyin işyeri olan girişimciler için de yapılması gerekir. İşyerimi hayalimi gerçekleştirmek için ve Ağrı’ya bir faydası olsun diye açtım. Aldığım ürünlere anlık olarak çok zam geliyor, bunu müşteriye anlatamıyorum. İşyerimi girişimcilik desteğinden yararlandığımdan, iki yıl dolmadan kapatamıyorum”.

K.G. 3: “Hiçbir bilgim yok. E-ticaret yapmayı düşünebilirim. İlerde yapmayı düşünüyorum”.

K.G. 4: “Saçma bir uygulama diye düşünüyorum. Dükkân açan kadın esnaflara haksızlık yapıyor bu durumda”.

K.G. 5: “Daha önce bundan yararlandım. Evden instagram üzerinden satış yaptım ve çok memnundum. Vergi adaleti açısından iyi bir şey olduğunu düşünüyorum”.

K.G. 6: “Muafiyet adil değil. Çünkü ben dükkân açtığım için kira veriyorum, elektrik parası ödüyorum. Masraflarım var onlar bu paraları ödemiyor. Ben bir de vergi ödüyorum bu adaletsizlik”.

K.G. 7: “Önceki uygulamaya göre adil değil. Onlara da vergi getirilmeli onlar fatura kesmiyor, vergi ödemiyor. Basit usulde vergi ödemek zorundalar. Örneğin; aynı ürünü onlar vergi ödemediği için ucuza satıyor. Biz mecburen pahalı satıyoruz bu da sorun oluyor”.

K.G. 8: “Doğru değil. Yorum yapmıyorum...”.

K.G. 9: “Bu uygulama adil değil. Çünkü instagram üzerinden dükkân açmadan satış yapıyorlar veya farklı sosyal mecralardan hiç masrafı yok ve ürünü bu nedenle ucuza satıyorlar. Fakat biz dükkân açtık bir sürü masrafı var. El emekleri açısından baktığımda bu muafiyet normal ve adil ama normal al satlarda sorun. Çünkü biz bir ürünü 150 TL’ye satıyoruz (dükkân vs. masraflarımız yüzünden). Sosyal mecralardan satanlar ise masrafı olmadığı için ürünü 80 TL’ye satıyorlar ve alıcıda bu nedenle bizi eleştiriyor ve ürünü bizden değil sosyal mecradan satın alıyor. Bu durumda vergi adaleti açısından adaletsizlik var. Çünkü biz devletimize vergi ödüyoruz, onlarsa ödemiyorlar”.

K.G. 10: “Kayıt dışı ekonomiye ve vergi kaçırmaya neden olduğu için adil bulmuyorum. Bizim götürü usul olmamız lazım fakat biz gerçek usule tabiyiz ve manav, berber vergiden muaf iken biz neden vergiden muaf değiliz. Bahsettiğiniz kanun maddesi de manav ve berberin muaf olmasını da vergi adaleti açısından adil bulmuyorum. Adaletsizlik var”.

K.G. 11: “Bu adil değil. Biz dükkân açtık vergi veriyoruz ama onlar ödemiyor ve kâr ediyorlar ve iş yeri açmıyorlar. İnsanlar bu yüzden yani sırf vergi vermemek için iş yeri açmıyorlar. Bu nedenle adil değil. Bence para

kazanan herkes devlete vergi vermeli çünkü bize para kazanma hakkı veren devlet”.

K.G. 12: “Adil bulmuyorum. 240 bin TL az bir meblağ değil. Madem muaf olacaklarsa bu üst limitin düşürülmesi gerekiyor. Asgari ücreti geçmiyorsa adil değil. Evden parayı vergi ödemedi kazanacaksam neden dükkan açıp vergi ödeyeyim. Bu kişilerden tanıdıklarım var hem normal bir işte çalışıp maaş alıyorlar hem de evden iş yapıyorlar ve bunun için vergi ödemiyorlar. Bu adil değil, ben iş yeri açarak vergi ödüyorsam mükellef olarak benim faaliyet gösterdiğim işi yalnızca ben yapmalıyım. Çünkü vergisini ödüyorum. Ben vergi ödeyerek değilim. Sürekli işte olmak zorundayım ve bu nedenle evimin yüzünü göremiyorum, annelik görevimi yerine getiremiyorum. Pandemide sıkıntı yaşadık biz vergi ödedik onlar ise vergi ödemedi ve müşteri çalışıyorlar. Burada adalet yok. Devlet el atsa ve düzenleme yapsa, yeterli denetim olsa her şey yoluna girer. Yani vergi adaleti de sağlanır. Ben vergi ödemesem, pos kullanmadan satış yapsam daha fazla para kazanırım. Kazansam da kazanmasam da vergi ödüyorum. Bu adil değil. Adil bir şekilde herkes vergi ödesin ve devletimiz kalkınsın. Herkes esnaf olup iş yapacaksa taşın altına elini soksun ve devletten gelirini kaçırmadan vergisini ödesin ve vergi de adalet sağlansın”.

K.G. 13: “Bu muafiyet mantıklı ve güzel. Bence vergi adaleti açısından adil. Satabilen satsın, en azından bu şekilde ticaret olur. Vergi vermemesi bunun için doğru, ticarete katkı olduğu için vergi vermiyoruz. Ben bu dükkanı çalıştırıyorum ayrıca aile olarak bahsettiğiniz kanunda anlatıldığı gibi satış yapıyoruz”.

K.G. 14: “Bu yanlış herkes eşit olmalı, dükkan açan neden vergi ödüyor, kanun kapsamında belirtilenler vergi ödemiyor. Bu adil değil”.

Kadın girişimcilerin GVK'nun 9. Maddesi ile bu maddenin vergi adaleti açısından görüşleri incelendiğinde, katılımcıların çoğunluğunun GVK 9. maddesinin mevcut işyeri açıp vergi ödeyen işletmeciler açısından haksızlık yapıldığını, bu uygulamanın doğru ve adil olmadığını, belirttikleri tespit edilmiştir.

SONUÇ

Vergi kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi bakımından devletin elde etmiş olduğu en önemli gelir kaynağıdır. Vatandaşlar elde etmiş oldukları gelirlerinin bir kısmını hukuka dayalı olarak devlete verirler. Ancak vatandaşlar vergi öderken gelirlerinde bir azalma meydana gelmektedir. Toplumun tüm kesimi eşit gelir düzeyine sahip değildir. Bu nedenle gerek geçmişte yer alan teorilerde gerekse Anayasanın 73'üncü maddesinde vatandaşların mali gücüne göre vergilendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda ise karşımıza kişilerin gelirleri oranında ve miktarında vergilendirilmeleri hususu çıkmaktadır ki; bu da kişilerin geliri az ise az, çok ise çok oranda ve miktarlarda vergi alınmasını ifade eder. Bu şekilde bir vergilendirme ise bize verginin adil alındığını gösterir. Vergide adalet kişilerden, mükelleflerden yatay ve dikey adalete uygun bir şekilde vergi alınmasını ifade eder. Yatay ve dikey adaleti

başka bir ifadeyle mükellefler arasında eşitliği esas alan vergilendirmenin yapılması, adil bir vergi sisteminin varlığını göstermektedir.

Kadın girişimcilerin vergi politikasıyla ilgili görüşleri değerlendirildiğinde, katılımcıların adil bir vergi politikasının, girişimci ve yatırımcılara yönelik destekleyici bir vergi politikası ile muafiyet ve istisnalara dönük bir vergi politikasının benimsenmesi yönünde görüşlerinin yoğunlaştığı anlaşılmıştır. Buradan vergi otoritesinin vergi mükellefleri yararına, kadın girişimcilerin girişimcilik faaliyetlerini desteklemeye yönelik bir vergi politikası veya politikaları izlemesi gerektiği yönünde hemfikir olduğu sonucu çıkarılabilir.

Kadın girişimcilerin vergi adaletinin tanımına ilişkin görüşleri incelendiğinde; vergi adaletiyle ilgili bir tanım yapmalarına rağmen, katılımcıların yarıya yakınının vergi adaletinin olmadığı yönünde olumsuz görüşlerinin bulunduğu saptanmıştır. Ayrıca kadın girişimcilere yöneltilen vergileri adil bulup bulmadıklarına ilişkin sorunun cevapları değerlendirildiğinde; katılımcıların çoğunun vergileri adil bulmadıkları yönünde görüş verdikleri tespit edilmiştir. Buradan vergi otoritesinin vergileri mükellefler arasında dengeli ve adil olarak sağlama noktasında uygulamada birtakım sorunların bulunduğu çıkarımı yapılabilir.

Araştırmanın Ağrı ile Afyonkarahisar illerinde yer alan kadın girişimcilerin sorulan nitel sorulara karşılık verdikleri cevaplarda ufak tefek farklılıklar olmakla beraber genel olarak görüşleri birbirine yakındır. Bununla birlikte Afyonkarahisar ilinden araştırmaya katılan kadın girişimcilerin Ağrı ilinden araştırmaya katılan kadın girişimcilere oranla vergi adaleti, vergi politikaları ile KDV farkındalığı konusunda daha bilinçli oldukları anlaşılmıştır. Bu durumun sebebi Afyonkarahisar ilinde görüşmeye katılan katılımcıların eğitim seviyesinin yüksekliği ile iki il arasındaki kültürel ve bölgesel gelişmişlik farklılığına dayandırılabilir. Bu durumu aşabilmek adına ilköğretimden üniversiteye kadar uzanan bireylerin eğitim ve öğretim hayatında belli bir seviyede vergi bilincinin oluşturulması amacıyla temel vergi derslerinin konulması faydalı olabilir. Gerek teoride yer alan yaklaşımlar gerekse Anayasanın 73'üncü maddesinde vatandaşların mali gücüne göre vergilendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamada bulgular ile teoride bulunan varsayımlar karşılaştırıldığında, yatay ve dikey adalet ilkesi açısından farklılıkların bulunduğu ortaya çıkmıştır. Katılımcılar uygulamada kendi gelirlerinin az olduğu halde çok vergi alındığı görüşüne sahiptirler. Bununla beraber yüksek gelirli kişilerden ise az vergi alındığı gerekçesi ile vergide adaletsizlik olduğunu söylemektedirler. Bu duruma bir öneri olarak verginin tabana yayılması ile mükellefler arasında vergi barışını sağlamak amacıyla kişilerin gelirleriyle orantılı olarak az kazananlardan az, çok kazananlardan çok verginin alınacağı bir vergi politikasının benimsenmesi ve vergi sisteminin de bu politikayla orantılı olarak revize edilmesi verilebilir.

Kadın girişimcilerin vergi yükleri ile ilgili görüşleri ise genel olarak aynıdır ve az gelire sahip oldukları halde kendilerinin vergi yükünün ağır ve adaletsiz olduğunu ifade etmektedirler. Bununla beraber çok gelire sahip olan

mükelleflerin usulsüzlük, yolsuzluk ve kayıt dışılık ile vergi yükünden kurtuldukları görüşündedirler. Ayrıca kadın girişimciler KDV hakkında ise KDV'yi yüksek bulmakta, KDV'yi vergi adaleti açısından adil bulmadıkları yönünde görüşlerinin yoğunlaştığı saptanmıştır. KDV ile ilgili dikkat çeken konu katılımcıların kendileri ile aynı sektörde faaliyet gösteren bazı mükelleflerin pos makinesi kullanmadığı fişsiz ve faturasız satış yaptıkları ve bu yolla vergi kaçırdıklarını ve bununda vergi adaletini olumsuz etkilediğini söylemeleridir. Gerekli denetim ve yaptırımların uygulanmadığı takdirde pos cihazı kullanan, her satışı sonrasında fiş ve fatura veren işletmelerin azalarak beraberinde vergiden kaçınmayı ve vergi kaçırmayı ortaya çıkaracaktır. Bu noktada vergi otoritesinin vergi denetimi noktasında yeterli uzman elemanlarının saha desteği yanında kayıt dışılığı önleme noktasında yapay zekâ teknolojilerinden yararlanarak elektronik olarak da denetimin yapılması önerilebilir. Bir bakıma da Çat ve Yardımcıoğlu (2020)'nin çalışmalarında belirtildiği üzere vergide adaletin sağlanabilmesi için vergi otoritesi tarafından düzenli denetimlerin yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca KDV ile ilgili mevzuatın hem küçük ve orta ölçekli işletmelere hem de nihai tüketicilere yönelik olarak olumlu yansiyacak şekilde gözden geçirilmesi, KDV oranlarının bazı kalemlerde düşürülerek, daha adil bir KDV'nin mükelleflerden alınması yönünde uygulamadaki sorunların giderilmesi, KDV vergisinin sadeleştirilmesi tavsiye edilebilir.

Kadın girişimcilerin vergi muafiyetleri ile vergi adaleti arasındaki ilişkiye ilişkin görüşleri incelendiğinde; katılımcılardan yarısından fazlasının vergi muafiyetlerinin vergi adaletini olumlu etkilediği yönünde hemfikir oldukları saptanmıştır. Buradan katılımcıların görüşlerinin (Yereli ve Ata, 2011)'nin literatür çalışmasındakiyle farklılaştığı çıkarımı yapılabilir.

Vergisel avantajlar açısından görüşleri alınan katılımcıların yarısından fazlasının kendilerine tanınan haklardan bilgisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Vergisel avantajlardan yararlanan katılımcılar ve yararlanmayan katılımcılar arasında görüş farklılıkları vardır. GVK'nun 9. maddesinde yer alan muafiyet hakkında ise kadın girişimciler arasında farklı görüşler olmakla beraber genel olarak ilgili maddede yer alan muafiyet uygulamasını adil bulmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Mükelleflerin bazılarının tanınan muafiyetler katılımcılar tarafından olumsuz karşılanmış, eleştirilmiş ve adaletsiz bir vergi sistemi olduğu ifade edilmiştir. Ne şekilde elde edilirse edilsin tüm gelir elde edenlerin vergi ödemeleri gerektiği de katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Bu çalışmanın sonucuna baktığımızda çalışmaya katılan kadın girişimciler kendileri az vergi ödüyorlarsa, vergi kanunları kendi lehlerine ise vergisel avantajlardan yararlanabiliyorlar ve kendileri muafiyet kapsamına giriyorsa vergileme sistemini adil bulmaktadırlar. Fakat vergi kanunlarını kendi aleyhlerine görüyorlarsa vergide adalet olmadığını görüşüne sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle vergi kanunları konulurken ve uygulanırken mali güç ilkesi mutlaka dikkate alınmalıdır.

Bu çalışmada kadın girişimcilerin vergi adaletiyle ilgili görüşlerinin neler olduğu araştırılmıştır. Bu çalışma konu, konunun kapsamı, örnekleme,

katılımcıların samimi yanıtları, yöntemi ile veri toplama aracı yönünden sınırlıdır. Bu doğrultuda bu çalışmanın kadın girişimcilerin vergi adaletiyle ilgili algılarının neler olduğunun saptanılması bakımından literatüre katkı sunabileceği düşünölmektedir. Buradan bundan sonra konuyla ilgili araştırma yapacak araştırmacılara farklı örneklemlerde ve yöntemlerle vergi adaletine ilişkin algıların araştırılması tavsiye edilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdiyeva, R. ve Cumakunova, T. (2017). Vergi Bilincini Etkileyen Demografik ve Siyasi Faktörler: Kırgızistan Örneği. *Sosyoekonomi*, Vol. 25, No. 32, 71-80.
- Ağdemir, Z. ve Gürkan, C. (2019). Adam Smith'ten Neoliberalizme Vergi Adaleti: Ödeme Gücü ve Fayda Yaklaşımlarının Kavramsal, Kuramsal ve Ülke Uygulamaları Bağlamında Bir İncelemesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 74, No 2, 465 – 510.
- Akdoğan, A. (2007). Kamu Maliyesi. 12. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akinbami, C. A. O. and Aransiola, J. O. (2016). Qualitative Exploration of Cultural Practices Inhibiting Rural Women Entrepreneurship Development in Selected Communities in Nigeria. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 28(2), 151-167.
- Alhaleh, S. E. A. (2018). Exploring The Phenomena of Income Tax Justice and Tax Evasion through Understanding the Basic Relationship between Income Tax Departments and the Private Companies. *South East Asia Journal of Contemporary Business, Economics and Law*, Vol. 16, No. 5, 10-18.
- Armağan, R. ve İçmen, M. (2017). Gelişmiş Ülke Örneklere Bağlamında Gelir Vergisi Uygulamaları ve Vergi Adaleti İlişkisi. *Vergi Raporu*, 218, 9-35.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 368-388.
- Cansız, H. (2006). Vergi Mükelleflerinin Vergiyi Algılama Hakkındaki Görüşleri: Afyonkarahisar İli Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 115-138.
- Chang, C. C. (2020). Economic Inequality, War Finance and the Pursuit of Tax Fairness. *Journal of Human Values*, Vol. 26, No. 2, 114-132.
- Çat, A. ve Yardımcıoğlu, F. (Mart 2020). Vergi Adaletine Etki Eden Unsurlar Üzerine Bir Araştırma: Türkiye Örneği. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 43-75.
- Çelebi, A. K., Mıynat, M. Canbay, T. Bulut, Z. T. Özcan Mastar, P. Bulut Akyol, Ö. ve Tunçay, B. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinci ve Vergi Algılarının Ölçölmesine Yönelik Ampirik Bir Araştırma: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Örneği. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Basımevi, Yayın No: 36, ISBN: 978-975-8628-80-3.
- Çiçek, U. ve Bitlisli, F. (2017). Vergi Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinin Vergi Bilinci ve Farkındalığı Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 261-278.
- Demir, İ. C. ve Ciğerici, İ. (2016). Vergi Bilincinin Oluşumunda Eğitimin Rolü: İlköğretim Öğrencileriyle Ampirik Bir Çalışma. *Yönetim ve Ekonomi*, Cilt 23, Sayı 1, 127-143.
- Demircan, A. S. (2020). Vergi Adaletini İşlam Nassları Ekseninde Yeniden Düşünmek: Türkiye Örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, Cilt 7, Sayı 56, 2110-2118.

- Demirtaş, S. (2017). Türkiye’de ve Seçilmiş OECD Ülkelerinde Vergilemede Adaleti Sağlamaya Yönelik Uygulamaların Değerlendirilmesi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Özel Sayı, 37-50.
- Deneşli, F. (2010). Türkiye’de Adalet Ekonomisinin Karşılaştırmalı Analizi. T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. Yayın No: 2010/405, Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık.
- Faizal, S. M. and Palil, M. R. (2015). Study on Fairness and Individual Tax Compliance in Malaysia: Preliminary Findings. *International Journal of Business, Economics and Law*, Vol. 8, No. 1, 74-79.
- Farrar, J. (2011). Tax Fairness in Canadian Government Budgets: How Fair is ‘Fair’?. *Critical Perspectives on Accounting*, Vol. 22, No. 4, 365-375.
- Farrar, J., Massey, D. W., Osecki, E. and Thorne, L. (2020). Tax Fairness: Conceptual Foundations and Empirical Measurement. *Journal of Business Ethics*, Vol. 162, No. 3, 487-503.
- Giray, F. Gerçek, A. ve Aydoğdu, C. (2015). Factors Determining Taxpayers’ Perception Towards Tax Fairness: The Structural Equation Model For Turkey. *International Journal of Economics and Finance Studies*, Vol. 7, No. 1, 17-38.
- Ghosh, P. K., Ghosh, S. K. and Chowdhury, S. (2018). Factors Hindering Women Entrepreneurs’ Access to Institutional Finance-an Empirical Study. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 30(4), 279-291.
- Gök, M. Binyan, Ö. ve Akar, S. (2013). Vergilemede Adalet İlkesinin Anayasal Temelleri ve Uygulamaya Yansımaları: Seçilmiş OECD Ülkeleri Açısından Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, Cilt 34, Sayı 1, 269-292.
- Gökçay, Ş. E. (2017). Türk Vergi Sisteminde Vergi Ödeme Gücüne Ulaşma Teknikleri. *Journal of Life Economics*, Cilt.4, Sayı. 3, 113-133.
- Güzel, S. A., Özer, G. ve Özcan, M. (2019). The Effect of the Variables of Tax Justice Perception and Trust in Government on Tax Compliance: The Case of Turkey. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, Vol. 78, 80-86.
- Karakaş, M. (2019). Mükelleflerin Vergi Adaletine İlişkin Bakış Açıkları: Diyarbakır ve Yalova Örneği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 1, 16-36.
- Kargı, V. ve Yüksel, C. (2010). Türkiye’de Vergi Aflarının Vergi Adaleti ve Mükellefler Üzerine Etkileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 54. Seri, 23-44.
- Kılıç, Ö. (2018). Türkiye’de Vergi Adaleti. *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 66, 396-411.
- Kocabıyık, O. O. (2016). Olgubilim ve Gömülü Kuram: Bazı Özellikler Açısından Karşılaştırma. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 55-66.
- Küçük, A. (Kış 2008). Adalet Kavramı ve Adaletle İlişkin Bazı Teoriler. *Mufazakâr Düşünce*, Cilt. 4, No. 15, 91-122.
- Lang, J. (1998). Vergi Adaletinin Anayasal Temelleri. 13. Türkiye Maliye Sempozyumu, 3-64, 14-16 Mayıs, Antalya.
- Maden, C. (2015). A Gendered Lens on Entrepreneurship: Women Entrepreneurship in Turkey. *Gender in Management: An International Journal*, 30(4), 312-331.
- McLachlan, H. V. (2002). Tobacco, Taxation, and Fairness. *Journal of Medical Ethics*, Vol. 28, No.6, 381-383.
- Musgrave R. A., and Musgrave P. B. (1989). *Public Finance in Theory and Practice*. 5th. Printing. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Nadaroğlu, H. (1998). *Kamu Maliye Teorisi*. 10. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Niesiołbiedzka, M. and Kołodziej, S. (2020). The Fair Process Effect in Taxation: the Roles of Procedural Fairness, Outcome Favorability and Outcome Fairness in the Acceptance of Tax Authority Decisions. *Current Psychology*, Vol. 39, No. 1, 246-253.
- Öğdüm, P. ve Arslaner, H. (2021). Türkiye’de Vergi Mükelleflerinin Eğitim Düzeyi ile Vergi Bilinci İlişkisi: Aydın İli Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, 154-180.

- Özcan, G. ve Bucak, H. (2021). Seçilmiş Ülkelerde Ücretlerin Vergilendirilmesi: Vergi Adaleti Açısından Bir Değerlendirme. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 61-82
- Petridou, E., and Glaveli, N. (2008). Rural Women Entrepreneurship within Co-operatives: Training Support. *Gender in Management: An International Journal*, 23(4), 262-277.
- Rawls, J. (1958). Justice as fairness. *The Philosophical Review*, Vol. 67, No. 2, 164-194.
- Sharif, M. Y. (2015). Glass Ceiling, the Prime Driver of Women Entrepreneurship in Malaysia: A Phenomenological Study of Women Lawyers. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 169, 329-336.
- Sheffrin, S. M. (1993). What Does the Public Believe about Tax Fairness?. *National Tax Journal*, Vol. 46, No. 3, 301-308.
- şen, H. ve Sağbaş, İ. (2017). Vergi Teorisi ve Politikası. 3. Baskı. Ankara: Barış Arıkan Yayınları.
- şenüyüz, D. Yüce, M ve Gerçek, A. (2020). Vergi Hukuku. 11. Baskı. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Taytak, M. ve Dalkıran, T. A. (2019). Vergi Denetim Algısına Sahip Vergi Mükelleflerinin Vergi Adaleti ve Vergi Affı Uygulamalarına Bakışı. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 109- 132.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, ř. (2020). Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, 153-172.
- Topuzkanamış, E. (2013). Yeniden Paylaşım, Vergilendirme ve Adalet. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 103-131.
- Torgler, B. (2005) Tax Morale and Direct Democracy. *European Journal of Political Economy*, Sayı 21, 525-531.
- Uyanık, A. (2019). Vergi Bilinci ve Vergiye Gönüllü Uyumun Vergi Gelirlerine Etkilerinin Değerlendirilmesi, *Maliye Dergisi*, Sayı 177, 354-386.
- Uygun, E. (Ağustos 2020). Türkiye’de Vergilemede Adalet Açısından Dolaylı ve Dolaysız Vergiler. *Vergi Raporu*, Sayı 251, 222-236.
- Uzunali, E. Oğuz, Y. Olca, V. Dağ, M. Kumaş, K. and Güngör, A. (2021). Tax Awareness and Morality in the Effectiveness of Tax Revenues: Secondary School Teachers’ Tax Perception Analysis in Manavgat, Antalya, *Sosyoekonomi*, Vol. 29, No. 50, 131-147.
- Vaughan, M. (2019). Scale Shift in İnternational Tax Justice: Comparing The UK and Australia from 2008 to 2016. *Social Movement Studies*, Vol. 18, No. 6, 735-753.
- Yardımcıoğlu, Akpınar, M. ve Günay, Y. (2015). Vergi Okuryazarlığı ve Vergisel Farkındalık: Kahramanmaraş Araştırması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 95-122.
- Yereli, A. B. ve Ata, A. Y. (Aralık 2011). Vergi Adaletine Ulaşma Yöntemleri Çerçevesinde Fayda İlkesinin Teorik Açından Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, Sayı 161, 21-32.

SUMMARY

In the literature, although justice is mentioned as the virtue of institutions, tax justice is also an important aspect in financial law. Although there is no common ground regarding both justice and tax justice, it makes sense in tax justice to receive taxes proportionally to the tax burdens of taxpayers. Also, the purpose of tax justice is to ensure tax peace between taxpayers, which is proportional to the tax policy set by the taxation authority. Right at this point, it is possible for the taxation authority to realize tax justice among taxpayers effectively and efficiently by taking less tax from those who earn less and more from those who earn more. It was emphasized in the Constitution that tax justice is one of the factors that the tax authority must consider when it makes tax applications.

In the present study, the purpose was to investigate the opinions of women entrepreneurs in the cities of Ağrı and Afyonkarahisar on the subject of tax justice. In this respect, the phenomenology design was chosen as the qualitative study method and study design. To collect the data from the participants of the study, face-to-face formal interviews were held with the 'Semi-Structured Interview Form'. Although the study populations were women entrepreneurs who completed their entrepreneurship training and had an active business in the Eastern Anatolia Region and the Aegean Region, women entrepreneurs who were active in Ağrı and Afyonkarahisar and who completed their entrepreneurship training were chosen through the purposeful sampling method as the sampling of the study.

Although the researchers were in different places under pandemic and seasonal conditions in the realization of this study, they made a serious effort to conduct the study in an accurate way; and as a result, they obtained the data successfully with the help of their communication skills. As a result of the study, when the opinions of the participants about tax policy, tax justice, tax exemption in Article 9 of the Value Added Tax and Income Tax Act were examined, it was found that taxes in general, and Article 9 of the Income Tax Law in particular were examined along with the Value Added Tax. It was determined that there was no justice in the law, and the Value Added Tax was excessive with the tax burdens of the taxpayers. Also, when women entrepreneurs were compared in Ağrı and Afyonkarahisar, it was determined that women entrepreneurs in Afyonkarahisar had higher tax awareness and awareness tendencies than those in Ağrı.

This study is limited in terms of subject, scope of the subject, sample, sincere responses of the participants, method and data collection tool. Although there were many conceptual article studies conducted on tax justice in the literature, the sample, data, results and suggestions of the study are original in terms of sample, data, results and suggestions because it was understood that there was not any qualitative research on the subject with women entrepreneurs before; and therefore, the publication of the present study will be useful in terms of contributing to the literature data and guiding researchers.

Türkiye’de İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Geçerliliğinin Yeniden İncelenmesi

Ahmet KARDAŞLAR*

ÖZ

İhracata dayalı büyüme hipotezi iktisat literatüründe en çok test edilen konulardan biri olmasına rağmen birbirinden farklı sonuçlara ulaşıldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Türkiye içinde ilgili hipotezin test edildiği birçok çalışma mevcut olmakla birlikte elde edilen sonuçlar bir o kadar karmaşıktır. Ayrıca Türkiye üzerine yapılan ampirik çalışmaların çok azı yapısal kırılmaların varlığını dikkate almıştır. Bu kapsamda bu çalışma Türkiye ekonomisinde ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini 1990-2019 dönemi verileri ile yapısal kırılmaları dikkate alan Maki eşbütünleşme ve daha tutarlı sonuçlar sunan Toda ve Yamamoto nedensellik yöntemlerini kullanarak araştırmaktadır. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyüme, ihracat, ithalat, sermaye ve emek serilerinin eşbütünleşik oldukları ve ekonomik büyümeden ihracata tek yönlü nedenselliği ima eden ekonomik büyümeye dayalı ihracat hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Bir diğer ifadeyle ilgili dönemde Türkiye ekonomisi için ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerli değildir.

Anahtar Kelimeler: İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi, Maki Eşbütünleşme, Toda-Yamamoto Nedensellik, Türkiye.

JEL Sınıflandırması: F43, O11, C22.

Re-examining Validity of the Export-led Growth Hypothesis in Turkey

ABSTRACT

Although the export-led growth hypothesis is one of the most tested issues in the economics literature, it is observed that different results are obtained. However, many studies for Turkey in which the relevant hypothesis is tested, but the results obtained are just as complex. In addition, very few empirical studies on Turkey have taken into account the existence of structural breaks. In this context, this study investigates the validity of the export-led growth hypothesis in the Turkish economy using the 1990-2019 period data and Maki cointegration, which takes into account structural breaks, and Toda and Yamamoto causality methods, which offer more consistent results. According to the results, it is concluded that the economic growth, export, import, capital, and labor series are cointegrated and that the economic growth-led export hypothesis, which implies unidirectional causality from economic growth to exports, is valid. In other words, the export-led growth hypothesis is not valid for the Turkish economy in the relevant period.

Key Words: Export-Led Growth Hypothesis, Maki Cointegration, Toda-Yamamoto Causality, Turkey.

JEL Classification: F43, O11, C22

GİRİŞ

20. yüzyılın ikinci yarısını takip eden süreçte ülkeler, ithal ikameci politikalarından ihracata dönük sanayileşme politikalarına doğru bir geçiş eğilimi

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Bahçe Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, ahmetkardaslar@osmaniye.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-6415-8822

(Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2022 / Yayına Kabul Tarihi: 14.05.2022)

DoiNumber: 10.18657/yonveek.1061941

Makale Türü: Araştırma Makalesi

göstermişlerdir. Bu eğilime paralel olarak dış ticaretin veya dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri araştırmacılar tarafından oldukça yoğun bir ilgi kaynağı olmuştur. Özellikle ihracata dayalı büyüme (İHDB) hipotezi kapsamında önemli bir literatür gelişmiştir. Giles ve Williams (2000a)’ın konu ile ilgili olarak yüz elli ampirik araştırmayı inceledikleri kapsayıcı çalışmasında, söz konusu literatürün çok sayıda karmaşık bulgulardan oluştuğu gözler önüne serilmektedir. Bu durum günümüzde yapılan çalışmalarda da halen geçerliliğini korumakta ve literatürde ortak bir görüşün sağlanamadığı dikkat çekmektedir.

Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan görüşlerden İHDB hipotezine göre, ihracat faaliyetlerindeki artışın ekonomik büyümenin artmasına neden olduğu veya bir diğer ifadeyle ihracatın ekonomik büyüme için bir itici güç olduğu öne sürülmektedir (Awokuse, 2003). Konu ile ilgili öncü çalışmalardan McKinnon (1964), Balassa (1978), Helpman ve Krugman (1985) ve Grossman ve Helpman (1991)’a göre; (i) ihracat dışa açık ekonomiler için ölçek ekonomilerinin ve karşılaştırmalı üstünlüğün kullanılmasını teşvik eder, (ii) sermaye ve ara malı ithalatındaki artışları karşılayabilmek adına gerekli döviz girdisini sağlar, (iii) artan ihracatın sağladığı döviz girdisiyle yüksek düzeyde kaliteli ürün ve teknolojilerin ithalatının yapılması sonucunda teknolojik değişim, işgücü verimliliği ve sermaye verimliliği arttırılarak çıktı üzerinde olumlu bir etki sağlar, (iv) rekabetteki artış yoluyla genel düzeyde verimliliği arttırır ve kaynakların etkin bir şekilde tahsis edilmesini sağlar, (v) ihracat yapılan ülkelerden alınan öneriler ile yaparak öğrenme yoluyla uzun dönemde teknik bilginin yayılmasını teşvik eder, (vi) istihdam imkanları yaratarak ekonomik büyümeye katkı sağlar, (vii) ihracat artışı, toplam çıktının bir bileşeni olarak doğrudan ekonomik büyümenin önemli bir katalizördür.

Ekonomik büyümeye dayalı ihracat hipotezi, dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan diğer bir görüştür. Bu hipoteze göre, ekonomik büyümenin ihracatı teşvik ettiği fikrine dayanmaktadır. Konu ile ilgili öncü çalışmalardan Kaldor (1967), Lancaster (1980) ve Krugman (1984)’a göre, ekonomik büyümedeki artışın verimlilik artışı üzerinde olumlu bir etki yarattığı ve bu olumlu etkinin birim maliyetleri düşürerek ihracatı teşvik ettiği düşünülmektedir. Bununla birlikte bu iki hipotezin bir bileşimi olarak ihracat ve ekonomik büyüme arasında geri besleme ilişkisi veya karşılıklı etkileşim de mümkündür.

Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan görüşlerden bir diğeri ithalata dayalı büyüme hipotezidir. İlgili hipoteze göre, ekonomik büyümenin esas olarak ithalattaki artış tarafından belirlendiği öne sürülmektedir. Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki çoğu çalışmada ise, öncelikle ihracatın rolüne odaklanılmış ve ithalatın katkısı çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Son dönemde yapılan bazı önemli çalışmalarda ithalatı dikkate almadan ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmanın sahte ve yanıltıcı sonuçlara ulaşılacağı öne sürülmektedir. Bunlara örnek olarak Riezman vd. (1996), Awokuse (2007 ve 2008), Islam (1998) ve Narayan (2007)’in çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bu yazarlara göre, ihracat düzeyindeki artış genellikle ithalat

düzeyindeki artış ile yakından ilişkilidir. Dolayısıyla ithalat ekonomik büyüme için çok önemli olabilir ve dahası ihracat-ekonomik büyüme analizleri klasik dışlanan değişken soruna neden olarak ithalat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin göz ardı edilebilmesine sebep olmaktadır. Örneğin, Awokuse (2008:162)'e göre, ithalat teknoloji transferinin bir aracı olarak, ekonomik büyüme noktasında ihracattan daha önemli bir rol oynayabilir. Diğer yandan ithalat çoğunluğu küçük, dışa açık veya gelişmekte olan ülke ekonomisinde ihracat sektöründe gerek duyulan üretim faktörlerini sağlamaktadır. Dahası gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere ithalat yoluyla teknoloji transferi, verimlilik artışı sağlayarak ekonomik büyüme için önemli bir itici güç oluşturmaktadır. Zira içsel büyüme modelleri, ithalatın yerel firmalara, yabancı teknolojilere ve onların bilgi havuzuna erişimi sağlaması açısından uzun dönemde ekonomik büyüme için önemli bir kanal olacağını ortaya koymaktadır. İthalat, bahsi geçen hususların ötesinde rekabet yoluyla yurtiçi inovasyon üzerindeki etkisiyle de verimlilik artışına neden olabilir. Özellikle ithalat baskısı veya dış rekabet baskısı altında olan yerel unsurlar, ayakta kalabilmek adına yenilikçiliğe önem vermektedirler. Dolayısıyla bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda ithalat, verimliliği ve ekonomik büyümeyi arttıran bir faktördür (Grossman ve Helpman, 1991; Coe ve Helpman, 1995; Lawrence ve Weinstein, 1999). Bu ilişkilere ek olarak literatürde son dönemde iç talep çekişli büyüme hipotezi gelişmiştir. Böylesi bir yaklaşımın filizlenmesindeki temel sebep dış talebin kırılma noktasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Keynesyen teoriye göre denge iç ve dış talebe göre oluşmaktadır. Özetle iç talep çekişli büyüme hipotezinde ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesinde iç talebin rolüne önem atfedilmektedir (Sağlam ve Egeci 2017 ve 2021).

İhracata dayalı büyüme hipotezini test eden çalışmaların büyük çoğunluğu yukarıda değinildiği üzere tahmin edilen denklemde ithalatı ihmal ederek yalnızca ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Ayrıca İslam (1998), Awokuse (2007) ve Awokuse (2008) tarafından önemle altı çizildiği gibi, üretim fonksiyonunun en temel bileşenlerinden olan emek ve sermaye faktörlerinin birçok İHDB hipotezinin sınırdışı çalışmada ihmal edildiği gözlemlenmiştir. Teorik anlamdaki bu sorunlara ek olarak bazı ekonometrik sorunların varlığı da literatürde bazı çalışmalarda belirtilmiştir. Örneğin Riezman vd. (1996), Shan ve Sun (1998a), Giles ve Williams (2000b), Hatemi-J (2002), Awokuse (2003) ile Siliverstovs ve Herzer (2006) gibi yazarlar Granger (1969) nedensellik testini kullanarak ilgili hipotezi test eden çalışma sonuçlarının güvenilir olmadığını öne sürmektedirler. Diğer yandan yapısal kırılmaların varlığı altında geleneksel eşbütünleşme testlerinden Engle ve Granger (1987) ile Johansen (1988 ve 1991) yöntemleri düşük performans sergilediklerinden yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Standart eşbütünleşme yaklaşımlarının dışında bir veya iki yapısal kırılmaya kadar izin veren Gregory ve Hansen (1996a ve 1996b) ile Hatemi-J (2008) testleri Maki (2012: 2011)'ye göre yapısal kırılmanın bir veya ikiden fazla olduğu durumda yetersiz kalmaktadırlar. Özetle İHDB hipotezini test eden ulusal veya uluslararası çalışmaların görece olarak

önemli bir kısmı yöntem olarak bahsi geçen eşbütünleşme testlerini kullandığından literatürde bu önemli bir sorun olarak dikkat çekmektedir.

Yukarıda bahsedilen teorik gerekçeler dikkate alındığında Türkiye için konu ile ilgili literatürünün büyük çoğunluğu yapısal kırılmaları dikkate almayan, ithalat ve üretim fonksiyonunun diğer bileşenlerini dışlayan ve sıklıkla Granger nedensellik testine başvuran çalışmalardan oluşmaktadır. Bu çalışma yukarıda bahsedilen hususları göz önünde bulundurarak Türkiye için 1990-2019 döneminde İHDB hipotezini yapısal kırılmaları dikkate alan Maki (2012) eşbütünleşme ile Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik yöntemleri ile ampirik olarak sınamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde İHDB hipotezini ampirik olarak sınavan ulusal ve uluslararası literatür özetlenecektir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde çalışmanın yöntemi ve analiz sonuçlarına yer verilmektedir. Çalışma ulaşılan sonuçların değerlendirildiği beşinci bölümle sonlanmaktadır.

I. LİTERATÜR ÖZETİ

Ampirik yazında İHDB hipotezini test eden çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalar, genellikle ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yatay kesit, panel veri ve zaman serisi tekniklerinden faydalanarak araştırmışlardır. Bu çalışmalardan Balassa (1978), 11 gelişmekte olan ülke için 1960-1973 döneminde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi korelasyon ve yatay kesit yöntemleriyle araştırmıştır. Araştırma sonucunda ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini, dolayısıyla İHDB hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varmıştır. Tyler (1981), 55 orta gelirli gelişmekte olan ülke için 1960-1977 döneminde ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yatay kesit yöntemiyle araştırmıştır. Sonuçlara göre, ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği dolayısıyla İHDB hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmiştir. Feder (1983), 19 gelişmekte olan ülke için 1964-1973 döneminde ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yatay kesit yöntemiyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği, dolayısıyla İHDB hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ram (1985), 73 azgelişmiş ülke için 1960-1977 dönemi verilerini kullanarak ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yatay kesit yöntemiyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda ihracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğu, dolayısıyla İHDB hipotezinin geçerli olduğu bulguları elde edilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Alse (1993), 9 azgelişmiş ülke için 1973:1–1988:1 dönemi çeyreklik verileri kullanarak ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Yazarlar, örnekleme dahil olan tüm ülkelerde ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Riezman vd. (1995), 126 ülke için 1950-1990 döneminde İHDB hipotezini Granger nedensellik yöntemiyle analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda 30 ülkede ihracattan ekonomik büyümeye (İHDB hipotezi geçerli), 25 ülkede ekonomik büyümeden ihracata (büyüme çekişli ihracat hipotezi geçerli) ve 65 ülkede ise ihracat ile ekonomik büyüme arasında

çift yönlü nedensellik ilişkisine yönelik bulgular elde edilmiştir. Paul ve Chowdhury (1995), Avustralya için 1949–1991 döneminde İHDB hipotezini Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Yazarlar, ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ifade eden İHDB hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Thornton (1996), Meksika’da 1895-1992 dönemi için İHDB hipotezini eşbütünleşme ve Granger nedensellik yöntemleriyle araştırmıştır. Araştırma sonucunda ihracat ile ekonomik büyüme serilerinin eşbütünleşik olduğu ve ihracattan ekonomik büyümeye doğru ise tek yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Jin ve Yu (1996), ABD için 1959:1–1992:3 dönemi çeyreklik verileri kullanarak İHDB hipotezini VAR modeli çerçevesinde etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma yöntemiyle test etmişlerdir. Çalışma sonucunda ihracatın ekonomik büyüme üzerinde etkili olmadığı, dolayısıyla İHDB hipotezinin de geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Islam (1998), 15 Asya ülkesi için 1969–1991 döneminde İHDB hipotezini Granger nedensellik yöntemiyle araştırmıştır. Araştırma sonucunda incelenen 15 ülkeden 10’u için İHDB hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Shan ve Sun (1998b), Avusturalya için 1978:3-1996:3 dönemi çeyreklik verileri kullanarak İHDB hipotezini Toda-Yamamoto nedensellik yöntemiyle araştırmışlardır. Elde edilen bulgular Avusturalya’da ilgili dönemde İHDB hipotezinin geçerli olmadığına (Ekonomik büyüme çeşitli ihracat hipotezi geçerli bulunmuştur) işaret etmektedir.

Hatemi-J ve Irandoust (2000), İrlanda, Meksika, Portekiz, Türkiye ve Yunanistan için 1960–1997 döneminde İHDB hipotezinin geçerliliğini Toda-Yamamoto nedensellik yöntemiyle araştırmışlardır. Araştırma sonucunda Türkiye ile Yunanistan için herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamış olmakla birlikte İrlanda ve Meksika için ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik, Portekiz için ise ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Hatemi-J (2002), Japonya’da 1966:1–1999:1 dönemi çeyreklik verileri kullanarak ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisini bootstrap Granger nedensellik testiyle analiz etmiştir. Kritik değerlere dayanan geliştirilmiş Granger nedensellik test sonuçları, ihracat ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Awokuse (2003), Kanada’da 1961:1–2000:4 dönemi çeyreklik verileri kullanarak İHDB hipotezini Granger ile Toda-Yamamoto nedensellik testleriyle araştırmıştır. Her iki nedensellik testi sonucundan elde edilen bulgular, ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedenselliğin bulunduğu, bu nedensellik ilişkisinin hem kısa hem de uzun dönemde geçerli olduğuna ve dolayısıyla İHDB hipotezinin Kanada için geçerli olduğuna işaret etmektedir. Kónya (2006), 24 OECD ülkesi için 1960-1997 döneminde İHDB hipotezini kendi geliştirdiği panel nedensellik testiyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda Belçika, Danimarka, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, İzlanda ve Yeni Zelanda için ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin bulunmuştur. Bu durum söz konusu ülkeler için İHDB hipotezini doğrulamaktadır. Diğer yandan Avusturya, Fransa, Japonya, Meksika, Norveç, Portekiz ve Yunanistan için ekonomik

büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi; Finlandiya, Hollanda ve Kanada için ise çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Geriye kalan ülkelerden ABD, Avustralya, Birleşik Krallık, İsviçre, Kore ve Lüksemburg için herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.

Narayan vd. (2007), Fiji (1960–2001) ve Papua Yeni Gine (1961–1999) için İHDB hipotezini ARDL ve Granger nedensellik yöntemleriyle sınımışlardır. Yazarlar, Fiji’de uzun dönem Papua Yeni Gine’de ise kısa dönem için İHDB hipotezinin geçerli olduğuna yönelik bulgular elde etmişlerdir. Bununla birlikte yazarlar, Papua Yeni Gine’de ekonomik büyümeden ihracata doğru kısa ve uzun dönem nedensellik ilişkisini de tespit etmişlerdir. Awokuse (2007), 3 Geçiş ekonomisi olan Bulgaristan (1994:1–2004:3), Çek Cumhuriyeti (1993:1–2002:4) ve Polonya (1995:1–2004:2) için çeyreklik veriler doğrultusunda İHDB hipotezinin geçerliliğini eş-bütünleşme ve Granger nedensellik yöntemleriyle araştırmıştır. Analiz neticesinde Bulgaristan’da ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, Çek Cumhuriyeti’nde ihracat ve ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve son olarak Polonya’da ise ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Awokuse (2008), ayrıca 3 Latin Amerika ülkesi olan Arjantin, Kolombiya ve Peru için 1990:1–2002:2 dönemi çeyreklik verilerini kullanarak ihracata ve ithalata dayalı büyüme hipotezlerinin geçerliliğini eşbütünleşme, Granger nedensellik ve etki-tepki fonksiyonları ile test etmiştir. Analiz neticesinde üç ülke içinde İHDB hipotezinin geçerli olmadığı öne sürülmektedir. Ayrıca Arjantin ve Kolombiya’da ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, Peru için ise ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Kubo (2011), Güney Kore, Singapur ve Tayland için 2000(1)-2008(6) dönemi aylık verilerinden hareketle İHDB hipotezini Granger nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Analizler neticesinde her üç ülke içinde İHDB hipotezinin geçerli olmadığı ancak Güney Kore ve Tayland’da ekonomik büyümeden ihracata tek yönlü nedenselliği ifade eden ekonomik büyümeye dayalı ihracat hipotezinin geçerli olduğu bulguları elde edilmiştir. Tang vd. (2015), 4 Asya ülkesi olan Hong Kong (1973:1–2007:2), Güney Kore (1960:1–2007:2), Tayvan (1961:1–2007:2) ve Singapur (1966:1–2007:2) için çeyreklik veriler doğrultusunda İHDB hipotezini eşbütünleşme, Toda-Yamamoto nedensellik testi ve zaman değişkenli nedensellik testleriyle analiz etmişlerdir. Analiz neticesinde 4 ülke içinde uzun dönemde ihracat ve ekonomik büyümenin eşbütünleşik oldukları tespit edilmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi bulguları ise 4 ülke için ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın zaman değişkenli nedensellik testlerine göre İHDB hipotezinin zaman boyunca istikrarlı olmadığı belirlenmiştir. Konstantakopoulou (2016), Güney Avrupa ülkelerinden olan İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan için 1960–2014 döneminde İHDB hipotezini ARDL ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemleriyle araştırmıştır. ARDL bulguları İtalya hariç diğer ülkelerin tamamında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğuna işaret etmektedir. Nedensellik analizi bulguları ise Yunanistan ve İspanya için ihracat

ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, Portekiz için ise ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığına işaret etmektedir. Hagemer ve Muć (2019), Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden olan Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya için 1994–2014 döneminde İHDB hipotezinin geçerliliğini panel veri teknikleriyle araştırmışlardır. Analiz sonucunda ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ve İHDB'nin esas belirleyicisinin ise ihracat artışı ile birlikte sermayenin derinleşmesi olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye için İHDB hipotezini sınamak amacıyla yapılan çalışmalarda ise genel olarak ithalat tahmin edilen denklemden dışlanmış ve yapısal kırılmaları dikkate almayan eş-bütünleşme testleri ile nedensellik yöntemleri kullanılmıştır. Dolayısıyla yapılan çalışmalar sonucunda oldukça farklı sonuçlar elde edilmiştir. Tablo 1, söz konusu çalışmaların detaylı bir özetini sunmaktadır:

Tablo 1. Türkiye İçin İhracata Dayalı Büyüme Hipotezini Test Eden Çalışmalar

Yazar	Dönem	Yöntem	Sonuç
Yiğidim ve Köse (1997)	1980–1996 (Y)	Regresyon ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Şimşek (2003)	1960–2002 (Y)	VAR ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Karagöl ve Serel (2005)	1955–2002 (Y)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Demirhan (2005)	1990:1–2004:3 (Ç)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Karagöz ve Şen (2005)	1989:1–2004:4 (Ç)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi kısa dönemde geçerli değilken uzun dönemde geçerlidir.
Özer ve Erdoğan (2006)	1987:1–2006:2 (Ç)	VAR ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Yapraklı (2007)	1970–2005 (Y)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Halıcıoğlu (2007)	1980:1–2005:4 (Ç)	ARDL ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Taban ve Aktar (2008)	1980(1)–2007(2) (A)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Aktaş (2009)	1996(1)–2006(6) (A)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Bilgin ve Şahbaz (2009)	1987–2007 (Y)	Granger nedensellik ve Toda-Yamamoto nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Takım (2010)	1975–2008 (Y)	Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Temiz (2010)	1965–2009 (Y)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Taştan (2010)	1985(1)–2009(5) (A)	Frekans alanı nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Öztürk ve Acaravci (2010)	1989:4–2006:3 (Ç)	Eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Temiz ve Gökmen (2010)	1950–2009 (Y)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Mangır (2012)	2002:1–2011:3 (Ç)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi kısa dönemde geçerlidir.
Özcan ve Özçelebi (2013)	2005(1)–2011(11) (A)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.

Akbulut ve Terzi (2013)	1980–2010 (Y)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Uçan ve Koçak (2014)	1990–2011 (Y)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Korkmaz (2014)	1998:1–2013:3 (Ç)	Toda-Yamamoto nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Sağlam ve Egeli (2015)	1999:1–2013:4 (Ç)	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik	İHDB hipotezi kısa dönemde geçerli değilken uzun dönemde geçerlidir.
Küçükaksoy vd. (2015)	2003:1–2015:1 (Ç)	Eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Korkmaz ve Aydın (2015)	2002:1–2014:2 (Ç)	Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Yıldırım (2015)	1997(1)-2013(4) (A)	Asimetrik Nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Akkaş ve Öztürk (2016)	2001:3–2014:3 (Ç)	Nedensellik Yöntemleri	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Hüseyini ve Çakmak (2016)	1980–2010 (Y)	Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Dura vd. (2017)	1992–2014 (Y)	Doğrusal olmayan nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Pata (2017)	1971–2014 (Y)	VAR ve Toda-Yamamoto nedensellik	İHDB hipotezi geçerlidir.
Yurdakul ve Aydın (2018)	2003:1–2016:1 2008:1–2016:1 (Ç)	Eşbütünleşme ve DOLS	İlk dönemde İHDB hipotezi geçerli değilken ikinci dönemde geçerlidir.
Aslan ve Topcu (2018)	2000:1–2015:4 (Ç)	FMOLS VE DOLS	İHDB hipotezi geçerlidir.
Şahin ve Durmuş (2018)	2002(1)-2017(12) (A)	Fourier Granger nedensellik	İHDB hipotezi geçerli değildir.
Yenisu (2019)	1980–2016 (Y)	ARDL	İHDB hipotezi geçerlidir.
Kara (2020)	2004–2017 (Y)	Sistem GMM	İHDB hipotezi (bölgesel bazda) geçerlidir.

Tablo 1’de Türkiye için İHDB hipotezini test eden 34 ampirik çalışmaya yer verilmiştir. Bu çalışmalar incelendiğinde oldukça farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. İlgili çalışmalardan 16’sı İHDB hipotezinin geçerli olmadığına, 4 çalışmanın kısa ve uzun dönemde İHDB hipotezinin geçerliliğinin farklılaştığına ve geriye kalan 14 çalışmanın ise İHDB hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan yalnızca Küçükaksoy vd. (2015) yapısal kırılmaları dikkate alan Gregory ve Hansen (1996a, 1996b) eşbütünleşme yöntemini kullanmışlardır. Küçükaksoy vd. (2015)’in kullandıkları tek yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ise yapısal kırılmanın birden fazla olduğu durumda Maki (2012: 2011)’e göre hatalı sonuçlar üretmektedir. Diğer yandan giriş kısmında bahsedildiği üzere ithalat değişkeninin İHDB hipotezinin test edildiği çalışmalarda dışlanması oldukça hatalı sonuçlara neden olmaktadır. Bu noktada incelenen 34 çalışmadan 18’inde (Temiz ve Gökmen, 2020; Halıcıoğlu, 2007; Taban ve Aktar, 2008; Mangır, 2012; Karagöz ve Şen, 2005; Yapraklı, 2007; Sağlam ve Egeli, 2015; Aslan ve Topcu, 2017; Kara, 2020; Şimşek, 2003; Öztürk ve Acaravcı, 2010; Korkmaz, 2014; Takım, 2010; Hüseyini ve Çakmak, 2016; Karagöl ve Serel, 2005; Akbulut ve Terzi, 2013; Dura vd. 2017; Temiz, 2010) ithalat

değişkeni tahmin edilen modele dahil edilmemiştir. Son olarak çalışmalarda bir diğer dikkat çeken nokta 34 çalışmadan 20'sinde Granger (1969) nedensellik yöntemi kullanılmaktadır. Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda Türkiye için İHDB hipotezinin yeniden test edilerek literatürde var olan boşluğun doldurulması ve gelecek araştırmacılar ile politika yapıcılara ışık tutması hedeflenmektedir.

II. METODOLOJİ

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de İHDB hipotezinin geçerliliğini 1990-2019 dönemini kapsayacak şekilde Maki (2012) eşbütünlüşme ve Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik yöntemlerini kullanarak test etmektir. Bu kapsamda Awokuse (2007) ve Awokuse (2008) takip edilerek çalışmada test edilecek model şu şekildedir:

$$\ln GDP_t = \beta_0 + \beta_1 \ln Export_t + \beta_2 \ln Import_t + \beta_3 \ln Capital_t + \beta_4 \ln Labour_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklik 1'de yer alan değişkenlerden gayrisafi yurtiçi hasıla (lnGDP), ihracat (lnExport), ithalat (lnImport) ve sermayeyi temsilen gayrisafi sabit sermaye oluşumu (lnCapital) IMF veri tabanından, işgücünü temsilen modele dahil edilen toplam işgücü sayısı (lnLabour) TÜİK veri tabanından temin edilmiştir. Gayrisafi yurt içi hasıla, ihracat ve ithalat serileri milyon TL işgücü serisi ise milyon cinsindedir. Ayrıca tüm serilerin logaritması alınmıştır. Denkleminde 1'de yer alan modele ihracat ve ithalata ek olarak üretim fonksiyonunun temel bileşenlerinden olan sermaye ve işgücü dahil edilmiştir. Böylesi bir yaklaşımın sebebi Balassa (1978) ve Sheehy (1992) tarafından vurgulandığı gibi gayrisafi yurtiçi hasıla büyümesini ihracat ve ithalat açısından açıklamaya çalışmanın diğer ilgili değişkenlerin etkisini göz ardı etme dezavantajını ortadan kaldırmak içindir. Test edilecek model açısından teorik beklenti ihracat, ithalat, sermaye ve emeğin gayrisafi yurtiçi hasılayı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemesidir.

Ekonometrik analizlerde öncelikle birim kök araştırması yapmak tercih edilecek uygun yöntemi belirlemek için hayati bir önem taşımaktadır. Çalışmada değişkenlerin birim köke sahip olup olmadıkları öncelikle geleneksel ADF ve PP birim kök testleri kullanılarak araştırılacaktır. Bununla birlikte serilerde yapısal kırılmanın varlığı durumunda yapısal kırılmaları dikkate almayan testler yanlış biçimde birim kök olduğu yönünde sapmalı sonuçlar verebilmektedir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için literatürde yapısal kırılmayı ve kırılmaları modelleyebilen birim kök testleri geliştirilmiştir. Birim kök analizinde yapısal kırılmaları göz önünde bulundurmamak amacıyla beş yapısal kırılmaya kadar izin veren ve kırılma sayısı ile kırılma noktalarının içsel olarak belirlenebildiği Kapetanios (2005) yöntemiyle ayrıca serilerin birim kök özellikleri araştırılmaktadır.

Serilerin entegrasyon veya birim kök özellikleri incelendikten sonra eşbütünlüşme testi yapılabilmektedir. Yapısal kırılmaların varlığı altında geleneksel eşbütünlüşme testlerinden Engle ve Granger (1987) ile Johansen (1988 ve 1991) yöntemleri Gregory vd. (1996) tarafından öne sürüldüğü gibi düşük performans sergilediklerinden yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Bu

dezavantajın üstesinden gelmek için Gregory ve Hansen (1996a,b) ile Hatemi-J (2008) için sırasıyla bir ve iki yapısal kırılmaya izin veren eşbütünleşme yöntemlerini önermişlerdir. Ancak Maki (2012) kırılma sayısının iki olduğu durumda Gregory ve Hansen (1996a,b) yönteminin kırılma sayısı bir olduğunda Hatemi-J (2008) yönteminin iyi performans göstermediğini savunmaktadır. Bu sorunun üstesinden gelmek adına Maki (2012), yapısal kırılma sayısının bilinmediği durumlarda görece olarak daha fazla maksimum kırılma sayısının kullanıldığı eşbütünleşme yönteminin kullanılmasını önermiştir. Nitekim Monte Carlo simülasyonları, Maki (2012) tarafından geliştirilen yapısal kırılmaların endojen olarak belirlendiği (5 kırılmaya kadar) eşbütünleşme yönteminin gerek geleneksel testlerden gerekse de önsel olarak belirlenen yapısal kırılmalı eşbütünleşme yöntemlerinden daha üstün olduğunu ortaya koymaktadır. Eğer seriler arasında yapısal kırılmalar arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilirse uzun dönem tahmincileri kullanarak katsayılar belirlenebilmektedir.

Eşbütünleşme ve uzun dönem bulgularına ek olarak çalışma kapsamında Toda-Yamamoto nedensellik analizinden de faydalanılmıştır. Toda-Yamamoto (1995)’e göre, standart Granger nedensellik testlerini değişkenlerin farkının alınması neticesinde oluşan bilgi kaybının yanlış sonuçlara neden olması nedeniyle eleştirmektedir. Ayrıca Granger nedensellik testi, gecikme sayısı ve örneklem büyüklüğüne olan duyarlılığı ile birçok ön test gerektirmesi de literatürde eleştiri konusudur. Bu sorunların üstesinden gelmek adına Toda-Yamamoto, değişkenlerin düzey değerleriyle tahmin yapılabilmesine olanak sağlayan gecikme sayısına değişkenlerin bütünleşme derecelerinin ilave edildiği $k+d_{max}$ modelini önermişlerdir.

III. AMPİRİK BULGULAR

Bu bölümde metodoloji kısmında açıklanan yöntemler kullanılarak denklik (1)’de belirtilen model test edilecektir. Bu kapsamda öncelikle serilerin birim kök özellikleri ADF ve PP birim kök testleriyle sınanmış ve sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur:

Tablo 2: ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF Testi		PP Testi	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnGDP	0.24	-2.47	0.80	-2.49
lnExport	-0.60	-2.58	-0.42	-2.57
lnImport	-0.79	-3.25*	-0.50	-2.68
lnCapital	-0.70	-2.40	-0.66	-2.45
lnLabour	-0.15	-1.19	-0.25	-1.42
Δ lnGDP	-5.47***	-5.38***	-6.28***	-6.67***
Δ lnExport	-5.08***	-4.98***	-5.98***	-5.83***
Δ lnImport	-5.16***	-5.06***	-9.42***	-9.46***
Δ lnCapital	-5.38***	-5.26***	-5.41***	-5.28***
Δ lnLabour	-4.50***	-4.51***	-4.50***	-4.51***

Not:***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre, tüm serilerin düzey değerlerinde birim kök içerdikleri veya durağan olmadıkları, serilerin birinci farkları alındığından ise durağanlaştığı gözlemlenmektedir. Geleneksel birim kök test sonuçları desteklemek için serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate alan Kapetanios (2005) yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmış ve sonuçları Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3:Kapetanios (2005) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzyer Değer	Birinci Fark	Kırılma Tarihleri
lnGDP	-4.103	-5.450***	2001
lnExport	-3.430	-5.665***	1994
lnImport	-3.986	-5.446***	2001
lnCapital	-4.097	-5.399***	2001
lnLabour	-2.790	-4.496**	2004

Not:***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. %1, %5 ve %10 düzeyinde kritik değerler sırasıyla; -5.014, -4.495 ve -4.144’dür.

Tablo 3’te yer alan sonuçlar ADF ve PP birim kök testi sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Buna göre tüm serilerin düzey değerlerinde birim kök içerdikleri, serilerin birinci farkları alındığından ise durağan hale geldikleri görülmektedir. Elde edilen Kapetanios (2005) birim kök testi sonuçları bütün değişkenler için uygun kırılma sayısının bir olduğunu göstermektedir. Kırılma tarihleri incelendiğinde 1994 mali krizi ile 2001 ekonomik krizinin doğru bir şekilde tespit edildiği gözlemlenmektedir. Diğer yandan 2004 yılında bir önceki yıla göre istihdam edilen işgücü sayısının 1.5 milyon düzeyinde azalması dikkate alındığında birim kök testinin kırılma tarihini etkili bir şekilde belirlediğini göstermektedir. Birim kök testi sonuçlarına göre seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olup olmadığının incelenmesi mümkündür.

Denklem 1’de belirtilen model Maki (2012) eşbütünlüşme testi ile tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 4’te sunulmuştur:

Tablo 4: Maki (2012) Yapısal Kırılmalı Eşbütünlüşme Sonuçları

Model	Test İstatistiği	Kritik Değer			Kırılma Tarihleri
		%1	%5	%10	
Model 0	-7.51***	-6.85	-6.30	-6.03	1993,1996, 2000, 2007, 2012
Model 1	-14.51***	-7.05	-6.49	-6.22	1993, 1999, 2009, 2012, 2017
Model 2	-10.52***	-7.75	-7.24	-6.96	2000, 2005
Model 3	-10.23***	-7.40	-6.91	-6.64	2012

Not:***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4’de yer alan sonuçlar, tahmin edilen tüm modeller arasında seriler arasında yapısal kırılmalar altında eşbütünlüşme ilişkisinin olduğuna işaret etmektedir. Bir diğer ifadeyle ekonomik büyüme, ihracat, ithalat, sermaye ve emek değişkenleri uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler. Dolayısıyla değişkenlerin düzey değerleri ile tahmin edilecek uzun dönem tahmincilerinin sonuçları güvenilir olacaktır. Kırılma tarihleri incelendiğinde 2000 yılının tespit edilmesi Kasım 2000 likidite krizinin doğru bir şekilde tespit edildiğini söylemek

mümkündür. Diğer yandan 2005 yılı Türkiye ekonomisi 1986 yılından bu yana en parlak ekonomik performans sergilediği yıl olmuştur. Dahası 2001 yılında 3.4 milyar dolar cari fazla veren Türkiye ekonomisi, 2005 yılında milli gelirin %6’sından fazla bir şekilde 22.5 milyar dolarlık cari açık vermiştir(TÜSİAD, 2005). Bununla birlikte IMF programı çerçevesinde 2005 yılında 19. stand-by düzenlemesi yürürlüğe girmiş ve Türkiye ekonomisinde önemli bir yapısal değişimin nedeni olmuştur (TOBB, 2006).Bu kapsamda FMOLS (Fully Modified Least Squares) yöntemiyle kırılma tarihleri(2000 ve 2005) de modele dahil ederek uzun dönem eşbütünlüşme katsayıları tahmin edilmiş ve sonuçları Tablo 5’de sunulmuştur:

Tablo 5: Uzun Dönem Eşbütünlüşme Katsayıları

Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	Olasılık Değeri
lnExport	0.192***	3.09	0.00
lnImport	-0.097	-1.35	0.18
lnCapital	0.436***	10.16	0.00
lnLabour	0.596***	5.28	0.00
C	-1.354	-0.70	0.49
D1	0.113***	4.77	0.00
D2	0.048**	2.11	0.04

Not:D1: 2000 ve D2: 2005 kırılmaları temsil eden kukla değişkenlerdir. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5’de yer alan bulgulara göre, ihracat değişkeni istatistiksel olarak anlamlı olup ihracattaki %1’lik artış ekonomik büyümeyi % 0.19 oranında arttırmaktadır. Bu sonuç teorik beklentilerle uyum göstermektedir. İthalat değişkeni ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Diğer yandan modele dahil edilen sermaye ve emek değişkenleri pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olup önsel beklentilerle uyumluluk göstermektedir. Ayrıca Maki (2012) eşbütünlüşme testlerinden elde edilen yapısal kırılmaların istatistiksel olarak anlamlı olması, kırılma tarihlerinin güçlü bir şekilde doğru tahmin edildiğinin göstergesidir.

Son olarak değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri belirleyebilmek için Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi uygulanmıştır. Bu kapsamda değişkenlerin uygun gecikme uzunlukları tüm bilgi kriterlerine göre iki gecikme, birim kök testlerine göre ise bütünlüşme dereceleri 1 olarak tespit edildiğinden ($k+d_{max}=3$) 3 gecikmeli model tahmin edilmiştir. Modifiye edilmiş Wald (MWALD) test istatistikleri hesaplanarak Tablo 6’da sunulmuştur:

Tablo 6: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik	Gecikme Uzunluğu	MWALD İstatistiği	Olasılık Değeri
lnExport \neq lnGdp	$k+d_{max} = 3$	1.71	0.42
lnExport \neq lnImport	$k+d_{max} = 3$	3.00	0.22
lnExport \neq lnCapital	$k+d_{max} = 3$	4.05	0.13
lnExport \neq lnLabour	$k+d_{max} = 3$	8.95**	0.01
lnImport \neq lnExport	$k+d_{max} = 3$	31.30***	0.00

lnImport ≠ lnGdp	k+dmax = 3	2.55	0.27
lnImport ≠ lnCapital	k+dmax = 3	4.84*	0.08
lnImport ≠ lnLabour	k+dmax = 3	11.50***	0.00
lnGdp ≠ lnExport	k+dmax = 3	8.16**	0.01
lnGdp ≠ lnImport	k+dmax = 3	1.59	0.45
lnGdp ≠ lnCapital	k+dmax = 3	1.88	0.38
lnGdp ≠ lnLabour	k+dmax = 3	2.71	0.25
lnCapital ≠ lnExport	k+dmax = 3	3.58	0.16
lnCapital ≠ lnGdp	k+dmax = 3	3.34	0.18
lnCapital ≠ lnImport	k+dmax = 3	1.13	0.56
lnCapital ≠ lnLabour	k+dmax = 3	2.10	0.34
lnLabour ≠ lnExport	k+dmax = 3	10.82***	0.00
lnLabour ≠ lnGDP	k+dmax = 3	5.46*	0.06
lnLabour ≠ lnImport	k+dmax = 3	14.15***	0.00
lnLabour ≠ lnCapital	k+dmax = 3	3.47	0.17

Not:***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6'ya göre, ihracattan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik olmadığına yönelik sıfır hipotezi hesaplanan test istatistik değerine göre reddedilememiştir. Bir diğer ifadeyle İHDB hipotezinin geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Ancak ekonomik büyümeden ihracata tek yönlü nedensellik olmadığına yönelik sıfır hipotezi hesaplanan test istatistik değerine göre reddedilmektedir. Dolayısıyla ilgili dönemde Türkiye'de büyümeye dayalı ihracat hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nedensellik testlerinden elde edilen bir diğer önemli bulgu, ithalattan ihracata tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığıdır. Bir diğer ifadeyle ithalat ihracatın nedeni olup, ihracattaki artışta ithalatın önemli bir işlevi olduğunu ve Türkiye ekonomisi dinamiklerine uyan bir görünümü yansıttığı söyleyebilmek mümkündür. Elde edilen bulgular arasında ihracattan istihdama ve istihdamdan da ihracata karşılıklı ilişkinin olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla ihracat artışlarının istihdam edilen işgücünü arttırdığı, artan işgücünün de ihracat arttırdığını söyleyebiliriz. Bu bulgu ise, daha çok emek-yoğun üretim şekline sahip olan Türkiye ekonomisi dinamikleriyle uyumludur.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Türkiye için 1990-2019 dönemi yıllık verilerinden hareketle, İHDB hipotezini yapısal kırılmaları dikkate alan Maki (2012) eşbütünleşme ile Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik yöntemleri ile ampirik olarak sınamaktır. Öncelikle serilerin birim kök özellikleri geleneksel ADF ve PP testleri ile Kapetanios (2005) yapısal kırılmalı birim kök testleriyle araştırılmıştır. Birim kök bulgularına göre gerek geleneksel gerekse de yapısal kırılmalı birim kök testi serilerin birinci farklarında durağan olduklarına işaret etmektedir. Ardından denklik (1)'de sunulan model çerçevesinde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı Maki (2012) testiyle analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, ihracat, ekonomik büyüme, ithalat, sermaye ve emek

serilerinin yapısal kırılmalar altında eşbütünleşik oldukları veya bir diğer ifadeyle uzun dönemde birlikte hareket ettikleri tespit edilmiştir. Toda ve Yamamoto nedensellik testi bulguları ise, ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedenselliği ima eden İHDB hipotezinin geçerli olmadığına işaret etmektedir. Elde edilen bu bulgu Karagöz ve Şen (2005); Özer ve Erdoğan (2006); Yapraklı (2007); Halıcıoğlu (2007); Bilgin ve Şahbaz (2009); Öztürk ve Acaravci (2010); Özcan ve Özçelebi (2013); Uçan ve Koçak (2014); Korkmaz (2014); Sağlam ve Egeli (2015); Hüseyini ve Çakmak (2016); Dura vd. (2017); Pata (2017); Yurdakul ve Aydın (2018); Aslan ve Topcu (2018); Yenisu (2019); Kara (2020) bulgularıyla farklılık göstermektedir. Bununla birlikte İHDB hipotezinin geçerli olmadığına yönelik bulguya ulaşan Yiğidim ve Köse (1997); Şimşek (2003); Karagöl ve Serel (2005); Demirhan (2005); Taban ve Aktar (2008); Aktaş (2009); Takım (2010); Temiz (2010); Taştan (2010); Temiz ve Gökmen (2010); Mangır (2012); Akbulut ve Terzi (2013); Küçükaksoy vd. (2015); Korkmaz ve Aydın (2015); Yıldırım (2015); Akkaş ve Öztürk (2016); Şahin ve Durmuş (2018) çalışmalarıyla uyumluluk göstermektedir.

Ampirik bulgulara göre, İHDB hipotezinin aksine ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedenselliği ima eden büyüme dayalı ihracat hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen bu bulgu Kaldor (1967), Lancaster (1980) ve Krugman (1984)’ın belirttiği gibi ekonomik büyümedeki artışın verimlilik artışı üzerinde olumlu bir etki yarattığı ve bu olumlu etkinin birim maliyetleri düşürerek ihracatı teşvik ettiği görüşünü destekler niteliktedir.

Toda ve Yamamoto testi bulguları bazı önemli nedensel ilişkilere de işaret etmektedir. Örneğin ithalattan ihracata tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu bulgu ihracatta meydana gelen değişimlerde ithalatın önemli bir işlevi olduğunu ima etmektedir. Diğer yandan ihracat ile istihdam arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi de tespit edilmiştir. Bir diğer ifadeyle ihracattaki değişim ile istihdamdaki değişiklikler birbirini beslemektedir. Bu bulgular, daha çok emek-yoğun ve ham maddeye (ithalata) bağlı üretim şekline sahip olan Türkiye ekonomisi dinamikleriyle uyumlu olduğu düşünülmektedir.

Elde edilen bulgular ışığında çalışmanın bazı politika çıkarımları söz konusudur. 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte ekonomisini dış dünyaya açan Türkiye, ithal ikameci politikalarından vazgeçerek ihracata dayalı sanayileşme politikasını benimsemiştir. Günümüze gelen süreçte ihracat odaklı sanayileşme veya büyüme politikası devam etmektedir. Ancak bu politikanın rekabet edilebilirlik, sanayi sektörünün gelişimi ve refah kazanımları olsa da arzu edilen düzeye erişilememiştir. Özellikle sürekli dış ticaret açıklarının verilmekte veya bir başka anlatımla istikrarlı bir şekilde net ihracat başarısı elde edilememektedir. Bu kapsamda politika yapıcıların Türkiye ekonomisinin ara ve ham madde mallarına olan bağımlılıklarını katma değer açısından değerlendirmeleri gerekmektedir. Zira ihracatta önemli olan unsurlardan biri ne kadar katma değer yaratıldığı ile ilgilidir. Politika yapıcıların Türkiye’nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörleri belirlemesi ve bu sektörlerle destek vermesi/yönlendirmesi önemli bir

adım olacaktır. Diğer yandan yakın dönemde karşı karşıya kalınan en önemli sorunlarından biri dış şokların varlığıdır. Özellikle dış talepteki kırılganlıklar dikkate alındığında dengeli ve istikrarlı ekonomik büyümeyi sağlamak için iç talep yanlısı politikalarda önemsenmelidir. Nitekim yakın dönemde İHDB politikasının başarılı uygulayıcıları olan Asya ülkeleri dış talepteki kırılganlıkları minimize etmek için böylesi bir politikayı tercih etmeye başlamışlardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KARDAŞLAR tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akbulut, S. ve Terzi, H. (2013). Türkiye'de İhracata Dayalı Büyümenin Sektörler İtibariyle Analizi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 43-58.
- Akkaş, İ. ve Öztürk, M. (2016). Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 1329-1337.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin İhracat İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 35-47.
- Aslan, A. ve Topcu, E. (2018). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezine Yeni Bir Yaklaşım: Türkiye Ekonomisi Üzerine Sektörel Bir Uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (20), 119-134.
- Awokuse, T. O. (2003). Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid for Canada?. *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique*, 36(1), 126-136.
- Awokuse, T. O. (2007). Causality Between Exports, Imports, and Economic Growth: Evidence from Transition Economies. *Economics Letters*, 94(3), 389-395.
- Awokuse, T. O. (2008). Trade Openness and Economic Growth: Is Growth Export-Led or Import-Led?. *Applied Economics*, 40(2), 161-173.
- Bahmani-Oskooee, M. ve Alse, J. (1993). Export Growth and Economic Growth: An Application of Cointegration and Error-Correction Modeling. *The Journal of Developing Areas*, 27(4), 535-542.
- Balassa, B. (1978). Exports and Economic Growth: Further Evidence. *Journal of Development Economics*, 5(2), 181-189.
- Bilgin, C. ve Şahbaz, A. (2009). Türkiye'de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198.
- Coe, T. and Helpman, E. (1995). International R&D spillovers. *European Economic Review*, 39, 859-87.
- Demirhan, E. (2005). Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 75-88.
- Dura, Y.C., Beşer, M.K. ve Acaroğlu, H. (2017). Türkiye'nin İhracata Dayalı Büyümesinin Ekonometrik Analizi. *Ege Akademik Bakış*, 17(2), 295-309.
- Engle, R.F. & Granger, C.W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(2), 251-276.
- Feder, G. (1983). On Exports and economic Growth. *Journal of Development Economics*, 12(1-2), 59-73.

- Giles, J.A. & Williams, C. L. (2000a). Export-led growth: a survey of the empirical literature and some non-causality results. Part 1. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 9(3), 261-337.
- Giles, J. A. & Williams, C. L. (2000b). Export-led growth: a survey of the empirical literature and some non-causality results. Part 2. *Journal of International Trade & Economic Development*, 9(4), 445-470.
- Granger, C. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-438.
- Gregory, A.W. & Hansen, B.E. (1996a). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99-126.
- Gregory, A.W. & Hansen, B.E. (1996b). Tests for cointegration in models with regime and trend shifts. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 58, 555-560.
- Gregory, A. W., Nason, J. M., & Watt, D. G. (1996). Testing for structural breaks in cointegrated relationships. *Journal of econometrics*, 71(1-2), 321-341.
- Grossman, G.M. and Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hagemejer, J. ve Mućk, J. (2019). Export-Led Growth and its Determinants: Evidence from Central and Eastern European Countries. *The World Economy*, 42(7), 1994-2025.
- Halicioglu, F. (2007). *A Multivariate Causality Analysis of Export and Growth for Turkey* (No. 3565). University Library of Munich, Germany.
- Hatemi-J, A. ve Irandoust, M. (2000). Time-Series Evidence for Balassa’s Export-Led Growth Hypothesis. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 9(3), 355-365.
- Hatemi-j, A. (2002). Export Performance and Economic Growth Nexus in Japan: A Bootstrap Approach. *Japan and the World Economy*, 14(1), 25-33.
- Hatemi-J, A. (2008). Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empirical Economics*, 35(3), 497-505.
- Helpman, E. and Krugman, P. (1985). *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hüseyini, İ. ve Çakmak, E. (2016). Türkiye’de İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eş-Bütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 831-844.
- Islam, M. N. (1998). Export Expansion and Economic Growth: Testing for Cointegration and Causality. *Applied Economics*, 30(3), 415-425.
- Jin, J. C. ve Yu, E. S. (1996). Export-Led Growth and the US economy: Another Look. *Applied Economics Letters*, 3(5), 341-344.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 59(6), 1551-1580.
- Kaldor, N. (1967). *Strategic Factors in Economic Development*. New York State School of Industrial and Labour Relations, Ithaca, NY: Cornell University.
- Kara, M. A. (2020). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye’de Bölgesel Düzeyde Test Edilmesi. *Sosyoekonomi*, 28(45), 301-314.
- Karagöl, E. ve Serel, A. (2005). Türkiye’de İhracat ve GSMH Arasındaki İlişkinin Kointegrasyon Yöntemiyle İncelenmesi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (50), 1029-1040.
- Karagöz, M. ve Şen, A. (2005). Exports and Economic Growth of Turkey: Co-integration and Error-Correction Analysis. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 1-15.
- Kapetanios, G. (2005). Unit-Root Testing against the Alternative Hypothesis of up to M Structural Breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 26(1), 123-133.
- Konstantakopoulou, I. (2016). New Evidence on the Export-Led-Growth Hypothesis in the Southern Euro-Zone Countries (1960-2014). *Economics Bulletin*, 36(1), 429-439.
- Konya, L. (2006). Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with a Panel Data Approach. *Economic Modelling*, 23(6), 978-992.

- Korkmaz, S. (2014). Türkiye Ekonomisinde İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 119-128.
- Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015). Türkiye’de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(3), 47-76.
- Krugman, P.R. (1984) Import protection as export promotion. In H. Kierzkowski (ed.) *Monopolistic Competition in International Trade*. Oxford: Oxford University Press.
- Kubo, A. (2011). Trade and Economic Growth: Is Export-Led Growth Passé?. *Economics Bulletin*, 31(2), 1623-1630.
- Küçükaksoy, İ., Çifçi, I. ve Özbek, R. İ. (2015). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Uygulaması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 691-720.
- Lancaster, K. (1980) Intra-industry trade under perfect monopolistic competition. *Journal of International Economics*. 10, 151–175.
- Lawrence, R. Z. and Weinstein, D. E. (1999) Trade and growth: import-led or export-led? Evidence from Japan and Korea. *NBER Working Paper No. 7264*.
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011–2015.
- Mangır, F. (2012). Export and Economic Growth in Turkey: Cointegration and Causality Analysis. *Economics, Management, and Financial Markets*, 7(1), 67-80.
- McKinnon, R. (1964) Foreign exchange constraint in economic development and efficient aid allocation. *Economic Journal*. 74, 388–409.
- Narayan, P. K., Narayan, S. Prasad, B. C. ve Prasad, A. (2007). Export-Led Growth Hypothesis: Evidence from Papua New Guinea and Fiji. *Journal of Economic Studies*, 34(4), 341-351.
- Özcan, B. ve Özçelebi, O. (2013). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye için Geçerli mi?. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 1-14.
- Özer, M. ve Erdoğan, L. (2006). Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, 17(60-61), 93-110.
- Öztürk, İ. ve Acaravci, A. (2010). Testing the Export-Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence from Turkey. *The Journal of Developing Areas*, 44(1), 245-254.
- Pata, U. K. (2017). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (1971-2014). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(1), 119-134.
- Paul, S. ve Chowdhury, K. (1995). Export–Led Growth Hypothesis: Some Empirical Testing. *Applied Economics Letters*, 2(6), 177-179.
- Ram, R. (1985). Exports and Economic Growth: Some Additional Evidence. *Economic Development and Cultural Change*, 33(2), 415-425.
- Riezman, R. G., Whiteman, C. H. ve Summers, P. M. (1996). The Engine of Growth or its Handmaiden? A Time-Series Assessment of Export-Led Growth. *Empirical Economics*, 21(1), 77-110.
- Sağlam, Y. ve Egeli, H. A. (2015). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(4), 517-530.
- Sağlam, Y., & Egeli, H. A. (2017). Empirical analysis of export-led growth and domestic demand-led growth hypotheses in East Asia. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 19, 211-226.
- Sağlam, Y., & Egeli, H.A. (2021). Batı Balkanlar’da İhracata Dayalı ve İç Talep Çekişli Büyüme Hipotezleri Birlikte Hareket Ediyor Mu?. *The Journal of Social Science*, 5(9), 296-309.
- Shan, J. & Sun, F. (1998a). On the export-led growth hypothesis: the econometric evidence from China. *Applied Economics*, 30(8), 1055-1065.
- Shan, J. ve Sun, F. (1998b). Export-Led Growth Hypothesis for Australia: An Empirical Re-Investigation. *Applied Economics Letters*, 5(7), 423-428.
- Sheehy, E. J. (1992). Exports and growth: additional evidence. *The Journal of Development Studies*, 28(4), 730-734.

- Şahin, D. ve Durmuş, S. (2018). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 1114-1122.
- Şimşek, M. (2003). İhracata Dayalı-Büyüme Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Verileri ile Analizi, 1960–2002. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 43-63.
- Taban, S. ve Aktar, İ. (2008). An Empirical Examination of the Export-Led Growth Hypothesis in Turkey. *Journal of Yasar University*, 3(11), 1535-1551.
- Takım, A. (2010). Türkiye’de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 315-330.
- Tang, C. F., Lai, Y. W. ve Ozturk, I. (2015). How Stable is the Export-Led Growth Hypothesis? Evidence from Asia’s Four Little Dragons. *Economic Modelling*, 44, 229-235.
- Taştan, H. (2010). Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Spektral Analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 87-98.
- Temiz, D. (2010). Türkiye’de Reel İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1965-2009 Dönemi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1-2), 71-82.
- Temiz, D. ve Gökmen, A. (2010). An Analysis of the Export and Economic Growth in Turkey Over the Period of 1950-2009. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (5), 123-141.
- Thornton, J. (1996). Cointegration, Causality and Export-Led Growth in Mexico, 1895–1992. *Economics Letters*, 50(3), 413-416.
- TOBB (2006). Ekonomik Rapor 2005. Nürol Matbaacılık, Ankara.
- Toda, H. Y. & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- TÜSİAD (2005). 2006 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi: İstikrardan Sürdürülebilir Büyümeye. No: TUSİAD-T/2005-12-414, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul.
- Tyler, W. G. (1981). Growth and Export Expansion in Developing Countries: Some Empirical Evidence. *Journal of Development Economics*, 9(1), 121-130.
- Uçan, O. ve Koçak, E. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 51-60.
- Yapraklı, S. (2007). İhracat ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34(1), 97-112.
- Yenisu, E. (2019). Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 1175-1193.
- Yıldırım, E. (2015). İhracata Dayalı Büyüme İllüzyon mu? Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testlerinden Kanıtlar. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (15), 21-40.
- Yiğidim, A. ve Köse, N. (1997). İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, İthalatın Rolü: Türkiye Örneği (1980-1996). *Ekonomik Yaklaşım*, 8(26), 71-85.
- Yurdakul, F. ve Aydın, M. (2018). Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18. EYİ Özel Sayısı), 23-36.

SUMMARY

In the second half of the 20th century, countries showed a transition trend from import substitution policies towards export-oriented industrialization policies. Parallel to this trend, the effects of foreign trade on economic growth have been a source of intense interest by researchers. It is observed that an important literature has developed, especially within the scope of the export-led growth hypothesis.

According to the export-led growth hypothesis, which is the first of the views explaining the relationship between foreign trade and economic growth, it is argued that the increase in export activities causes an increase in economic growth, or in other words, exports are a driving force for economic growth.

Another view explaining the relationship between foreign trade and economic growth is the economic growth-led export hypothesis. This hypothesis is based on the idea that an increase in economic growth has a positive effect on productivity growth, and this positive effect stimulates exports by reducing unit costs. As a combination of these two hypotheses, some researchers emphasize a feedback relationship or mutual interaction between exports and economic growth. The last view explaining the relationship between foreign trade and economic growth is the import-led growth hypothesis. According to the related hypothesis, it is argued that the increase in imports mainly determines economic growth.

Although the export-led growth hypothesis is one of the most tested subjects in the economics literature, it is observed that different results have been reached in both national and international literature. One of the most important reasons underlying these differences is the econometric method and sample preference. In particular, it is an essential factor to use weak tests that do not consider structural breaks and the reliability of the results. On the other hand, most studies between foreign trade and economic growth have focused primarily on exports, and the contribution of imports and other components of the production function has often been ignored. These assorted determinations or problems have also been intensely observed in studies that tested the export-led growth hypothesis for Turkey. In this context, this study investigates the validity of the export-led growth hypothesis in the Turkish economy using the 1990-2019 period data and Maki (2012) cointegration, which considers structural breaks, and Toda and Yamamoto (1995) causality methods, which offer more consistent results.

According to the findings obtained from the analysis, it has been determined that the economic growth, export, import, capital and labour series are cointegrated and therefore act together in the long run. According to the causality findings, a unidirectional causality relationship from economic growth to exports has been determined. There is no causality relationship from export to economic growth. Therefore, it has been concluded that the economic growth-led export hypothesis is valid in the Turkish economy in the relevant period. In other words, the export-led growth hypothesis is not valid for the Turkish economy in the relevant period. This finding is compatible with the view of Kaldor (1967), Lancaster (1980) and Krugman (1984) that the increase in economic growth has a positive effect on productivity growth, and this positive effect reduces unit costs and encourages exports. On the other hand, Toda and Yamamoto test findings also point to some important causal relationships. For example, it has been determined that there is unidirectional causality from imports to exports. In particular, it implies that imports play an important role in the increase in exports. In addition, a bidirectional causality relationship between exports and employment has also been determined. These findings are thought to be compatible with the dynamics of the Turkish economy, which is more labor-intensive and import-dependent.

Türkiye’de Kalkınma Planlarındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmelerinin Değerlendirilmesi (1980-2000 Dönemi)*

Ebru AKSOY**

Hamza KAHRİMAN***

ÖZ

Türkiye’de planlamaya dayalı iktisadi kalkınmanın ilk örneğini 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı oluşturmaktadır. İlerleyen yıllarda devam eden planlama girişimleri sonunda 1961 yılında Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulmasıyla birlikte Beş Yıllık Kalkınma Planları uygulamaya konulmuştur. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında iktisadi büyüme, sektörel büyüme, istihdam, yaşam koşulları, adalet vb. birçok konulara yer verilmektedir. Ülkelerin ileriki dönemde izleyecekleri politikalar için yol haritası niteliği taşıması bakımından önemi büyüktür. Türkiye’de uygulanan Beş Yıllık Kalkınma Planlarında vergi politikalarına da geniş ölçüde yer verilmekte olup genel olarak belirlenen hedefler; vergi hasılatının artırılması, vergi adaletinin sağlanması ve verginin tabana yayılması gibi başlıklarda toplanmaktadır. Bu çalışmada 1980-2000 yılları arasında uygulanan Beş Yıllık Kalkınma Planlarında yer alan vergi politikaları hedefleri ve bu hedeflerin gerçekleşme durumları değerlendirilmiştir. İlk olarak her plan kapsamında plan dönemine ilişkin hedefler ayrı ayrı değerlendirilmiş ve son olarak öne çıkan vergi politikası hedefleri çerçevesinde bütüncül bir yaklaşımla genel durum ortaya konmuştur. Sonuç olarak Beş Yıllık Kalkınma Planlarında yer alan vergi politikalarına ilişkin hedeflere ulaşılamadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kalkınma, Vergi Politikaları, Kalkınma Planı

JEL Sınıflandırması: O23, O29, H30

Evaluation of Realization of the Targets Regarding the Tax Policies in the Development Plans in Turkey (The Period of 1980-2000)

ABSTRACT

The first example of economic development based on planning in Turkey is the First Five-Year Industrial Plan, which was implemented in 1934. As a result of the ongoing planning initiatives in the following years, the State Planning Organization was established in 1961 and the Five-Year Development Plans were implemented. In the Five-Year Development Plans many topics have been included such as economic growth, sectoral growth, employment, living conditions, justice, etc.. It has been of great importance as it can be a road map for the policies that countries will follow in the future. Tax policies have been also widely included in the Five-Year Development Plans implemented in Turkey. In addition, in these plans the goals have been set in general; It has been collected under the headings such as increasing tax revenue, ensuring tax justice and spreading the tax to the base. In this study, the tax policy targets in the Five-Year Development Plans implemented between 1980-2000 and the realization of these targets has been evaluated. The former, within the scope of each

* Bu çalışma, 03.06.2021 tarihinde Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye ve Vergi Uygulamaları Yüksek Lisans Programında Doç. Dr. Hamza Kahriman’ın danışmanlığında, Ebru Aksoy tarafından sunulup, kabul edilmiş olan “Türkiye’de 1980 Sonrası Kalkınma Planlarında Yer Alan Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmeleri” başlığını taşıyan Yüksek Lisans Tez’inden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Maliye Bilim Uzmanı, ebru.gurbag@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0001-8244-2504

*** Doç.Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Aydın İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, hamza.kahriman@adu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0003-2874-0636

(Makale Gönderim Tarihi: 05.02.2022 / Yayına Kabul Tarihi: 24.08.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1068551

Makale Türü: Araştırma Makalesi

plan, the targets for the plan period has been evaluated separately, and the latter, the general situation has been revealed with a holistic approach within the framework of the prominent tax policy targets. As a result, it is seen that the targets regarding tax policies in the Five-Year Development Plans have not been achieved.

Key Words: *Economic Development, Tax Policies, Development Plan*

JEL Classification: *O23, O29, H30*

GİRİŞ

Büyük Buhran sonrası Klasik İktisat görüşünün yerini müdahaleci bir anlayışa bırakması ile devletin ekonomideki rolünün artması ülkeleri kalkınma planları yapmaya yöneltmiştir. Bu süreçte özellikle az gelişmiş ülkelerin gündeminde kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi adına kalkınma planları yer almıştır. Sovyet Rusya’da hayata geçirilen sanayi planları, kalkınma planlarının ilk örneklerindedir. Türkiye’de Sovyet Rusya örnek alınarak 1934 yılında uygulamaya konan Birinci Sanayi Planı ile kalkınma planı dönemi başlatılmıştır. Takip eden yıllarda birkaç plan hazırlama girişimi olsa da gerek İkinci Dünya Savaşının başlaması gerekse mevcut ekonomik koşullar nedeniyle uygulanamamış ve istenen başarı sağlanamamıştır. İktisadi planlamaya dayalı kalkınma sürecine tam anlamıyla geçilmesi 1961 yılında Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) kuruluşuyla olmuştur. DPT’nin kurulması ile 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya konmuştur.

Kalkınma planlarının yapısına bakıldığında; 1980 öncesindeki kalkınma planlarının devletçi bir anlayışla, 1980 sonrasındaki kalkınma planlarının ise liberal bir anlayışla oluşturulduğu görülmektedir. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında iktisadi büyüme, sektörel büyüme, istihdam, yaşam koşulları, adalet vb. birçok konulara yer verilmektedir. Ayrıca Beş Yıllık Kalkınma Planlarında vergi politikalarına da geniş çapta yer verilmekte olup genel olarak belirlenen hedefler vergi hasılatının artırılması, vergi adaletinin sağlanması ve verginin tabana yayılması gibi başlıklarda toplanmaktadır. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında yer alan vergi politikaları ile vergi idaresinin etkinliğinin artırılması, kayıt dışı ekonominin azaltılması, belge ve kayıt düzeninin oluşturulması ve mükellef haklarının iyileştirilmesi gibi hedeflere de ulaşılması öngörülmektedir.

Bu çalışmanın amacını, Türkiye’de 1980 sonrası kalkınma planlarında yer alan vergi politikasına ilişkin hedeflerin gerçekleşme durumlarını ortaya koymak oluşturmaktadır. Çalışma dört bölüme ayrılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde teorik açıklamalara yer verilmiş, bu kapsamda; kalkınma, iktisadi kalkınma kavramları, iktisadi planlama konulara değinilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde 1980 öncesi Türkiye’de iktisadi planlama deneyimleri ve 1980 öncesi Beş Yıllık Kalkınma Planları ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde Türkiye’de 1980 sonrası Beş Yıllık Kalkınma Planlarındaki vergi politikalarına ilişkin hedefler ele alınmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise vergi politikalarına ilişkin hedeflerin gerçekleşmeleri değerlendirilmiştir. Bir dönem incelemesi olan bu çalışma, Türkiye’nin liberal iktisadi politikalara geçiş yaptığı ilk dönemi inceleme konusu yapmış olup, ikinci dönem olan ve

küreselleşme ile birlikte farklı bir ivme kazanan, 1980-2000 arası dönem inceleme kapsamına almıştır.

I. İKTİSADİ KALKINMA VE PLANLAMA İLE İLGİLİ GENEL AÇIKLAMALAR

Kalkınma kavramı, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan gelişmiş-az gelişmiş ülke ayrımında gelişim ve değişim sürecine adapte olamayan az gelişmiş ülkelerde yaşanan maddi sorunlara çözüm arayışı ile birlikte ülkelerin gündeminde yer almıştır.

Kalkınma kavramının iktisadi bir içerik kazanmasıyla beraber, kalkınmanın gerçekleştirilmesinde izlenecek yol ve yöntemler hususunda çalışmalar başlamıştır. İktisadi kalkınma sürecinin, her ülkenin kendine ait özellikleri çerçevesinde izlemesi gereken politikalarla gerçekleştirilebilecek olması, iktisadi kalkınma kavramı ile ilgili birçok ifadenin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu kapsamda iktisadi kalkınma ile ilgili birçok teori ortaya atılmış ve gelişmekte olan ülkeler bu teorileri benimseyerek ve içselleştirerek kalkınmayı sağlamaya çalışmışlardır.

Kalkınmanın sağlanabilmesi adına uygulanacak politikaların birbirleriyle uyumlu ve hedefe yönelik olarak koordineli bir biçimde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu için de iktisadi planlamaya ihtiyaç duyulmaktadır.

A. Kalkınma ve İktisadi Kalkınma Kavramları

Kalkınma kavramı, Türkçe’de gelişme, ilerleme ve modernleşme gibi farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte, kavramın iktisadi anlamda kullanılmaya başlanması ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası gerçekleşmiştir (Tunalı, 2010: 10). Türkiye’de kalkınma kavramının kullanımı diğer ülkelerdeki kullanım ile eş zamana denk düşmektedir. Türkiye’de kalkınma kavramı tarihsel süreç içerisinde ele alındığında, Sened-i İttifak’tan başlayıp 1982 Anayasasına kadar olan süreçte yalnızca 1961 ve 1982 Anayasalarında yer aldığı görülmektedir (Başkaya, 2000: 16-19).

Kalkınma kavramı çok geniş bir çerçevede ele alınabilecek ve çok yönlü bir kavram olması sebebiyle, bu bağlamda yapılan tanımlamaların da ele alınış biçimine benzerlik gösterecek biçimde çeşitlendiği görülmektedir. Buna ek olarak günümüzde kalkınma dendiğinde ilk akla gelen tanımlama ise genellikle iktisadi kalkınmadır.

Kalkınma kavramı sadece birey başına düşen gelir ya da Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)’daki sayısal artışla ifade edilmemektedir. Bununla birlikte refah seviyesindeki olumlu değişimler, halkın yaşam kalitesinin artması, kültürel, sosyal, temel ihtiyaçların giderilmesi ve işsizlik oranlarının azalması gibi kökten değişimleri de ifade etmektedir (Berber, 2017: 14).

Büyüme; sayısal verileri ele alarak ülkenin gelişmişlik seviyesini ifade ederken kalkınma büyümeyle birlikte sosyal, kültürel, siyasal nitel değişimleri de belirlemektedir (Yavilioğlu, 2002: 64). Kişi başına düşen milli gelir artarken refah seviyesinde bir artışın söz konusu olmaması ya da milli gelirin büyük bir kısmının nüfusun küçük bir kesiminde kalması durumunda kalkınma olmadan büyümeden bahsedilmektedir. Buna karşılık ekonomideki yapısal reformlar sonucu yaşam

kalitesinin artması, toplumu meydana getiren bireylerin bolluk ve rahatlık içinde yaşamaları, işsizlik oranlarının azaltılması gibi gelişmeler toplumun kalkınmasını sağlamaktadır (Kaynak, 2011: 83).

Kalkınma sadece gelişmemiş ülkeleri değil gelişmiş ülkeleri de ilgilendirmektedir. Örneğin; gelişmemiş ülkelerdeki kalkınma stratejileri; işsizlik, temel ihtiyaçlar, yaşam kalitesi, yoksulluk, özgürlük vb. konular olurken, gelişmiş ülkelerde; doğaya zarar vermeden üretim, tam istihdamın sağlanması, girdi – çıktı maliyetleri vb. konular ele alınmaktadır (Küçükoğlu, 2016: 190).

İktisadi kalkınma, nicel değişkenlerden ziyade nitel değişkenlerin de dikkate alınarak ülkenin durumunun ortaya konulması ile açıklanabilmektedir. İktisadi büyüme kavramının tamamlayıcısı olarak da adlandırabileceğimiz bu kavram, ülkenin ekonomik yapısının gelişimi ve değişiminin yanı sıra mevcut sosyal, kültürel ve siyasal yapılarının da değişime uğramasıyla gerçekleşebilir. Toplam üretim düzeyinde yaşanan olumlu değişimler o ülkenin kalkınmış olduğunu göstermemekte aksine; eğer dengeli bir büyüme ve kalkınma izlenmiyorsa, kalkınmışlık düzeyinin daha da gerilemesine yol açabilmektedir. Kişi başına düşen milli gelir, işsizlik veya istihdam oranları iktisadi anlamda birer kalkınmışlık göstergesi olsa da eğitim, sağlık vb. birçok alandaki sosyal, kültürel ve çevresel faktörlerin de dikkate alındığı göstergeler ile kalkınmışlık düzeyi belirtilmektedir (Taban ve Kar, 2016: 3).

1960’lı yıllarda kalkınma ve büyüme ulusların milli gelirlerindeki artışlarıyla ayrıca ülke refahının göstergesi ise kişi başına düşen milli gelir ile ifade edilirken; 1970’lerdeki yeni yaklaşım ile iktisadi büyüme kavramlarıyla beraber yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı, bölgesel dengesizlik gibi maddi ve maddi olmayan ihtiyaçları da içine alan bir görüşün hakim olması gerektiği ortaya çıkmış ve değerlendirmeye alınmıştır (Dinçer vd., 2003: 6-7).

B. İktisadi Planlama Kavramı ve İktisadi Planlamaya İlişkin Açıklamalar

İktisadi Planlama kavramı ekonominin gelişmesini ve ilerlemesini amaç edinen buna bağlı olarak varılması gereken hedefleri ortaya koyarak sonuçları kontrol eden bir süreçtir (Taban ve Kar, 2016: 274). İktisadi planlama belli bir dönemde belirli sosyo-ekonomik amaçlara ve sayısal olarak ifade edilebilen hedeflere ulaşabilmek için bu işle görevlendirilmiş organlar tarafından ve daha önceden saptanan araçları kullanmak suretiyle belli bir bölgede yürütülen faaliyetlerin tümü olarak nitelendirilebilir (Başoğlu ve Parasız, 2002: 2-3).

İktisadi planlamalar ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği için; ülkelerin sosyo-ekonomik ve siyasal yapılarındaki değişiklikler göz önünde bulundurularak amaçlar saptanmıştır. İktisadi nitelik taşıyan amaçlar; tam istihdamın sağlanması, tam üretim kapasitesinde çalışma, optimal bir kaynak kullanımı, yaşam koşulları ve refah maksimizasyonu, fiyat istikrarı ve istikrarlı bir iktisadi büyümenin sağlanması şeklinde sıralanabilir (Başoğlu ve Parasız, 2002: 6-10).

İktisadi planlama araçları vergi politikası, dış ticaret kısıtlaması, yardımlar, krediler, fiyat ve ücret kontrolleri gibi kamu birimlerinin planın işlerliğini etkilemek üzere kullandıkları yönetsel nitelikli araçlar olabileceği gibi; devletin

gerek yurtiçi gerekse yurt dışında sürdüreceği orta ve uzun vadeli ekonomi politikaları, mali yardımlar ve vergi indirimleri gibi iktisadi nitelikli araçlardan da faydalanılmaktadır (Küçük, 1978: 277).

Bunun yanı sıra planlama sürecinin işlerliğini etkin hale getirip, gereksiz uygulamalardan kaçınmak üzere istatistiki verilerin toplanması ve bu verilerle analizlerin yapılması ve çıktılarının raporlanması biçiminde faydalanılan araçları da yansız araçlar olarak adlandırmak mümkündür (Günsoy, 1997: 139).

Zaman boyutuna göre bir sınıflandırmaya tabi tutulduklarında planlar; kısa, orta ve uzun vadeli olmak üzere üç başlıkta ele alınmaktadır. İktisadi Kalkınma Planları bu kapsamda zaman boyutu itibariyle orta vadeli planlar olarak ele alınabilir. Kapsadığı alana göre bir ayrıma gidildiğinde ise; temel biçimde ulusal ve bölgesel düzeyde gerçekleştirilenler planlar olanlar ikiye ayrılmaktadır. Ulusal nitelikli planlar bir ülkede ekonominin mevcut tüm sorunlarını ve birimlerini kapsamlı bir biçimde ele almaktadır. İktisadi Kalkınma Planları bu bağlamda ulusal nitelikli planlar olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra bölgesel düzeyde gerçekleşen planlar da mevcuttur. Bir bölgenin kalkınmada geri kalmış olması veya mevcut potansiyelinin ortaya çıkarılması gibi sebeplerle o bölgeye has bölgesel planlarda uygulanmaktadır (Ekiz ve Somel, 2007: 100-101).

Bir başka ayırım türünde ise planlar makro, mikro ve sektörel planlar olarak üçlü ayrıma tabi tutulmaktadır. Bu ayırım türünde sözü edilen planlar iktisadi bir sınıflandırmaya göre şekillenmektedir. Ülkeler iktisadi büyüme ve kalkınmayı kendi politikalarıyla paralellik gösterecek şekilde planlar dahilinde gerçekleştirdiğinden, bir ayırım da büyümeye dayalı planlar ve kalkınmaya dayalı planlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı planlar uyum sağlayıcı ve bilgilendirici nitelikte olmakla beraber kimi planlar tüm iktisadi birimlerin uymasının kesinlikle zorunlu olduğu biçimde gerçekleşmektedir. Planların bağlayıcılığının esas alınarak yapılan bu ayırmda ise planlar emredici ve yol gösterici plan biçiminde iki farklı başlıkta ifade edilmektedir (Günsoy, 1997: 139).

II. 1980 ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKİYE'DE PLANLAMA DENEYİMLERİ VE KALKINMA PLANLARI

Türkiye'de planlamaya dayalı iktisadi kalkınma uygulamaları genel hatlarıyla üç başlık halinde ele alınabilir; (i) Cumhuriyetin kuruluş yıllarını takiben uygulanan sanayi planlaması, (ii) 1960'lı yıllarda uygulamaya konulan kalkınma planlaması ve (iii) 2000'lerde gündeme gelen şirket temelli piyasa planlaması olarak karşımıza çıkmaktadır (Eroğlu, 2020: 153).

A. Türkiye'nin Planlama Deneyimleri: Sanayi Planları

Türkiye'de planlama anlayışı 1930'larda hazırlanan sanayi planları ile başlayıp Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile devam etmiş ve günümüze kadar onbir kalkınma planı hazırlanmış ve uygulanmıştır. Dönem olarak ifade edilecek olursa; planlardaki ilk dönem büyük ekonomik buhranla başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden, devletçi politikaların uygulandığı 1946-1958 arasını kapsamaktadır. 1960 öncesi dönem özel sektöre öncelik verilen dönem, 1960-1980 arası dönem ise; ithal ikameci politikalar ile kalkınma

planlarının uygulandığı ikinci dönem olmuş, üçüncü ve son dönemde ise; sanayileşmenin hız kazandığı 1980 sonrası dönem olmuştur (Takım, 2011: 155).

1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1939)

ABD başta olmak üzere bütün dünyada etkisini gösteren 1929 Ekonomik Buhranı ülkemizde de etkisini göstermiş ekonomik politikalar çerçevesinde Türkiye; Sovyet Beş Yıllık Kalkınma Planlarını örnek almış ve sanayi planlarını uygulamaya koyarak Sovyetler Birliği’nden sonra sanayileşmek amacıyla plan uygulayan ilk devlet sıfatına sahip olmuştur. Bununla beraber 1930 yılında Sovyet heyeti Türkiye’ye gelerek sanayinin gelişmesi amacıyla rapor hazırlamış ve İktisat Vekilliğine sunmuştur. Dönemin İktisat Vekili Celal Bayar’ın da katkısıyla bu rapor “Sınai Tesisat ve İşletme Raporu” ve “İktisat Vekaleti Teşkilatına İlaveler” olarak yeniden düzenlenmiş ve 1933 yılında “Vekalet’e Sanayi Fen Heyeti” adı ile yeni birimler ortaya çıkarılmış ve planlama süreci başlatılmıştır (Ekiz ve Somel, 2007: 103).

1933 yılında Bakanlar Kurulu tarafından görüşülen rapor ile 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kabul edilmiş ve Sümerbank tarafından uygulamaya konulmuştur (Boratav, 1982: 111).

Devletçilik uygulamasının ilk örneğini 1934 yılı ile Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1939) oluşturmaktadır. Sovyet Sanayi Planı örnek alınarak gerçekleştirilen sanayi planı ile sanayi sektörüne öncelik verilerek tarım ve hizmet sektörü kapsam dışı bırakılmıştır. Hazırlanan sanayi planları ile yurtdışından ithal etmek zorunda kaldığımız sanayi ürünlerinin yerli üretimi sağlanarak ithal ikameci politikanın yürütülmesi ve dış ticaret açığının azaltılması hedeflenmiştir (Özyurt, 1981: 132).

Yurtdışından ithal edilen malların, dış ticarete koruyucu ve içeride de teşvik edici politikalarla yurt içinde üretilmesini öngören bir sanayileşme stratejisi olan ithal ikameci sanayileşme politikası, iki aşamalı bir stratejiye dayanır. İkameci sanayileşmenin birinci aşamasında, gıda, tekstil ve ev eşyaları gibi temel tüketim mallarının üretimini gerçekleştirecek tüketim malları sanayinin kurulması amaçlanır. İkinci aşamasında ise ara malları, yatırım malları ve dayanıklı tüketim malları ithalatını ikame edici yerli sanayinin oluşturulması gerçekleşir. Bu aşamada özellikle, petro-kimya ve demir çelik gibi sermaye yoğun sanayiler kurulur (Çelebi, Miynat ve Cura, 2013: 15).

1930-1939 yıllarını kapsayan ve devletçilik ilkesinin hakim olduğu bu dönemde vergi politikalarında da yeni gelişmeler yaşanmıştır. Azalan kamu gelirlerini artırma gerekliliği ortaya çıkmış ve mevcut vergilerde değişiklikler yapılmak suretiyle ücretliler üzerine yeni vergiler yüklenmiştir. Buna karşın bütçe gelirleri içinde vergi gelirlerinin payı sürekli azalmış ve bu durum fonlar ile özel gelirlerdeki artış sayesinde telafi edilmeye çalışılmıştır (Saraçoğlu, 2009: 132-133).

2. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1943)

Başarılı bir sanayi planının ardından 1936 yılında hazırlanan ve 1938-1943 yıllarını kapsayan, sanayileşme süreci ile kalkınmaya öncelik veren İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın hazırlanmasına karşın, İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile uygulama alanı bulamamıştır. Hem Birinci hem de İkinci Sanayi Planı, makro

düzeyden ziyade temel sanayi kollarının kurulmasını hedefleyen sınırlı planlar olmuşlardır. Sanayileşmenin geliştiği bir dönemi ifade etse de nüfusun %80'inin tarımla uğraşması planın etkinliğini azaltmıştır. Ülkenin gelişmesini, ilerlemesini, büyümesini ve sanayileşmesini hedef alan bu planlar makro düzeyde (eğitim, sağlık, kültürel, toplumsal, ekonomik) değişim ve gelişim niteliği taşıyamaması sebebiyle kalkınma planı olarak kabul edilmemektedir (Takım, 2011: 155-156).

3. İvedili Sanayi Planı (1946)

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na yakın stratejilerle planlı kalkınmaya dayalı gelişmiş bir sanayi planı, öncelikli olarak nitelendirilen tarım alanında hammadde çeşitliliğini ve sanayileşmenin artırılmasını sağlamak amacıyla iki önemli plan girişimi daha olmuştur (Parasız ve Eroğlu, 2017: 75-76). Bu planların ilki 1946 yılında hazırlanan İvedili Sanayi Planı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İvedili Sanayi Planında (Ay, 2012: 158-161):

- Milli kalkınma amaç edinilmiş, çoğunlukla devlet müdahalesinin yer aldığı sanayileşmeye önem verilmiştir.
- Diğer planlardaki hedefler gibi bölgesel kalkınmadan ziyade ülkeyi bütün olarak ele alması bakımından makro düzeyde gelişim desteklenmektedir.
- Sanayinin geliştirilmesi ana hedeflerin başında yer almış, enerji kaynaklarının bu alanda tam kapasite çalıştırılması esas alınmıştır.
- Özel sektör desteklenerek tarım ve altyapı çalışmalarına öncelik verilmesine karar verilmiştir.

4. Vaner Planı (1947)

1946 İvedili Sanayi Planı'nın reddedilmesi nedeniyle hükümet yeni bir plan, Türkiye Ekonomi Kurumu'nun başında olan Kemal Süleyman Vaner'in ismiyle de adlandırılan 1947 Vaner Planı'nı (Türkiye İktisadi Kalkınma Planı) hazırlamıştır. ABD tarafından desteklenmiş olan bu planda, tarım, enerji ve altyapı yatırımlarına öncelik verilmiştir ve demiryolu, liman, fabrikaların sayısı artırılmıştır (Eşiyok, 2009: 122-123).

Türkiye 1947 Vaner Planı'nın ardından tarımda makineleşme ve istihdamı artırarak bir bakıma Avrupa'nın ihracatçısı konumuna girmiş ve yardım kapsamına alınan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'na (OEEC) üye olarak alınmıştır (Uzunkaya, 2020: 26).

Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın (Vaner) en temel özelliği finansmanının dış kaynaklara dayandırılarak stratejilerin bu yönde değiştirilmesi gerektiğini vurgulaması ve büyüme hızı kavramını kullanan ilk Türk planı olma özelliğini barındırmış olmasıdır. İvedili Sanayi Planı'nda birinci öncelik sanayiye verilmişken, Vaner (1947) Planı'nda ise öncelik haberleşme, ulaşım ve son olarak tarımsal faaliyetlere verilmiştir (Soyak, 2003: 174). Vaner planı, dış kaynaklardan gelen maddi desteğe bağımlı olmasından ve İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin devam etmesinden dolayı uygulamaya konulamamıştır (Şahin, 2009: 99). Madencilik, enerji, demir-çelik ve demiryolları haricindeki girişimlerin özel sektör tarafından yürütülebileceği vurgulanmıştır (Parasız ve Eroğlu, 2017: 77-78).

Sonuç olarak savaş yıllarının ardından birçok farklı ekonomik politikalar denenmiş ancak 1960 yılına kadar başarılı bir planlı dönem gerçekleştirilememiştir. 1933 yılından 1946 yılına kadar üç sanayi planı hazırlanmış olup birçok sanayi işletmeleri bu planlar kapsamında kurulmuştur. 1947 yılında iktisadi kalkınma planı hazırlanmış fakat beklenen dış yardımların istenen düzeyde olmaması sebebiyle uygulama imkanı bulamamıştır (Tekeli ve İlkin, 1981: 16-17).

B. Devlet Planlama Teşkilatının Kuruluşundan Sonra İktisadi Planlamaya Dayalı Kalkınmaya Geçiş (1960-1980 Dönemi)

1960’lı yıllardan 1980’lere kadar Türkiye’nin planlama düzenini iki temel kanun belirlemiştir. Bu kanunlar; 91 sayılı Devlet Planlama Teşkilatının Kurulması Hakkında Kanun ve 77 sayılı Uzun Vadeli Planların Yürürlüğe Konulması ve Bütünlüğünün Korunması Hakkında Kanun olmuştur (Sezen, 1999: 184).

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesiyle birlikte yeni bir döneme başlayan Türkiye; bu yeni ekonomik düzen çerçevesinde 1961 Anayasasında “Sosyal ve Ekonomik Hükümler” başlığı altında devlete kalkınma planları hazırlama görevi verilmiş olup 30 Ekim 1960 tarihinde 91 sayılı ve 24 maddeden oluşan bir yasa ile DPT kurularak planların yürütülmesi anayasal dayanağa bağlanmıştır. Kuruluş yasasında da belirtildiği üzere DPT görev ve esasları danışmanlık görevi ile sınırlandırılmış olup uygulama ya da yürütme yetkisi tanınmamıştır (Takım, 2011: 156). 1960 yılı itibariyle kalkınma planları sadece ekonomik değil hem sosyal hem siyasi hem de toplumsal alanların geliştirilmesi amaçlanmıştır.

1961’de kurulan DPT aracılığıyla hazırlanan kalkınma planları ile devlet yeni bir döneme girmiştir. 1963 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında öncelikle sanayileşmeyi ülke içi sermayeyle finanse ederek, ithal ikameci politika izlenmeye çalışılmıştır. Yapılan planlar devletin kurumları için emredici, özel kesim için düzenleyici ve teşvik edici olmuştur (Pamuk, 2020: 235).

1963 ile 1977 yılları arasında uygulanan ilk üç kalkınma planının ana hedefi gelir dağılımında eşitsizliğin önlenmesi ve sosyal adaletin sağlanması olarak ortaya çıkmıştır.

1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma planı 16 Ekim 1962 tarihli ve 77 sayılı uzun vadeli planın yürürlüğe konması ve bütünlüğünün korunması hakkındaki kanun hükümlerince TBMM komisyonu, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi’nde görüşülmesi sonucunda 21 Kasım 1962 tarihinde onaylanarak 3 Aralık 1962 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmış, 1 Mart 1963 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir (DPT, 1963).

1963-1967 yılları arasında GSMH, ortalama %6,7 büyümüştür. Bu yıllarda tarım sektöründeki büyüme hızı yılda ortalama %3,2 ile planda yer alan hedeflerin altında kalmıştır. Tarım sektörünün; istihdamdaki nispi payı 1980 yılına gelindiğinde %75’ten %57,6’ya, ihracat gelirleri ise %79,3’ten %67,4’e inmiş olmasına rağmen döviz gelirlerini elde etmede önemini yitirmemiştir. Yine aynı dönemde sanayi sektörünün ihracattaki nispi payı ise %17,7’den %27,1’e yükselmiştir (Şahin, 2009: 143).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda her ne kadar sistemli ve uzun dönem çalışmalar neticesinde ülkenin yaşam kalitesinin artış göstereceği ve hedeflere ulaşılabilceği vurgulansa da bu plan yeterli başarıyı gösterememiştir.

2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 16 Ekim 1962 tarihli ve 77 sayılı Kanun gereğince TBMM Genel Kurulu'nda 3 Temmuz 1967 tarihinde onaylanmış ve 21 Ağustos 1967 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

Süleyman Demirel'in başbakanlığında kurulan hükümet tarafından hazırlanan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın temel hedefi büyüme hızını kalıcı hale getirmek ve dış kaynaklardan bağımsız güçlü bir ekonomi kurmak olmuştur (Yücel, 2017: 250).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda özel kesime daha fazla öncelik verilerek kamu yatırımları azaltılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda özel sektöre vergi indirimi, gümrük muafiyeti, düşük oranlı vergilendirme ve ucuz kredi gibi olanaklar verilerek yatırımlar teşvik edilmiştir. Lüks tüketim mallarının ithalatı azaltılarak, ithal ikameci politika özendirilmeye çalışılmış ve kalkınma planının parasal desteğinin dış yardımlardan ziyade yerli üretimle karşılanması görüşü benimsenmiştir (Susam vd., 2020: 103).

Kalkınma planının bitmesine yakın ağır ekonomik koşullar neticesinde devalüasyon yapılmaya gereksinimi ortaya çıkmış ve 10 Ağustos 1970 yılında paranın değeri 1 dolar 9 TL'den 15 TL'ye düşürülmüştür. Ülke içinde oluşan ekonomik ve siyasal kaos ortamı 12 Mart 1971 yılında yeni bir Askeri Darbeye sebep olmuş ve yeni hükümet ile üçüncü kalkınma planı sürecine girilmiştir (Öz, 2018: 386-387).

3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 16 Ekim 1962 tarihli ve 77 sayılı Kanun gereğince TBMM Genel Kurulu'nun 26.10.1972 tarihi ile onaylanmış ve 27.11.1972 yılında Resmi Gazete 'de yayınlanmıştır. 12 Mart 1971 askeri muhtıra sonrası oluşan koalisyon hükümetlerinin iktidar mücadelesinin başladığı döneme denk gelen Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulanmaya başlanmıştır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1973-1977 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik için yeni bir strateji oluşturma kararı almıştır. Ekonomide tarımın payı giderek azaltılarak sanayileşmenin önünün açılması sağlanmıştır. 1974 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC)'in petrol fiyatlarını yükseltmesiyle ülkelerin ithalatı azaltmaya çalışmasına rağmen Türkiye ithalatını artırıp döviz sıkıntısını "dövize çevrilebilir mevduat" adı verilen kısa vadeli borçlanma ile kapatmaya çalışmış, bunun sonucunda daha ağır bir borçlanmaya sebep olmuştur. Bu durumun sonucu olarak 1977 yılında ekonomik kriz yaşanmıştır. Enflasyon yükselmiş ve piyasa yeniden kıtlık dönemine girmiştir. 1946, 1958 ve 1970 yıllarında olduğu gibi 1977 yılında bir daha devalüasyon yapılmış 1979 yılına gelindiğinde 1 dolar 47 TL'ye ulaşmıştır (Susam vd., 2020: 105-106).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda; sanayileşme, kentleşme ve istihdam sorunlarının uzun vadede çözülebileceği vurgulanmış; kısa vadede ise inşaat ve hizmet sektörüne önem verilmiştir. 1980 öncesi bütün kalkınma

planlarında sosyal adalet kavramı ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin azaltılması konuları üzerinde çalışılmış olup diğer taraftan sosyal güvenlik ve sendikal hakların yasal bir dayanağının olması amaçlanmıştır (Şahin, 2009: 138).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın başarıya ulaşamamasının altında yatan en temel sebep olarak mevcut ekonomik ve siyasal ortamdaki karışıklıkların olduğu ifade edilebilir. Planın ilk yılında yaşanan petrol krizi ve akabinde Kıbrıs Barış Harekatı’nın gerçekleşmesiyle Türkiye’ye ciddi düzeyde bir ambargo uygulanmıştır. Bu durum ise ekonomik anlamda bir darboğaza girilmesine sebep olarak kalkınma planının uygulanabilirliğini ve etkisini azaltmıştır.

III. 1980-2000 DÖNEMİ KALKINMA PLANLARINDA YER ALAN VERGİ POLİTİKALARINA İLİŞKİN HEDEFLER

İktisadi büyüme ve iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek üzere devlet çeşitli araçlardan faydalanmaktadır. Devletin iktisadi kalkınmayı ve büyümeyi gerçekleştirmek üzere faydalandığı bu araçlardan birkaçı; vergi politikası, bütçe ve borçlanma politikası olarak nitelendirilmektedir. Vergi politikaları aracılığıyla ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar göz önünde bulundurularak alınan kararlar neticesinde istenen etkiler meydana getirilmektedir (Küçüköğlü, 2016: 189).

Vergi politikası ile iktisadi kalkınma arasında çift yönlü bir etkileşim söz konusudur. Gerek iktisadi büyüme gerekse iktisadi anlamda kalkınmanın sağlanabilmesi adına vergi gelirleri ve vergi politikaları destekleyici nitelikte kullanılmaktadır. Vergi gelirleri ile kamu harcamalarının finansmanı sağlanırken, uygulanan vergi politikaları ile mali olmayan amaçlara yönelik gerekli girişimlerde bulunmaktadır. Bu sayede kaynak dağılımında etkinliğin ve gelir dağılımında adaletin sağlanması gibi ikincil amaçlara da hizmet etmektedir (DPT, 1996: 96).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde vergi politikaları tasarrufu teşvik etmek, atıl kapasiteyi kullanılabilir hale getirmek ve yatırımları teşvik etmek gibi üretimi ve büyümeyi amaçlayan hedeflere daha çok ağırlık verilmektedir. Buna ek olarak gelişmekte olan ülkelerde maliye politikasının esas hedefinin istikrarlı bir ortam tesis edilerek kalkınmanın sağlanması olarak ifade edilebilir (Küçüköğlü, 2016:190).

A. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedefler (1979-1983)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) 16 Ekim 1962 tarihli ve 77 sayılı Yasa gereğince 29-30 Kasım 1978 tarihinde onaylanmış ve 12 Aralık 1978 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi boyunca Bülent Ecevit Hükümeti (1978-1979), Süleyman Demirel Hükümeti (1979-1980) ve Bülent Ulusu Hükümeti (1980-1983) olmak üzere üç farklı hükümet görev almıştır. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve iç siyasi karışıklık ortamı, planlamayı olumsuz etkilemiştir (Sevinç ve Kahraman, 2020: 93).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine girerken Türkiye ağır ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmış durumdaydı. Düşen büyüme hızı, yavaşlayan yatırımlar, üretimin ve ihracatın duraklaması, artan işsizlik, büyüyen

dış ödemeler açığı ve artan kısa vadeli borçlar ekonomik sorunların ne denli ağırlaştığını gözler önüne seren göstergeler olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bu durumun belli başlı iç ve dış sebepleri bulunmaktaydı. Dış sebepler olarak en önemli unsurlardan birisi yaşanan petrol krizi olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bir diğer unsur ise Avrupa Birliği (AB)'nin enflasyonu ve büyüme hızlarını sınırlandırma politikaları neticesinde Türkiye'nin de bu durumdan olumsuz etkilenmesiydi. Mevcut vergi yapısının ekonomik gelişmeleri ve para değeri değişimlerini takip edebilecek esneklikte olmayışı, kamu gelirlerinde beklenen artışın sağlanamaması, vergi sisteminin ve izlenen vergi politikalarının işsizliği azaltıcı, üretken yatırımları özendirici olmayışı gibi durumlar, Türkiye'yi ağır ekonomik sorunlarla karşı karşıya getiren iç sebeplerden bazılarıydı. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde benimsenen maliye politikası ile planda öngörülen kaynak artışlarını gerçekleştirmek, gelir dağılımındaki adaletsizliği azaltmak gibi uzun dönem amaçlarının yanı sıra kısa dönemde ekonominin genel dengesini sürdürmek amaçlanmaktaydı. Kısa ve uzun vadeli amaçları gerçekleştirmede vergi politikası ve araçlarından faydalanılması planlanmıştır. Bu kapsamda gelir dağılımındaki ve vergilemedeki adaletsizlikleri ortadan kaldırmak, sabit gelirliler üzerindeki vergi yükünü düşürmek, vergi kayıp ve kaçaklarını önlemek, kamu harcamalarını sağlam finansman kaynaklarına dayandırmak, vergi sistemine ihtiyaç duyulan esnekliği kazandırmak, mahalli idarelere mali anlamda özerklik kazandırmak gibi faaliyetler vergi politikasında öngörülen temel esaslar olarak kabul edilmiştir (DPT, 1979).

Kalkınma planında maliye politikasına ilişkin belirlenen hedef ve esaslar doğrultusunda ilk etapta "Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Tasarısı'nın" kısa süre içerisinde yasalaşması öngörülmüştür. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemindeki vergi politikasına ilişkin olarak öne çıkan hedefler olarak şunlar belirlenmiştir (DPT, 1979):

- Vergi tasarısının sağlayacağı imkanlardan da faydalanılarak Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı sürecinde, kalkınmanın gerektirdiği kaynak artışının sağlanması, iktisadi etkinliklerin yönlendirilmesi, gelir dağılımındaki adaletsizliğin, vergi yükümlülüğündeki ve toplumsal güvenlikteki dengesizliklerin giderilmesi amacıyla; bağımsız vergi yargısının kurulmasına ilişkin çalışmaların ivedilikle sonlandırılması, vergi denetimine kapsam ve yöntem bakımından ağırlık kazandırılması, vergi yönetiminin mevcut koşullar ve gelişmeler bakımından değerlendirilerek yeniden düzenlenmesi, bilgi işleme çalışmalarının artırılarak neticelendirilmesi,

- Gelir üzerinden alınan vergilerde, gelirin kazanıldığı yıl içerisinde ödenmesini sağlayacak düzenlemelere gidilmesi,

- Servet vergilerinin mali ve sosyal fonksiyonlarına ek olarak diğer vergilerin otokontrol aracı olarak etkin bir biçimde uygulanması amacıyla düzenlemelere gidilmesi,

- Tarım sektöründe elde edilen kazancın yeterince vergilendirilemediğinden zirai kazançları vergilendirilmesi yönünde çözümlerin araştırılması,

- İthalat vergilerinin sanayileşmeyi hızlandırıcı, dışa bağımlılığı azaltıcı ve dış pazarlara daha kolay entegre olmasını sağlayacak yönde tekrar gözden geçirilmesi,

- Mal ve hizmetler üzerinden alınan vergilerin temel tüketimden ziyade lüks tüketim üzerinden olacak, ihracatı özendirerek ve maliyet enflasyonuna sebebiyet vermeyecek biçimde revize edilmesi,

- Yerel yönetim birimlerinin asli görevlerini yerine getirebilmelerini sağlamak üzere ihtiyaç duydukları öz kaynaklara kavuşturulması sonucunda vergilerden çeşitli kamu idare ve kuruluşlarına pay verilmesinin sınırlandırılması,

- Vergi harcaması olarak nitelendirilen vergi ayrıcalıklarının gözden geçirilerek, geçerliliği kalmamış olanların yürürlükten kaldırılması

- Vergi yasalarında gelir esnekliğini sağlamak üzere ölçü esası yerine değer esasına göre vergilendirmenin esas kabul edilmesi.

B. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedefler (1985-1989)

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989) 16 Ekim 1962 tarihli ve 77 sayılı Yasa gereğince 13 Temmuz 1984 tarihinde onaylanmış ve 23 Temmuz 1984 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. 1980’li yıllarda ABD ve İngiltere gibi ekonomisi önde gelen ülkelerde olduğu üzere Türkiye’de de liberal bir anlayış hakim olmuştur. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı kapsayan bu dönemde ülke yönetiminde Turgut Özal’ın liberal ekonomi anlayışına yönelik politikalar uyguladığı dönem olarak ifade edilmektedir. 24 Ocak Kararları ile başlayan süreçte devlet minimize edilerek özel sektör ağırlıklı politikalar ile kalkınma planlarında bu doğrultuda hedefler gösterildiği dönem olmuştur (Oktay ve Pekküçükşen, 2009: 180).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde vergi politikasına ilişkin aşağıda yer alan hedefler ele alınmıştır (DPT, 1984):

- Planının kapsadığı dönem itibariyle toplam kamu gelirlerinin yılda %5,7 arttırılması hedeflenmiştir.

- Dolaylı ve dolaysız vergilerin yılda ortalama sırasıyla %6,2 ve %6,8 artması hedeflenmiştir. Servet vergilerinin %6,3 toplam vergi gelirlerinin yılda ortalama %6,6 artması planlanmıştır.

- Yukarıda belirtilen ayırmda servet vergileri olarak ifade edilen vergiler sadece veraset ve intikal vergisinden oluşmaktadır. Dolaysız vergiler ise kurumlar ve gelir vergisinin toplamından meydana gelmektedir. Servet ve dolaysız vergiler dışında kalan tüm vergiler ise dolaylı vergiler olarak değerlendirilmektedir.

- 1984 yılında toplam kamu gelirlerinin içerisinde vergi gelirlerinin payı %68,1 düzeyindeyken, 1989 yılına gelindiğinde vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki payının %70,8’e çıkması beklenmekteydi.

- 1984-1989 döneminde mahalli idare vergi gelirlerinin yılda ortalama %10,5 artış göstererek 322.800.000.000 TL’ye ulaşacağı tahmin edilmekteydi.

- Kamu gelirlerine gelişen ekonomik faaliyetleri kavrayacak bir esneklik kazandırılması öngörülmüştür.

- Vergilerin kurumlaşmayı, tasarrufları ve yatırımları teşvik edecek bir araç olarak kullanılması planlanmıştır.
- Vergi idaresinin yeniden organize edilerek otomasyonun artırılması yoluyla mevcut personel ile daha etkili hizmet verilmesi hedeflenmiştir.
- Vergi sisteminin sadeleştirilerek, kolay anlaşılır ve daha adil bir yapıya kavuşturulması planlanmıştır. Buna ek olarak uyuşmazlıkların en az düzeye indirilmesi ve vergi kayıplarının azaltılması hususunda gerekli tedbirlerin alınması hedeflenmiştir.
- Ödeme gücüne haiz birey ve sektörlerin vergi adaleti ilkelerine uygun biçimde vergilendirilmelerinin sağlanması kararlaştırılmıştır.
- Katma Değer Vergisi Sistemine geçilmesi planlanmıştır.
- Vergi sisteminde ölçü esasına göre vergilendirme yerine vergi tekniğinin olanakları dahilinde değer esasına geçilmesi amaçlanmaktadır.

C. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedefler (1990-1994)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) 30 Ekim 1984 tarihli ve 3067 sayılı Yasa gereğince 22 Haziran 1989 tarihinde onaylanmış ve 6 Temmuz 1989 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planını kapsayan 1990-1994 dönemi boyunca Yıldırım Akbulut (1989-1991) hükümeti, Mesut Yılmaz (1991-1991) hükümeti, Süleyman Demirel (1991-1993) hükümeti ve Tansu Çiller (1993-1995) hükümeti olmak üzere dört farklı hükümet görev almıştır. Plan dönemi boyunca AB’ye tam üyelik amacına yönelik ilk defa çalışmalar yapılmış, özelleştirmeler hız kazanmıştır (Sevinç ve Kahraman, 2020: 93).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde vergi politikasına ilişkin aşağıda yer alan hedefler ele alınmıştır (DPT,1989a).

- Kalkınma planı dönemi süresince toplam kamu gelirlerinin yılda %7,4 arttırılması planlanmıştır. Ayrıca bu plan kapsamında 1989 yılında 29.113.100.000 TL olan toplam kamu gelirlerinin, plan dönemi sonunda 41.558.200.000 TL olması beklenmekteydi.

- Dolaysız vergilerin yılda ortalama sırasıyla %7,2 ve dolaylı vergilerin ise %7,7 artması amaçlanmıştır. Servet vergilerinin %7,4 ve toplam vergi gelirlerinin yılda ortalama %7,5 artması öngörülmekteydi. Ayrıca vergi idaresinin daha etkin olarak çalışması sağlanarak vergi kayıpların en düşük seviyeye indirilmesi hedeflenmiştir.

- Sabit fiyatlarla 1989 yılında toplam kamu gelirlerinin %69,6’sının vergi gelirlerinden ve kalan %30,4’lük kısmının ise vergi dışı normal gelirler, faktör gelirleri ve sosyal fonlardan oluştuğu görülmekteydi. 1994 yılına gelindiğinde ise kamu gelirlerinin içerisinde vergi gelirlerinin payının %70,0 olması ve kalan %30’unun ise vergi dışı normal gelirler, faktör gelirleri ve sosyal fonlardan oluşacağı öngörülmüştür.

- Toplam kamu gelirlerinin GSMH içerisindeki payı sabit fiyatlarla 1989 yılında %28,1 iken bu oranın 1994 yılında %28,6’ya yükselmesi beklenmekteydi.

• 1989 yılında sabit fiyatlarla kamu harcanabilir gelirinin 17.780.500.000 TL olması beklenmekteydi. Kamu harcanabilir gelirinin yılda ortalama %7,1 artarak 25.200.200.000 TL düzeyine çıkması hedeflenmiştir.

Ayrıca Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde aşağıda yer alan vergisel hedeflere yer verilmiştir (DPT, 1989a):

• Dış ticarete ilişkin vergiler ve ilgili fonların basitleştirilmesi hedeflenmiştir.

• İthalat üzerinden alınan vergilerin basitleştirilmesinin yanı sıra teşvik sistemine ilişkin istisna ve muafiyetlerin daha rasyonel bir hale getirilmesi için gerekli çalışmaların gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

• Anti-damping mevzuatı ile telafi edici vergilendirme uygulamalarını en kısa zaman içerisinde işler hale getirmek amacıyla ilgili düzenlemelerin yapılması amaçlanmıştır.

• Türkiye ve AB ilişkileri kapsamında tam üyelik gerçekleşinceye kadar Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında başlayan canlanmanın sürdürülmesi ve gümrük birliği alanındaki sorumlulukların yerine getirilmesine önem verileceği belirtilmiştir.

• Kalkınma planında yabancı sermaye politikaları kapsamında çeşitli ülkelerle yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması ile çifte vergilendirmeyi önleme gibi konularda ikili anlaşmaların yapılmaya devam edeceği belirtilmiştir.

• Bankacılık sektöründe mevduat ve kredi faizlerinin arasındaki makasın daraltılması maksadıyla vergi, resim ve fonların gözden geçirilmesi aracılığıyla bankaların daha etkin çalışmalarına katkıda bulunulması planlanmıştır.

• Ekonomik etkinliği artırmak üzere vergi ve teşvik konularında alınacak önlemlerin kamu finansmanına olası etkileri göz önünde bulundurularak bu alanda makro dengeleri koruyan bir yaklaşımla orta vadeli planlara ağırlık verilmesi kararlaştırılmıştır.

• Vergilerin kurumlaşmayı, yatırımları, tasarrufu ve ihracatı teşvik edici fonksiyonlarından faydalanırken kaynak oluşturma özelliğinin de atlanmaması gereğine dikkat çekilmiştir.

• Vergi idaresinin verginin mümkün olduğunca hızlı ve etkili bir biçimde toplanmasına uygun ve kendi içerisinde bütünlük teşkil eden bir yapıda olmasının sağlanacağı belirtilmiştir.

• Vergi kayıp ve kaçaklarını önlemek ve vergi güvenliğini sağlayabilmek için kurulmuş olan vergi istihbarat arşivinin etkinliğinin artırılması ve vergi denetimi için bilgi akışının hızlandırılması amaçlanmıştır.

• 1980 sonrası küreselleşmenin hız kazanmasıyla gerek yabancı sermaye açısından Türkiye’nin bir cazibe merkezi haline getirilmesi gerekse Türk girişimcilerin dışa açılımlarını teşvik etmek için ülkelerin vergi sistemlerini yakınlaştırmak maksadıyla son dönemde çifte vergilendirmeyi önlemek üzere yapılan ikili anlaşmalara plan döneminde de devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

• Bu dönemde yeni vergiler getirilmesi ya da vergi oranlarının artırılmasından ziyade vergilemede dikey ve yatay adalet ilkeleri nazarında vergi

tabanının genişletilmesi, vergi kayıp ve kaçığının en az seviyeye indirilmesi ve tahsilattaki verimliliğin artırılması amaçlanmıştır.

- Mahalli idarelerin öz gelirlerinin toplam gelirleri içindeki payını artırıcı uygulamalar ile merkezi hükümetin yürütmekte olduğu hizmetlerin artacak olan gelirlerine uyumlu bir biçimde mahalli idareler tarafından yürütülmesi amaçlanmıştır.

- İmalat sanayinde, sektörün rekabet gücünün artırılması adına girdilerin küresel fiyatlardan tedarikine olanak tanınması ve ithal girdilerdeki fon ve gümrük vergisi oranlarının gözden geçirilmesi kararlaştırılmıştır.

- Kalkınma planının kamu maliyesine ilişkin esaslarında harcama politikasının yanı sıra gelir politikasında da kamu kesiminin borçlanma gereğini azaltacak biçimde tespit edilmesi amaçlanmıştır. Öte yandan vergi ve fon sisteminin basitleştirilmesi ve az sayıda vergi ile en yüksek düzeyde gelir sağlanmasına yönelik çaba gösterilmesi hedeflenmiştir.

- Çalışma hayatına ilişkin izlenecek gelir politikasına değinilecek olursa; özel indirim miktarları ve gelir vergisi dilimlerinin tespitinde alt ve orta gelir grubunda yer alan bireylerin pahalılık ve yüksek vergiye karşı korunmasına devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

- Kamu harcamalarını azaltıcı ve kamu gelirlerini artırıcı politikaların izlenmesi sürdürülerek kamu kesimi borçlanma gereğinin azaltılması planlanmıştır.

- Plan döneminde uygulanması öngörülen maliye politikalarının temel amacı gelir dağılımını iyileştirmek ve yurtiçi tasarrufları artırmak olarak belirlenmiştir.

D. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedefler (1996-2000)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 30 Ekim 1984 tarihli ve 3067 sayılı Yasa gereğince 18 Temmuz 1995 tarihinde onaylanmış ve 25 Temmuz 1995 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planını kapsayan 1996-2000 yıllarında Tansu Çiller (1995-1995), Necmettin Erbakan (1996-1997), Mesut Yılmaz (1997-1999), ve Bülent Ecevit (1999-2002) koalisyon hükümetlerinin başkanlığında dört farklı hükümet döneminde uygulanması nedeniyle siyasal iktidarsızlık planın işlevselliğini ve uygulanabilirliğini oldukça etkilemiştir (Şimşek, 2020: 606).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda vergi düzenlemeleriyle kayıt dışı ekonominin vergi kapsamına alınması, iktisadi etkinliğin sağlanması ve yatırımların özendirilmesi ile vergi adaletinin sağlanması amaçlanmıştır. Vergilemede izlenecek temel strateji olarak AB vergi politikalarıyla ve vergi yapısını dikkate alan ve tüm iktisadi faaliyetleri kapsayan ayrıca üretim faktörleri üzerindeki vergi yükünü azaltan, tüketim üzerindeki vergilere ağırlık veren, gayrimenkullerin rantlarını vergilendirilen bir sistemin oluşturulması hedeflenmiştir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde aşağıda yer alan hedefler ele alınmıştır (DPT, 1995):

- Vergi sisteminin, ücretliler üzerindeki vergi yükünü düşüren ve değişen koşullarda ekonominin rekabet gücünü de dikkate alan bir yapıya dönüştürülmesi

planlanmıştır. Bu doğrultuda alt gelir gruplarının vergi yükleri ile gelir vergisinin tarifelerinin tekrar düzenlenerek indirilmesi ve istihdam üzerinde olumsuz etkiye sebep olan çalışanları tasarrufa teşvik ve konut edindirme yardımı kesintilerinin kademe kademe azaltılması kararlaştırılmıştır.

- Plan döneminde vergi idaresi ve denetiminin daha etkin bir hale getirilmesi, vergi idaresinin yeniden yapılandırılarak vergi kayıp ve kaçığı asgari düzeye düşürülmesi hedeflenmiştir. Denetimin etkin hale getirilmesi ve kolaylaştırılması adına herkese bir vergi numarası verilmesi planlanmıştır.

- Gelir, Kurumlar ve Katma Değer Vergisi kanunlarında yer alan istisna ve muafiyetlerin tekrar gözden geçirilmesi yoluyla en az düzeye indirilmesine devam edilmesi ve yatırım teşviklerinin ise etkinliğinin artırılması hedeflenmiştir.

- Kamu hizmetlerinde kullanıcı harçlarının kapsamayan alanlara yaygınlaştırılması ve mevcut harçların ise gerçekçi düzeylere çıkarılması amaçlanmıştır.

- AB üyelik süreci kapsamında Gümrük birliğinin oluşturacağı mali etkiler de göz önünde bulundurularak Özel Tüketim Vergisi çıkartılması kararlaştırılmıştır. Vergi mevzuatında basitleştirmeye gidilmesi maksadıyla uygulamada tüketim üzerinden alınan birçok verginin bu vergi altında birleştirilmesi öngörülmüştür.

- Vergilemede kayıt düzenini bozucu etki yaratan götürü vergilendirmenin, bölgesel ve sektörel olarak gerçek usule geçişin özendirilmesi aracılığıyla daraltılması planlanmıştır. Stopaj uygulamasının ise nihai vergilendirme aracı değil, peşin vergi uygulamasında otokontrol amaçlı kullanılması öngörülmüştür.

- Gelir vergisine götürü özelliği kazandıran hayat standardı uygulamasına, hayat standardı esasını ve göstergelerini düzenleyen ilgili maddelerin vergi sisteminde belge ve kayıt düzeni yerleştirilip denetim ve otomasyon artırıldıktan sonra zamanla son verilmesi amaçlanmıştır.

- Uygulanacak vergi politikalarının toplumun temel tercihleri, düşünceleri ve ülkenin ihtiyaçlarına paralellik gösterecek biçimde yapılandırılması maksadıyla akademik kurumların, işçi-işveren kuruluşlarının ve özel kuruluş ve örgütlerin katılımı ile yetki ve sorumlulukları önceden belirlenmiş bir vergi konseyinin kurulması amaçlanmıştır.

- Vergi idaresinin ve denetiminin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte gelir ve kurumlar vergisi oranlarında kademeli olarak indirimle gidilmesi planlanmıştır. Ayrıca AB’ne uyum sağlama sürecinde Katma Değer Vergisi’nin istisna ve muafiyetlerinin AB ile uyumlaştırılması ve oran farklılaştırılmasına gidilmesi amaçlanmıştır.

- Artan şehirleşme ve imar mevzuatındaki değişikliklerden ortaya çıkan kentsel rantların vergilendirilmesi ve emlak vergisinin daha gerçekçi bir düzeye çıkarılması amaçlanmıştır.

- Gelir üzerinden alınan vergilerin yatırım ve tasarruflar üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alınarak tüketim vergilerine ağırlık verilmesi öngörülmüştür.

• İstisna ve muafiyet gibi ayrıcalıkların azaltılması, kapsamının daraltılması ve üniter sisteme geçişin sağlanmasının etkisi ile 1995 yılında %6,4 olan dolaysız vergilerin GSMH'ye oranının 2000 yılında %7'lere, 1995 yılında %11,4 olan dolaylı vergilerin GSMH'ye oranının ise %12'nin üzerine çıkması hedeflenmiştir.

• Çalışma hayatı ve istihdam alanında yapılan vergisel düzenlemelere bakılacak olursa ücretler üzerindeki ilave yüklerin bir nevi istihdam vergisine dönüşmesi sebebiyle AB düzeyine çekilmesi hedeflenmiştir.

• Bankacılık sektöründe ise kredi maliyetleri üzerinde ek yük oluşturan Banka ve Sigorta Muameleri Vergisi, Damga vergisi vb. mali yükümlülüklerin ekonomik konjonktür nazarında kademeli olarak azaltılması planlanmıştır.

• Merkezi yönetimce yürütülen bazı hizmetlerin yerel yönetimlerin ve taşra birimlerinin yetki ve sorumluluğuna devredilmesi için Belediye Gelirleri Kanunu, Belediyeler Kanunu vb. kanunların yanı sıra vergi kanunlarında da gereken değişiklikler yapılarak mahalli idarelerin mali ve idari yönden güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

• Çevre politikalarına ilişkin gerçekleştirilmesi öngörülen vergisel düzenlemeler ise çevre amaçlı vergi ve fonların amaçları doğrultusunda kullanılması ve çevrenin korunması ve geliştirilmesine imkan verecek girişimler yapılması yönünde olmuştur.

• 1995 yılında kamu gelirlerinin GSMH'ye oranı %19,3 düzeyindeyken bu oranın 2000 yılına gelindiğinde %20,7 ile %20,9 arası bir düzeye yükselmesi beklenmekteydi. Bu gelişmenin sağlanabilmesinin altında yatan temel neden ise 1995 yılı itibariyle toplam kamu gelirlerini %93,5'ini oluşturan vergi gelirlerinin, 2000 yılına gelindiğinde Gümrük birliğinden meydana gelecek vergi kayıplarına rağmen %96,4 ile %97,3 arası bir düzeye yükseleceğinin beklenmesiydi.

• 1995 yılında %18,1 olan vergi gelirlerinin GSMH'deki payının 2000 yılında %20 düzeylerine gelmesi beklenmekteydi. Bu beklentinin karşılanmasında vergi idaresinin etkinliğinin artırılması için yapılan çalışmalar ve kayıt dışı faaliyetlerin vergi kapsamına alınmasıyla beraber vergi yükünün dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesinin etkili olması amaçlanmıştır.

• AB ile vergi uyumunun sağlanması maksadıyla Katma Değer Vergisi kanununda bazı istisnaların kapsama alınması ve bazı mevcut istisnaların ise kapsam dışına çıkarılması amaçlanmıştır.

IV. 1980-2000 DÖNEMİ KALKINMA PLANLARINDAKİ VERGİ POLİTİKALARINA İLİŞKİN HEDEFLERİN GERÇEKLEŞMELERİ

1980 sonrası Beş Yıllık Kalkınma Planlarında belirtilen hedeflerde birtakım ortak hedeflerin olduğu görülmektedir. Hemen hemen her planda toplam kamu gelirleri ve toplam vergi gelirlerine artırılmasına dair hedeflere yer verilmiştir. Göze çarpan bir diğer ortak başlık ise dolaylı-dolaysız vergilerin dağılımına ilişkin hedeflerdir. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında vergi adaletini bozucu etkisinden ötürü genel olarak dolaylı vergilerin payının düşürülmesi üzerine hedefler yer alsa da bazen tam tersi hedeflere de yer verilmiştir.

Ayrıca mahalli idarelerin gerek mali gerekse idari anlamda özerklik kazanmaları ve görevlerine paralellik gösterecek nitelikte finansal yeterliliğe sahip

olabilmeleri adına, mahalli idarelerin gelirlerinin artırılması ile vergiye gönüllü uyumun artırılmasına ilişkin birtakım hedeflere de planlarda yer verilmiştir.

A. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmeleri

Türkiye 1973-1974 yıllarındaki petrol krizinden doğan ithalat açıklarını yeni kredilerle aşmaya çalışmış ancak bu durum enflasyonun artmasına ve cari açıkların hızla yükselmesine neden olmuştur. 1980 yılına gelindiğinde ise dış finans kurumları Türkiye’ye tekrar borç verilmesini riskli bularak kredi taleplerini reddetmiştir. Hükümetin IMF ile anlaşarak 24 Ocak İstikrar kararlarını uygulamasından başka çaresi kalmamıştır (Parasız ve Eroğlu, 2017: 224-225). 1980 seçimlerinde Süleyman Demirel’in başbakan seçilmesiyle istikrar programı kamuoyuna açıklanmış, 12 Eylül 1980 darbesiyle programın yürütülmesi gecikmiş olsa da Turgut Özal’ın ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına atanmasıyla kararlar yürürlüğe konulmuştur. Bu kararlarla ekonomide devletin piyasaya müdahalesini en aza indirerek ve yabancı sermaye girişini artırarak; enflasyon, kur problemleri ve ödemeler dengesi açıklarının giderilmesi amaçlanmıştır (Ermeşyan, 2016: 42).

Milli Güvenlik Konseyi’nde istikrar programı çerçevesinde yatırımları teşvik etmek ve ihracatta artışı sağlamak için vergilerde de yeni düzenlemelere gidilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda vergi reformları ile daha sade, adil, etkin bir vergi sistemi tahsis edilebilmesi adına vergi oranlarında sabit oranlı tarife kullanılmış vergi cezalarında ise artırıma gidilmiştir (Eroğlu, 2017: 251). 12 Eylül 1980 Askeri Darbesinin yönetimi vergi ile ilgili düzenlemelere gitmiştir. Yapılan düzenlemelerle vergilerin daha adil dağılmasının yanı sıra yatırımları teşvik etmesi ve tasarrufları artırması gibi hususlara odaklı bir iktisat politikası da amaçlanmıştır. 1982 Anayasasında Vergi Ödevi başlıklı 73. madde ve 160. madde ile vergiye dair yeni değişiklikler kabul edilmiştir. Vergi yükünde dolaylı vergilere ağırlık verilmiş dolaysız vergilerin payı hafifletilmiştir (Mutlu, 2009: 107-108).

11 Aralık 1985 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan 3239 Sayılı Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunun yürürlüğe girmesiyle Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda yer alan vergisel düzenlemelerin hayata geçirilmesinde önemli bir adım atılmıştır. Mahalli idarelere mali özerklik kazandırmak adına Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda önceden hedeflendiği üzere birçok vergisel düzenleme hayata geçirilmiştir. 29 Mayıs 1981 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu’nun yürürlüğe girmesi ile 33 yıldır yürürlükte kalan 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu yürürlükten kaldırılmış ve mevcut dönemin koşullarına uygun esas ve normlar getiren bir yasa uygulamaya konmuştur. 2 Şubat 1981 tarihinde kabul edilen 2380 sayılı Belediyeler ve İl Özel İdarelerine Pay Verilmesi Hakkında Kanun ile mahalli idarelere toplam vergi gelirleri hasılatından pay verilmesi öngörülmüştür. İlk başta belediyeler için %1 olarak belirlenen oran daha sonraları 2464, 3004 ve 3239 sayılı kanunlarla üç kere değişikliğe uğramıştır. 2380 sayılı kanunda mahalli idarelere verilecek payların belirlenmesi hususunda kriter olarak nüfus sayım sonuçlarının esas alınması kabul görmüştür. 1972 yılında merkezi idare vergisine dönüştürülmüş

olan emlak vergisinin hem tarh hem de tahsilatı 1985 yılında 3239 sayılı kanunla tamamen belediyelere bırakılmıştır (Nadaroğlu, 1990: 36-37).

6 Ocak 1982 tarihinde kabul edilen 2575 sayılı Danıştay Kanunu, 2576 sayılı Bölge İdare Mahkemesi, Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun, 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu ile bağımsız vergi yargısının kurulmasına ilişkin çalışmalar hayata geçirilmiştir (Yıldız ve Bostan, 2017:114). 1982 yılında yürürlüğe giren 2576 sayılı kanun ile üç dereceli yargı sisteminde yer alan itiraz ve temyiz komisyonlarının yerine vergi mahkemeleri kurulmuştur. 1982 sonrası vergi yargı sistemi iki dereceli bir sistem olarak tasarlanmış ve birinci derece mahkemeleri olarak vergi idare mahkemeleri belirlenmiştir (Hayrulloğlu, 2016: 126).

13 Aralık 1983 tarihli 178 sayılı KHK ile Maliye Bakanlığı ve teşkilat yapısının oluşturulması kararlaştırılmıştır. Vergi denetimi Maliye Bakanlığı'na bağlı Maliye Teftiş Kurulu, Hesap Uzmanları Kurulu, Gelirler Kontrolörleri Başkanlığı ve Vergi Denetmenleri kurumlarınca yürütülmesi kararlaştırılmıştır (Ünal, 2007: 17).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ülkede yaşanan yüksek enflasyon sebebiyle vergi gelirlerinin reel değerlerinde yaşanan düşüş dikkate alınmak suretiyle gelirin kazanıldığı yıl vergilendirilmesi için düzenlemelere gidilmesi hedeflenmiştir. Bu hedef kapsamında 1981 yılında “peşin ödeme” olarak adlandırılan geçici vergi uygulaması başlatılmıştır. 1 Ocak 1981 tarihli 2361 Sayılı Kanun ile GVK'ya ilave edilen mükerrer 117. madde ile ticari ve mesleki kazanç sahiplerine peşin vergi ödemeleri esası yürürlüğe girmiştir. Buna ek olarak 1 Ocak 1982 tarihli 2574 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesi ile idare tarafından tespit edilen götürü peşin ödeme sisteminden, önceki yılın matrahını esas alan peşin ödeme sistemine geçilmiştir. Ancak bu düzenleme 1 Ocak 1983 tarihli 2772 sayılı kanunun 20/2 maddesi ile yürürlükten kaldırılmıştır. 4 Aralık 1985 tarihli 3239 sayılı kanunla 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu (KVK)'na eklenen mükerrer 40. maddesinde kurumlar vergisi yükümlüleri için de dahili tevkifat uygulamasının getirilmesi öngörülmekteydi (Öz, 2012: 114-117).

Servet vergilerinden diğer vergilerin otokontrol aracı olarak faydalanmak üzere 197 sayılı Motorlu Kara Taşıtları Vergisi Kanunu'nda birtakım düzenlemelere gidilmiştir. 28 Kasım 1980 tarihli 2348 sayılı kanun ile yalnızca motorlu kara taşıtlarını konu alan verginin kapsamı deniz ve hava taşıtlarını da kapsayacak biçimde genişletilmiş ve kanunun adı motorlu taşıtlar vergisi olarak değiştirilmiştir (Ertaş, 2013: 67).

Ayrıca 1980 yılında 2350 Sayılı Kanunun 12. maddesi ve 1981 yılında aynı sayılı kanunun diğer maddelerindeki değişiklikler ile emlak vergisinde birtakım düzenlemelere gidilerek diğer vergilerin otokontrol aracı olarak daha etkin bir biçimde uygulanması amaçlanmaktaydı. Yine aynı amaçla 1981 ve 1982 yıllarında sırasıyla 2353 ve 2591 sayılı kanunlar ile Veraset ve İntikal vergisinde de düzenlemelere gidilmiştir. İthalat alanında uygulanan vergi politikaları çerçevesinde yapılan ilk düzenleme 1981 yılında kotaların azaltılması ve II sayılı

liberasyon listesindeki birçok malın I sayılı liberasyon listesine alınması olmuştur (Çokgezen, 2010).

Vergi harcaması olarak nitelendirilen uygulamaların kapsamının geçerliliği kalmamış olanların yürürlükten kaldırılması suretiyle daraltılması hedeflenmiş olsa da 1980 Askeri Darbe sonrası uygulamaya konulan yasal düzenlemeler ile kurumlar vergisine ek muafiyet ve istisnalar getirilerek hedeflerin tam tersi bir yol izlenmiştir (DPT, 1996).

Kamu alacaklarının ertelenmesi ve taksitlendirilmesinin objektif kriterlere dayandırılması hedefi kapsamında 28/11/1980 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan 2374 sayılı 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkındaki Kanunda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun ile 6183 sayılı kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapılmış ve bu değişiklikler ile kamu alacakların tahsilatında etkinliğin artırılması ve uygulamada objektif kriterlerin işlerlik kazandırılmasına çalışılmıştır (6183 sayılı AATUHK).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde vergi yükümlülerine tanınan ayrıcalıklar neticesinde oluşan durumu kendi lehine kullanarak ek bir finansman kaynağı oluşturmalarını engellemek amaçlanmış olsa da bu dönemde 1981 yılında yürürlüğe giren 2431 sayılı Tahsilâtın Hızlandırılması ve Beyan Dışı Kalmış Servet Unsurlarıyla Vesikasız Emtianın Beyanına İlişkin Kanun ve 1982 yılında bu kanuna getirilen ek ve 1983 yılında yürürlüğe giren 2801 sayılı Bazı Kamu Alacaklarının Özel Uzlaşma Yolu İle Tahsil Hakkında Kanun ile getirilen vergi afları neticesinde mükellefler açısından vergi aflarının olağan bir düzen içerisinde gerçekleştiği fikri yerleşmiş bulunmaktadır (Edizdoğan ve Gümüş, 2013:114).

Kanun koyucu gayrimenkul kıymet artışına ilişkin hükümleri yürürlükten kaldırıp gelir vergisine dahil ederek artan oranlı vergi tarifesine göre vergilendirilmesini sağlamıştır. Bu düzenleme taşınmaz malların ve kentsel arazilerin spekülâtif amaçlarla kullanımını önlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

İhracatı özendirecek vergisel uygulamalardan birisi de 1964 yılından itibaren faydalanılan ihracatta vergi iadesi uygulamasıydı. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de devam edilen bu uygulama ile 1979-1983 yılları için toplam ihracatın ortalama %15,74’lük kısmının vergi iadesi olarak gerçekleştiği görülmüştür. Ayrıca iadeye konu olan ihracatın toplam ihracat içerisindeki payında da yıllar itibariyle sürekli artış olduğu gözlemlenmiştir. 1983 yılı itibariyle bu oran %52 olarak gerçekleşmiştir (İncekara, 1986: 308-310).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında ücretler üzerindeki ağır vergi yükünün azaltılması için vergisel düzenlemeler yapılması hedeflenmiş ve bu kapsamda plan döneminde 2320, 2361, 2454, 2574, 2588, 2772 ve 2995 sayılı kanunlar ile gelir vergisi üzerinde kapsamlı düzenlemelere yer verilmiş ve bu düzenlemelerin bazıları ise ücret kazançlarının vergilendirilmesine yönelik olmuştur. Ayrıca GVK’nın ilgili maddelerindeki oran ve miktarlarda kanun haricindeki mevzuat ile değişiklikler yapılmıştır (193 Sayılı GVK).

Her ne kadar ücretler üzerindeki vergi yükünün düşürülmesi hedeflenmiş olsa da 1963-1980 yılları arasında gelir vergisinde ilk vergi dilimi için uygulanan

%10 oranının 1981 yılında %40'a çıkarılması hedefe ulaşmaktan ziyade uzaklaşmasına sebep olmuştur. Ayrıca ilk vergi dilimine uygulanan oranın artırılmasıyla düşük gelir grubu üzerindeki vergi yükü dört katına çıkarılmış ve gelir dağılımı üzerinde de bozucu etkilere sebep olmuştur. Bu artışın plan dönemi içerisinde 1982 ve 1983 yıllarında sırasıyla %39 ve %36 düzeyine düşürülmesi ile etkisi kısmen azaltılmıştır (Yılmaz, 2006: 255-256). Muafiyet, istisna, götürü vergilendirme ve stopaj uygulamaları yaygınlaştırılarak vergi yapısı karmaşık bir hale dönüşmüş ve vergi sistemi vergi adaletinden uzaklaşır bir hale dönmüştür. Ayrıca hileli vergi suçu (vergi kaçakçılığı) için öngörülen hapis cezası Türk Vergi Sisteminden çıkarılarak "ekonomik suça ekonomik ceza" yaklaşımı ile bir nevi kabahate dönüştürülmüş ve bu gelişmeler vergiye uyumu zorlaştırmıştır (DPT,1996).

Tablo 1. Genel Bütçe Gelirleri Gerçekleşmeleri Yüzde Dağılımı (1979-1983)

	1979	1980	1981	1982	1983	Ortalama
Vergi Gelirleri (% Payı)	72,04	76,94	78,74	82,01	73,42	76,63
Vergi Dışı Normal Gelirler (% Payı)	16,21	14,33	9,03	6,97	11,66	11,64
Özel Gelir ve Fonlar (% Payı)	11,76	8,73	12,23	11,02	14,93	11,73
Toplam (%)	100	100	100	100	100	100

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (2020). (Tablo, sbb.gov.tr web adresinde bulunan veriler kullanılarak hazırlanmıştır).

Vergi dışı normal gelirlerde Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi boyunca 1983 yılı hariç her yıl düşüş yaşanmıştır. Yıllık ortalama değişim negatif olarak meydana gelmiş olup %2,5 düzeyinde olmuştur. Bu rakamlar ışığında hedeflenen artışa ulaşılamadığı ortadadır.

Bu plan dönemi için kamu gelirlerinin bileşenlerine ilişkin belirlenen hedeflerde, vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisinde %77,4'lük bir paya sahip olacağı ifade edilmiştir. Genel Bütçe Gelirlerinin gerçekleşme düzeyine bakılarak bir karşılaştırma yapılacak olursa %76,63'lük bir ortalama değer belirlenen hedeflere paralel bir tablo ortaya konduğu görülmektedir.

Tablo 2. Dolaylı- Dolaysız Vergilerin Gerçekleşmeleri ve Dağılımları (1979-1983)

	1979	1980	1981	1982	1983	Ortalama
Dolaylı Vergiler (Milyar TL)	170	279	423	478	785	427
Dolaysız Vergiler (Milyar TL)	236	471	768	827	1.149	690,2
Dolaylı Vergiler (% Payı)	41,8	37,2	35,5	36,7	40,6	38,36
Dolaysız Vergiler (%Payı)	58,2	62,8	64,5	63,3	59,4	61,64
Toplam (%)	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri, (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Dolaylı ve dolaysız vergilerin yıllar itibarıyla seyri ele alındığında Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı süresince yaşanan değişim gözler önüne çıkmaktadır. Dolaylı vergilerin toplam vergiler içerisindeki payında 1980 ve 1981 yıllarında art arda yaşanan düşüşün karşısında 1982 ve 1983 yıllarında meydana gelen artışlar ile neredeyse aynı düzeye geri dönmüştür.

Tablo 3. Toplam Vergi Gelirleri ve Toplam Vergi Gelirlerinin GSYH’ye Oranı (1978-1983)

	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Toplam Vergi Gelirleri (Milyon TL)	246.420	405.484	749.849	1.190.204	1.304.866	1.934.492
Toplam Vergi Gelirleri / GSYH	%11,23	%10,58	%10,66	%11,21	%9,25	%10,35

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (2020). (Tablo, sbb.gov.tr web adresinde bulunan veriler kullanılarak hazırlanmıştır).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında Toplam Vergi Gelirlerinin GSMH’deki payı dikkate alınarak belirlenen hedeflerde vergi gelirlerinin payında artış yaşanacağı öngörülmekteydi. Ancak toplam vergi gelirlerinin GSYH’deki paylarına bakıldığında kalkınma planı öncesi %11,23 düzeyinde gerçekleşen vergi gelirlerinin dönem sonunda 1983 yılına gelindiğinde %10,35 düzeyine gerilediği görülmüştür. Bu karşılaştırma neticesinde vergi gelirlerinin artırılmasına ilişkin hedeflerin hayata geçiremediği ifade edilebilir. Ayrıca 1980-1983 yılları arasında vergi gelirlerinin GSMH’ya oranı ise ortalama %13,8 düzeyinde ve belirlenen hedefin altında gerçekleşmiştir (Derdıyok, 2001: 16).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda toplam kamu gelirlerinin 1983 yılı itibariyle 556 milyar 600 milyon TL olacağı hedeflenmiş ancak 1983 yılında toplam gelirleri 2 trilyon 672 milyar 500 milyon TL düzeyinde gerçekleşmiştir. Kamu gelirlerindeki nominal artıştan ziyade milli gelirdeki payına bakarak değişimleri yorumlamanın daha gerçekçi sonuçlar vereceği ortadadır. Toplam kamu gelirlerinin GSMH’deki payındaki değişim değerlendirildiğinde 1979 yılında %17,49 olarak gerçekleştiği ve 1983 yılında %9,2’lik artışla %19,10 düzeyine çıktığı ancak dördüncü kalkınma planında öngörülen %12,1 düzeyindeki artışın altında kalmıştır (DPT, 1996).

B. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmeleri

1983 genel seçimleri ile tek başına iktidara gelen Özal hükümetinin uyguladığı düzenlemeler ile ekonomi yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Katma Değer Vergisi (KDV) 25.10.1984 tarih ve 3065 sayılı kanun ile kabul edilmiş, 1 Ocak 1985 tarihinde uygulanmaya başlamıştır. Katma Değer Vergisi ile dahilde alınan İstihsal Vergisi, İthalde Alınan İstihsal Vergisi, Nakliyat Vergisi, PTT Hizmetleri Vergisi, İşletme Vergisi, İlan ve Reklam Vergisi, Şeker İstihlak Vergisi, Spor Toto Vergisi yürürlükten kaldırılmıştır (Arslan, 2006: 19).

1986 yılında Emlak Vergisi’nin tahsili belediyelere devredilmiştir. Gelirler Genel Müdürlüğü bünyesinde 1989 yılında bir uygulama ile merkezde bir vergi istihbarat arşivi kurulmuş 213 sayılı VUK’un 148,149 ve mükerrer 257. md. ve Maliye Bakanlığı’nın verdiği yetki ile 1989 yılında göreve başlamıştır (Tezcan, 2004: 966).

Tablo 4. Dolaylı- Dolaysız Vergilerin GSYH İçerisindeki Payları ve Vergilerin Dağılımı (1985-1989)

Dolaylı-Dolaysız Vergilerin GSYH İçerisindeki Payları					
	1985	1986	1987	1988	1989
Dolaylı Vergilerin GSYH Payı	%4,25	%4,17	%4,54	%4,12	%3,89
Dolaysız Vergilerin GSYH Payı	%3,87	%4,53	%4,47	%4,07	%4,30
Dolaylı- Dolaysız Vergilerin Dağılımı					
	1985	1986	1987	1988	1989
Dolaylı Vergilerin Payı (%)	52,3	48,0	50,4	50,4	46,6
Dolaysız Vergilerin Payı (%)	47,7	52,0	49,6	49,6	53,4
Toplam (%)	100	100	100	100	100

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri , (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Dolaylı vergilerin Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yıllık ortalama artış oranı %56,35 ve dolaysız vergilerin yine aynı dönem için yıllık ortalama artış oranı %66,28 olarak gerçekleşmiştir. Ancak dolaylı ve dolaysız vergilerde meydana gelen nominal artışlar dönemin yüksek enflasyonu sebebiyle yanıltıcı olabilmektedir. Bu sebeple dolaylı ve dolaysız vergilerin GSYH içindeki paylarını dikkate alarak karşılaştırma yapmak daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Dolaylı vergilerin GSYH içerisindeki payı ele alındığında, 1985 yılında %4,25 olan oranın 1989 yılında %3,89'a gerilediği görülmüştür. Aynı dönem için dolaysız vergilerin GSYH içerisindeki payı ele alındığında ise 1985 yılında %3,87 olarak gerçekleşen oran 1989 yılında %4,30'a arttığı görülmüştür. Dolaylı ve dolaysız vergilerin dağılımına bakıldığında da yıllar itibarıyla bu değişim görülmüştür. Toplam vergilerin dolaylı ve dolaysız olmak üzere dağılımında Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi süresince dolaylı vergilerin payında azalma yaşanırken, dolaysız vergilerin payında artış yaşanmıştır.

Tablo 5. Toplam Vergi Gelirleri ve Servet Vergileri (1985-1989)

	1985	1986	1987	1988	1989
Toplam Vergi Gelirlerinin GSYH İçerisindeki Payı	%8,12	%8,70	%9,01	%8,19	%8,36
Servet Vergilerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı	%1,4	%0,9	%0,7	%1,0	%0,7

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri , (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Bu plan döneminde toplam vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payında bir miktar değişiklik yaşandığı gözlemlenmekle birlikte dönem başı ve sonu durum arasında çok büyük bir fark yoktur. Servet gelirlerinin toplam vergi gelirlerindeki payı ise 1985 yılında %1,4 olarak gerçekleşmesine karşın dönem sonunda yarı yarıya azalarak %0,7 seviyesine gerilemiştir. Servet vergilerinde yıllık ortalama %6,3 artış hedeflenmiş ve bu dönem için %40,81 düzeyinde yıllık ortalama artış ile hedefin 6 katından fazla bir artış meydana gelmiştir. Toplam vergi gelirleri için de belirlenen %6,6 düzeyindeki hedef karşısında %61,07 düzeyinde yıllık ortalama artış meydana gelmiş ve hedeflerin yaklaşık on katı düzeyinde gerçekleşmiştir.

Toplam vergi gelirlerinin değişimi değerlendirildiğinde yıllık ortalama %70,23 oranında artış gösterdiği görülmüştür. Ayrıca toplam kamu gelirlerinin de aynı dönem için yıllık ortalama %63,15 oranında artış gösterdiği görülmüştür.

Tablo 6. Toplam Vergi ve Kamu Gelirleri (1985-1989)

	1985	1986	1987	1988	1989
Toplam Vergi Gelirleri (Milyar TL)	4.289,7	7.372,1	12.004,2	19.705,4	35.878,7
Toplam Kamu Gelirleri (Milyar TL)	6886,1	11.615,8	16.854,9	28.650,9	48.369,5
Toplam Vergi Gelirlerinin Toplam Kamu Gelirleri İçerisindeki Payı	%62,30	%63,46	%71,22	%68,78	%74,18
Toplam Kamu Gelirlerinin GSMH İçerisindeki Payı	%19,48	%22,56	%22,47	%22,18	%21,00

Kaynak: DPT, Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (1996). (Tablo, Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporunda bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Toplam kamu gelirlerinin GSMH içerisindeki payı ise 1986 yılında artış göstermiş ancak takip eden yıllarda sürekli düşüş göstermiştir. 1985 yılında %19,48 oranında gerçekleşen kamu gelirlerinin GSMH içerisindeki payı 1989 yılında %21,00 olarak gerçekleşmiştir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında %70,8 olması hedeflenen toplam vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki payı 1989 yılında %74,18 düzeyinde gerçekleşerek hedeflenen düzeyin üzerinde gerçekleşmiştir. Toplam kamu gelirlerinin yıllık ortalama artışı %63,15 düzeyinde gerçekleşerek %5,7 düzeyindeki hedefin oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Ancak nominal artışlardan ziyade GSMH’deki değişime bakılarak bir karşılaştırma yapılacak olursa orada da artış göze çarpmaktadır.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde tasarrufları ve yatırımları teşvik etmek üzere vergiler bir araç olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda tasarruf eğilimi yüksek olan kesimlerinin vergi yüklerini görelî olarak düşürerek vergisel teşvike ek olarak bu kesimlerin diğer iktisadi faaliyetleri üzerinde etki yaratması amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için; Gelir ve Kurumlar Vergilerinde istisna ve muafiyetlerin kapsamı genişletilmiş, gelir vergisinde gerçekleştirilen düzenlemeler ile üniter yapıdan sedüler yapıya geçiş yapılmış ve uygulamada artan oranlı tarifeden vazgeçilmiştir. Sürekli değişikliğe uğrayan ve gelir dilimleri arasının geniş tutulduğu bir tarife yapısı ile mükelleflerin %80’inden fazlasının ilk basamaktan düz oranlı biçimde vergilendirilmiştir. Ayrıca, menkul kıymet kazançlarına uygulanan vergi oranı Bakanlar Kuruluna verilen yetki dahilinde %0 ile %10 arasında belirlenmiş, vergi kontrol sisteminde önemli bir fonksiyonu olan servet beyanı, gider esas ve ölçümleme tekniği vergi sistemi dışına çıkarılmıştır (DPT, 1996).

Gelir vergisinde ilk dilime uygulanan vergi oranı 1981 yılı için %40 olup, 1985 yılına kadar kademeli bir biçimde azaltılarak %25 oranına düşürülmüş ve Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde bu şekilde uygulanmıştır (Yılmaz, 2006: 255-256).

Türk Vergi Hukukunda 1963 yılında 205 sayılı kanunla tarhiyat sonrası uzlaşma sistemi kabul edilmiştir. 4 Aralık 1985 yılında 3229 sayılı Kanun ile uzlaşma sisteminde değişiklikler yapılarak tarhiyat öncesi uzlaşma yöntemi getirilmiş, sistemde tarhiyat öncesi ve tarhiyat sonrası olarak ikili bir yapı kurulmuştur. Böylece mevcut uyuşmazlıklar en az düzeye indirilerek oluşabilecek vergi kayıplarının önüne geçilmek istenmiş ve verginin tahsilatının daha hızlı gerçekleşmesinin sağlanması amaçlanmıştır (DPT, 1996). Ayrıca 15.12.1984 tarih ve 3100 sayılı “Katma Değer Vergisi Mükelleflerinin Ödeme Kaydedici Cihazları

Kullanmaları Mecburiyeti Hakkında Kanun” ile yazar kasa uygulaması ile ödeme kaydedici cihaz kullanma zorunluluğu getirilmiştir böylece belge düzeninde iyileşme sağlanması ve vergi kayıp kaçaklarını en aza indirmek amaçlanmıştır (Merter vd., 2007: 33).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde 14.1.1988 tarihli 307 sayılı KHK ile Maliye Bakanlığının Teşkilatı ve Görevleri Hakkındaki 178 sayılı KHK’da bazı değişiklikler yapılarak vergi idaresinin daha etkili hizmet vermesi amaçlanmıştır (HMB, 2020c).

1985 yılında Türkiye’de GATT sübvansiyon kodu anlaşmasını imzalanmış, ihracata teşvik sistemi azaltılarak vergi iade oranları indirilmeye başlanmış ve 1989 yılında ise vergi iadesi sistemi tamamen kaldırılmıştır (Kocadağ, 2010: 74). 1980 - 1990 yıllarında vergilendirmedeki en büyük sorunların başında vergi tahsilat sisteminin çoğunlukla stopaj usulü ile elde edilen gelir vergisine ve bir harcama vergisi olan KDV üzerinde ağırlık kazanması gelmekteydi. Ayrıca istisna ve muafiyetlerin fazlalığı, kayıt dışı ekonominin yaygın olması vergi hasılatında büyük kayıplara neden olmaktaydı (Gencel ve Kuru, 2012: 39).

C. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmeleri

1980’li yılların sonuna doğru özel sektöre destek amacıyla arz yanlı bir ekonomi benimsenip vergi indirimleri uygulanmış ancak zamanla oluşan vergi kayıplarını devlet yurtiçi ve yurt dışı borçlanma senetleri ile kapatmaya çalışmış, borçlanma senetleri ile finansman kaynağı oluşturma yeterli olmamıştır (Toprak, 2010: 3). 1994 yılı itibariyle artan bütçe ve dış ticaret açığı, uluslararası ekonomide kredi notunun düşürülmesi akabinde ülkeden para çıkışının hızlanması ve likidite sıkıntısının yaşanması 5 Nisan Kararları olarak adlandırılan istikrar programının uygulanmasını zorunlu kılmıştır (Eğilmez, 2009: 71-72).

5 Nisan 1994 tarihli Ekonomik İstikrar Programı’nın başlıca hedefleri (Eğilmez ve Kumcu, 2006:379-380):

- Ek vergilerin alınması yoluyla kamu gelirlerinin artırılması,
- Kamu harcamalarının ve ücret artışlarının enflasyondan daha düşük seviyede tutulması ve çeşitli diğer bütçe kısıntıları yollarıyla düşürülmesi,
- Kamu kesimi harcama gereğinin düşürülmesi,
- İhracatı desteklemek için TL’nin, dolar karşısında değer kazanmasının önlenmesi biçiminde ifade edilmektedir.

1990-2000 yılları arasında Türkiye IMF ile iki kez ekonomik düzenleme anlaşması ile istikrar politikası uygulamıştır. 5 Nisan kararlarının kabul edildiği yıl, ülke ekonomisi negatif büyüme göstermiş GSMH %6,1 azalmış ve reel ücretlerde de düşüş yaşanmıştır (Emsen, 2004: 91). Kamu kesiminin toplam net borç stoğunun GSMH’ya oranı %29’dan %61’e yükselmiş ve iç borç stoğu 1990 yılında %6 iken 1999’da %42 olmuştur (İKV, 2007: 56-57).

Tablo 7. Toplam Kamu Gelirleri (1990-1994)

	1990	1991	1992	1993	1994
Toplam Kamu Gelirleri (Milyar TL)	80.398,4	115.815,0	202.596,2	378.310,3	814.590,6
Toplam Kamu Gelirleri GSMH İçerisindeki Payı	%20,24	%18,26	%18,36	%18,94	%20,95

Kaynak: DPT, Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (1996). (Tablo, Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporunda bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Toplam kamu gelirleri Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde 1990 yılına kıyasla dokuz kattan fazla artmıştır. Ancak bu dönemde yaşanan fiyatlar genel seviyesinde yüksek seyir (enflasyonist ortam), toplam kamu gelirlerinin nominal değerindeki değişimin sağlık bir değerlendirme yapmayı engellemesi nedeniyle, toplam kamu gelirlerinin GSMH içerisindeki payına bakılarak yapılacak bir değerlendirmede; kalkınma planı dönemi başı ve sonundaki tablonun hemen hemen aynı olduğu görülmektedir (DPT, 1996).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde dolaylı vergilerin toplam hasılatı yaklaşık on üç kat ve dolaysız vergilerin toplam hasılatı ise yaklaşık on bir kat artmıştır. Ayrıca mevcut dönem içinde vergilerin dağılımında dolaylı vergilerin lehine bir değişim göze çarpmaktadır.

Tablo 8. Dolaylı-Dolaysız Vergiler (1990-1994)

	1990	1991	1992	1993	1994
Dolaylı Vergiler (Milyar TL)	21.743	37.549	70.210	135.949	304.027
Dolaysız Vergiler (Milyar TL)	23.657	41.094	71.392	128.324	283.733
Dolaylı Vergiler Payı (%)	47,9	47,7	49,6	51,4	51,7
Dolaysız Vergiler Payı (%)	52,1	52,3	50,4	48,6	48,3

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri, (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Servet vergilerinin değişimi incelendiğinde 1994 yılında 1990 yılına kıyasla servet vergileri hasılatında yaklaşık on bir katlık artış meydana gelse de, servet toplam vergi hasılatı içerisindeki payında kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştır.

Tablo 9. Servet Vergileri Hasılatı (1990-1994)

	1990	1991	1992	1993	1994
Servet Vergileri (Milyon TL)	410.847	675.160	1.258.451	2.531.330	5.002.000
Servet Vergilerinin Toplam Vergiler İçerisindeki Payı	%0,9	%0,9	%0,9	%1,0	%0,9

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri, (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki payı 1993 yılına kadar artış göstermiştir. 1990 yılında %82,16 düzeyinde olan toplam vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki payı, 1993 yılında %98,03 düzeyinde gerçekleşmiş ancak 1994 yılında %89,62 düzeyine gerilemiştir. Genel Bütçe Vergi Gelirlerinin ise bu dönem içerisinde her yıl yaşanan artışla %56,51 olan düzeyden %72,15’e yükseldiği görülmektedir.

Tablo 10. Toplam ve Genel Bütçe Vergi Gelirleri ile Toplam Kamu Gelirleri (1990-1994)

	1990	1991	1992	1993	1994
Toplam Vergi Gelirleri (Milyar TL)	66.052,1	112.657,2	199.380,5	370.841,5	730.053,0
Genel Bütçe Vergi Gelirleri (Milyar TL)	45.430,0	78.734,0	141.181,0	264.273,0	587.760,0
Toplam Kamu Gelirleri (Milyar TL)	80.398,4	115.815,0	202.596,2	378.310,3	814.590,6
Toplam Vergi Gelirlerinin Toplam Kamu Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%82,16	%97,27	%98,41	%98,03	%89,62
Genel Bütçe Vergi Gelirlerinin Toplam Kamu Gelirleri İçerisindeki Payı (%)	%56,51	%67,98	%69,68	%69,85	%72,15

Kaynak: DPT, Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (1996). (Tablo, Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporunda bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Ülkemizde 1990 yılından itibaren vergi denetiminde etkinlik ölçülmeye çalışılmış bu dönemde mükelleflerin denetlenme oranları, denetim elemanlarının sayısının artışı, tahakkuk edilen vergilerin oranları önem kazanmıştır (Acar ve Merter, 2004: 15). Gelir idaresinin yeniden yapılandırılmasına ilişkin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) öncülüğünde 1992 yılında Vergi Uzlaşma Taslağı hazırlanmıştır. Hazırlanan bu rapor sonucunda vergi sisteminin adil ve etkinlik değerlendirmesi yapılmıştır. Yapılan değerlendirme sonucunda vergilerin etkin toplanmadığı ve denetiminin yapılamadığına karar verilmiştir. Maliye Bakanlığının örgütlenmesine yönelik sivil toplum örgütleri ve uluslararası kuruluşlar tarafından ayrıca birçok çalışma gerçekleştirilmiştir (Oğuztürk ve Ünal, 2015: 221).

Gümrük vergisi hususunda önemli adımlar atan Türkiye 1 Ocak 1989 tarihinde Gümrük İş Birliği konseyi ile “Armonize Mal Tanımı ve Kodlama Sistemi ile ilgili Uluslararası Sözleşme” hazırlayarak Brüksel sisteminden Armonize sisteme geçmiştir. 1996 yılından itibaren Gümrük Birliği uygulamaları Türk gümrüklerinde başlatılarak, ithal ürünlere uygulanan vergiler ile yerli üretici arasındaki rekabetin korunması ve küresel fiyatlara uyum sağlamak amaçlanmıştır (Kargı ve Yaygır, 2017: 6).

1980’lerin ikinci yarısından itibaren küreselleşme olgusu önem kazanmış serbestleşme hareketlerinin uygulanması ile vergi oranlarındaki değişiklikler Türkiye’ye dünya ülkeleri ile rekabet etme fırsatı kazandırmıştır. 1990-1993 yıllarını kapsayan bu dönemde yeterli vergilendirme yapılamamış köklü değişikliklerden ziyade var olan vergilerden daha fazla vergi geliri elde etme amaçlanmış, yapılan yeni vergisel reformlar ise daha çok 5 Nisan 1994 kararları ile oluşturulmuştur (Candan, 2012: 83).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın amacı olan kamu kesiminin borçlanma ihtiyacının azalması bu dönem içerisinde olumsuz sonuç vermiş, kamu kesiminin finansmanını vergilerden ziyade borçlanma ile karşılamış iç borçlanma dış borçlanmaya oranla daha fazla artmıştır (Derdiyok, 2001: 5). Gerçek ya da tüzel kişilerin vergi ile ilgili suç teşkil edebilecek fiilleri için bilgi toplamak ve vergi dairelerine bilgi aktarmak için “Vergi İstihbarat Uzmanlığı” kadrosu 1994 yılında ihdas edilmiştir (Tezcan, 2004: 966).

Türkiye’yi yatırım açısından bir cazibe merkezi haline getirmek ve aynı zamanda Türk girişimcilerin dışa açılımlarını özendirmek için yabancı ülkelerle vergi sistemlerini yakınlaştırmak üzere Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde on iki taraf devlet ile Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması (ÇVÖA) imzalanmıştır. Bu imzalanan anlaşmalardan dördü aynı dönemde yürürlüğe girmiştir.

D. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Vergi Politikalarına İlişkin Hedeflerin Gerçekleşmeleri

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde vergi denetiminin etkin hale getirilmesi ve denetimin kolaylaştırılması için herkese vergi kimlik numarası verilmesi hedeflenmiş olup bu doğrultuda 03.07.1995 tarihinde 4.839.558 kişiye verilen vergi kimlik numarasına ilaveten 03.07.1995 ile 31.12.1998 tarihleri arasında 5.394.110 kişiye daha vergi kimlik numarası verilmiştir. 1998 yılında yürürlüğe giren 4358 sayılı Vergi Kimlik Numarasının Yaygınlaştırılması Kanunu ile vergi kimlik numarasının tahsisi hız kazanmıştır. Bu kanun ile kayıt dışı ekonominin azaltılması, iktisadi ve mali işlemlerin kayıt altına alınarak gerektiğinde vergi idaresine bilgi aktarımı sağlanması yoluyla vergi denetiminde etkinlik sağlanması amaçlanmıştır (DPT, 2006). Ayrıca 1999 yılında 2.731.635 ve 2000 yılında 2.254.525 kişiye daha vergi kimlik numarası tahsis edilmiş olup bu dönemde 15.000.000 üzerinde kişi bu uygulama kapsamına alınmıştır (GİB, 2021).

ÖTV’ye yönelik çalışmalar Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı öncesinde 1993 yılında başlamış ve plan döneminde 1996 yılında hazırlanan kanun tasarısı TBMM’ye sunulmuştur. Ancak gerekli takibin yapılmayışı ve kanuna gereken ilginin gösterilmemesi gibi sebeplerle kalkınma planı döneminde kanunlaşmamıştır (Taylor, 2010: 436).

Katılımcı bir anlayışla vergi sisteminin ve vergi politikalarının şekillenmesi amacıyla 1992 yılında kurulan Vergi Konseyinin faaliyetleri kesintili ve kısa süreli olmuş ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yasal statü kazanması mümkün olmamıştır. Ancak Sekizinci Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın uygulandığı 2004 yılında 178 sayılı KHK’da yapılan düzenleme ile yasal statü kazanmıştır (HMB, 2020b).

Gelir vergisi oranlarında Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde birtakım düzenlemelere yer verilmiştir. 1996 yılında %25 - %55 arasında değişen 7 dilimli tarife yapısı uygulanmakta iken 1998 yılında ücret gelirlerine uygulanacak olan vergi oranlarında birinci dilim için %20 ve en üst dilim içinse %45 oranları ile sınırlama getirilerek 6 dilimli bir tarife yapısıyla emeğin sermaye karşısında daha düşük oranda vergilendirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca takip eden 1999 ve 2000 yıllarında %15 en alt dilime uygulanacak ve %40 üst dilime uygulanacak oran olmak üzere 6 dilimli bir tarife yapısına geçilmiştir (Mevzuat Dergisi, 2020).

1990’lı yılların başında %46 olarak uygulanan kurumlar vergisi oranı 5 Nisan 1994 kararları neticesinde %25 düzeyine çekilmiştir. 1998 yılına kadar %25 oranı uygulanmaya devam etmiş ve 1999 yılında %30 düzeyine yükseltilmiştir. Buna ek olarak asgari kurum kazancı uygulaması kaldırılmıştır. 01.01.1999

tarihinden itibaren geçerli olmak üzere geçici vergi uygulaması vergi sistemine dahil edilmiştir (Armağan, 2007: 233).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi öncesinde Katma Değer Vergisi'nde genel oran %15 olmak üzere, %1 ve %8 indirimli oranlar ve %23 yükseltilmiş oran olmak üzere 4 farklı oran kullanılmaktaydı. Ancak kalkınma planı döneminde 1996 yılında %40 oranında yükseltilmiş oran yürürlüğe girerek 5 farklı oran uygulamaya konmuştur. 1999 yılında ise genel oran %15'ten %17'ye ve yükseltilmiş oranlardan olan %23'lük oran ise %25'e arttırılmıştır (Dünya Gazetesi, 2015).

Bu plan döneminde kentsel rantların vergilendirilmesi ve emlak vergisinin daha gerçekçi bir düzeye çıkarılması amacına yönelik bir takım yasal düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemeler 4369, 4444 ve 4586 sayılı kanunlarla sırasıyla 1998, 1999 ve 2000 yıllarında gerçekleştirilmiştir. 1998 yılında yürürlüğe giren 4396 sayılı kanun ile önemli değişikliklere yer verilmiştir. Emlak vergisinde gayrimenkulün asgari değer beyanı esası uygulamasının yerine mükelleflerin beyanına dayalı rayiç bedel esası uygulaması yürürlüğe konmuştur (Bolahatoğlu, 2018: 29).

Tablo 11. Gelir ve Tüketim Üzerinden Alınan Vergilerin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı

	1996	1997	1998	1999	2000	Ortalama
Gelir Üzerinden Alınan Vergilerin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı	%38,4	%39,9	%45,8	%44,2	%39,6	%41,6
Tüketim Üzerinden Alınan Vergilerin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı	%43,3	%41,8	%39,1	%41,3	%42,9	%41,7

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri, (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Gelir üzerinden alınan vergilerin 1996 yılında toplam vergi gelirlerinin %38,4'ü düzeyinde olduğu, beş yıllık ortalama değerinin ise yaklaşık %41,6 olduğu ve 2000 yılında ise %39,6 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. Tüketim üzerinden alınan vergilerin ise 1996 yılında toplam vergi gelirlerinin %43,3'ü düzeyinde olduğu, beş yıllık ortalamasının ise yaklaşık %41,7 ve 2000 yılında ise %42,9 olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Bu plan döneminde gerek toplam gerekse dolaylı ve dolaysız vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki paylarında artış gözlemlenmiştir. GSYH içerisindeki payları değerlendirildiğinde 1996 yılında toplam vergi gelirlerinin %13,5 dolaysız vergi gelirlerinin %4,9 ve dolaylı vergi gelirlerinin %8,6 düzeyinde olduğu görülmektedir. 2000 yılına gelindiğinde ise sırasıyla toplam vergi gelirlerinin %17,8, dolaysız vergi gelirlerinin %7 ve dolaylı vergi gelirlerinin %10 düzeyine çıktığı görülmektedir.

Tablo 12. Toplam Vergi Gelirleri ve Dolaylı-Dolaysız Vergiler (1996-2000)

	1996	1997	1998	1999	2000
Toplam Vergiler GSYH'ya Oranı	%13,5	%14,8	%15,5	%16,3	%17,8
i. Dolaysız Vergilerin GSYH'ya Oranı	%4,9	%5,5	%6,8	%6,9	%7,0
ii. Dolaylı Vergilerin GSYH'ya Oranı	%8,6	%9,3	%8,7	%9,4	%10,0

Kaynak: SBB, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Raporu, (2015). (Tablo, sbb.gov.tr web adresinde bulunan Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Raporu verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Dolaylı ve dolaysız vergi gelirlerinin dağılımı incelendiğinde ise bu dönemde dolaysız vergilerde %3,81 artış ve dolaylı vergi gelirlerde ise %2,47

azalış meydana geldiği görülmektedir. Ancak plan dönemi boyunca dolaylı ve dolaysız vergiler dağılımı kapsamında çok büyük bir değişim gerçekleşmemiştir.

Tablo 13. Dolaylı-Dolaysız Vergilerin Dağılımı (1996-2000)

	1996	1997	1998	1999	2000
Dolaysız Vergiler	%39,4	%40,7	%46,6	%45,4	%40,9
Dolaylı Vergiler	%60,6	%59,3	%53,4	%54,6	%59,1

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri, (2020a). (Tablo, hmb.gov.tr web adresinde bulunan Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

1982 yılında vergi sistemine dahil edilen Hayat Standardı Esası son olarak 1998 yılı kazançlarına uygulanmış ve 01.01.1999 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak 23.11.2000 tarihli ve 4605 sayılı kanun ile 01.01.2000 ile 31.12.2001 tarihleri arasındaki kazançlar için yeniden uygulamaya konmuştur (Bozdoğan ve Kurt,2016:62).

Vergi idaresinde otomasyona geçişin gerçekleştirilmesi, denetimin daha etkin bir hale getirilmesi ve denetim birimleri arasında koordinasyonun artırılması amacıyla Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde Tam Otomasyon Projesi uygulamaya konmuştur. Bu kapsamda Vergi Dairesi Tam Otomasyon Projesi (VEDOP) olarak adlandırılan uygulamanın birinci ayağı olan VEDOP-I 1998 yılında hayata geçirilmiştir (Gelirler Genel Müdürlüğü, 2004: 75).

SONUÇ

1980 sonrası Beş Yıllık Kalkınma Planlarında vergi politikasına dair birtakım ortak hedeflerin olduğu görülmektedir. Hemen hemen her planda toplam kamu gelirleri ve toplam vergi gelirlerine dair hedeflere yer verilmiştir. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile Yedinci Beş Yıllık Kalkınma planları arasındaki toplam vergi gelirleri hedefleri değerlendirildiğinde, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında beklenen düzeyde artışın gerçekleşmediği ancak diğer planlarda hedeflerin tutturulduğu görülmektedir.

Göze çarpan bir diğer ortak başlık ise dolaylı-dolaysız vergilerin dağılımına ilişkin hedeflere ilişkindir. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında vergi adaletini bozucu etkisinden ötürü genel olarak dolaylı vergilerin payının düşürülmesi hedeflense de bazen tam tersi hedeflere de yer verildiği görülmektedir.

Mahalli idarelerin gerek mali gerekse idari anlamda özerklik kazanmaları ve görevlerine paralellik gösterecek nitelikte finansal yeterliliğe sahip olabilmeleri adına Beş Yıllık Kalkınma Planlarında mahalli idarelerin gelirlerinin artırılmasına yönelik de hedefler yer almaktadır. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma planında belirtilen hedeflere ilişkin olarak, bu dönemde mahalli idarelerin gelirlerini artırmaya yönelik düzenlemelere yer verildiği görülmektedir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde emlak vergisinin tahsilatının mahalli idarelere devredilmesi, mahalli idarelerin gelirlerinde oldukça yüksek düzeyde bir artış sağlanmıştır. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde mahalli idarelerin öz gelirlerinin artırılması hedeflenmiş olsa da bu hedefe ulaşamadığı görülmüştür. Ayrıca Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde mahalli idarelerin vergi gelirlerinde yaşanan artışa rağmen harcamalarında meydana gelen daha yüksek oranlı artış ise mahalli idarelerin kaynak sorunu ortadan kaldıramamıştır.

Beş yıllık kalkınma planı dönemlerinde vergiye gönüllü uyumun artırılması ve öngörülebilirliğin artırılması gibi birtakım hedeflere yer verilmiştir. Ancak sıklıkla başvuru vergi afları bu hedeflere ulaşılmasının önünde engel oluşturmıştır.

Bunlara ek olarak her kalkınma planı döneminde o döneme has birtakım önemli gelişmeler ve vergisel düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde vergi uyumsuzlukların çözümüne ilişkin getirilen tarhiyat öncesi uzlaşma yöntemi ile tarhiyat öncesi ve sonrası uzlaşma olarak ikili bir yapı hayata geçirilmiştir. Yine aynı dönemde gerçekleştirilen ve dönemin en önemli vergisel düzenlemesi olarak kabul edilebilecek bir diğer husus ise KDV'nin uygulamaya konulması olmuştur. KDV'nin uygulamaya konmasıyla vergi adaletinin iyileştirilmesi, vergi hasılatının artırılması, vergi kaçakçılığının azaltılması ve bu verginin uygulamaya konulmasıyla yürürlükten kaldırılan vergilerin yarattığı karışıklığın ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. KDV hasılatının kaldırılan vergilerin toplam hasılatına yakın seyretmesi verginin istenen etkilerinin gerçekleştiğinin kanıtı olarak ifade edilebilir.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ise on iki taraf devlet ile Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi anlaşması (ÇVÖA) imzalanmış ve bunlardan ikisi aynı dönemde yürürlüğe girmiştir. Çifte vergilendirmenin önlenmesi adına bu dönemde gerçekleştirilen anlaşmalar oldukça önem arz etmektedir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kamu gelirlerinin GSMH içerisindeki payında, toplam vergi hasılatının kamu gelirleri içerisindeki payında ve genel bütçe vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki payında artış yaşanmıştır.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ise bilgisayar ve bilişim teknolojilerden faydalanmak suretiyle vergi denetimde dijitalleşmenin adımları atılmıştır. Bu dönemde VEDOP olarak adlandırılan otomasyon projesi hayata geçirilmiştir. Ayrıca yine aynı dönemde vergi denetiminin etkin hale getirilmesi ve denetimin kolaylaştırılması adına mükelleflere vergi kimlik numarası verilmesi hedeflenmiş olup Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde bu kapsamda 15 milyondan fazla mükellefe vergi kimlik numarası verilmiştir.

1980 sonrası dönem için kalkınma planları bütüncül bir yaklaşımla değerlendirildiğinde vergi politikalarına ilişkin hedeflerin vergi gelirleri, vergi adaleti, mahalli idarelerin gelirleri gibi temel başlıklarda toplandığı ancak dönemin getirdiği koşullara göre ek hedeflere de yer verildiği görülmektedir. Vergi adaletinin sağlanabilmesi adına bazı dönemlerde dolaysız vergilere ağırlık verilmeye çalışılsa da mevcut ekonomik koşulların imkân vermemesi sebebiyle bu hedeften sapmalar yaşandığı görülmektedir. Vergi gelirlerinin artırılması hususunda ise kısa vadeli planlar sebebiyle vergi adaletinden çoğu zaman ödün verildiği görülmektedir.

Sonuç olarak Beş Yıllık Kalkınma Planlarında yer alan vergi politikalarına ilişkin hedeflere istenilen düzeyde ulaşılamadığı görülmektedir. Ayrıca planlarda yer alan hedeflerin ve hedeflerin değerlendirilmesine ilişkin göstergelerin sürekli değişiklik göstermesi izlenmesini, etkinlik ve gerçekleşme düzeyinin kontrol edilmesini zorlaştırmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acar, İ. A., ve Merter, M. E. (2004). Türkiye’de 1990 Sonrası Dönemde Vergi Denetimi ve Vergi Denetiminde Etkinlik Sorunu. *Maliye Dergisi*, 147,5-27.
- Armağan, R. (2007). Türkiye’de Gelir ve Kurumlar Vergisi Oranlarında İndirimin Vergi Gelirleri Üzerine Etkileri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(3), 227-252.
- Arslan, E. (2006). Türkiye’de Katma Değer Vergisi Uygulaması ve Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ay İ. (2012). II. Dünya Savaşı Ulusal Planlama Faaliyetleri: 1946 İvedili Sanayi Planı ve 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın Karşılaştırmalı Analizi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 62(1), 147-172.
- Başkaya, F. (2000). Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü. Ankara: İmge Kitabevi.
- Başoğlu, U. ve Parasız, İ. (2002). İktisadi Planlamaya Giriş. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Berber, M. (2017). İktisadi Büyüme ve Kalkınma. Trabzon: Celepler Matbaacılık Basım Yayın ve Dağıtım.
- Bolahatoğlu, M. (2018). Emlak Vergisi ve Türkiye Uygulamasının Değerlendirilmesi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Boratav, K. (1982). Türkiye’de Devletçilik. Ankara: Savaş Yayınları.
- Bozdoğan, D. ve Kurt, S. (2016). Hayat Standardı Esasının Anayasal Vergileme İlkeleri Açısından İncelenmesi ve Vergiye Gönüllü Uyum Üzerindeki Etkisi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 59-76.
- Candan, N. (2012). Türkiye’de 1990 Yılından Sonra Uygulanan Vergi Politikaları ve Kriz Etkisi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 18(2), 79-86.
- Çelebi, A. K., Miynat, M. ve Cura, S. (2013) Teoride ve Uygulamada KİT’ler ve Özelleştirme, Manisa: Emek Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Çokgezen, J.Y. (2010) 1980’den Günümüze Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Beta Basım.
- Derdiyok, T. (2001). 1980 Sonrası Borçlanma Politikaları. *Maliye Dergisi*, 138, 1-18.
- Dinçer, B., Özasan M. ve Kvasoğlu, T. (2003). İllerin ve Bölgelerin Sosyo–Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (Birinci Baskı). Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1967). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1972). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1979). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1984). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1989a). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1989b). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı Sermaye Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.
- DPT (1995). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (1996). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No: DPT: 2454-ÖİK:510, Ankara.
- DPT (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- DPT (2001). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No: DPT: 2497-ÖİK:608, Ankara.

- DPT (2006). Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- Dünya Gazetesi (2015). KDV 30 yaşında. 5 Ocak 2021 tarihinde <https://www.dunya.com/kose-yazisi/kdv-30-yasinda/25693> adresinden alınmıştır.
- Edizdoğan, N., & Gümtüş, E. (2013). Vergi Afları ve Türkiye’de Vergi Aflarının Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 164, 99-119.
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E., (2006). Ekonomi Politikası, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M., (2009). Küresel Finans Krizi Piyasa Sisteminin Eleştirisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ekiz, C. ve Somel, A. (2007). Türkiye’de Planlama ve Planlama Anlayışının Değişimi. *Mülkiye Dergisi*, 31(256), 97-136.
- Emsen, S. Ö., (2004). Türkiye’de 1994 2001 Döneminde Uygulanan İstikrar Politikaları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 86-108.
- Ermeydan, B. (2016). Dönüşümcü Liderler Olarak Turgut Özal ve Deng Xiaoping: Farklı Koşullarda Ekonomiyi Dönüştürmek. *International Turgut Özal Symposium Proceedings*, 40-51.
- Eroğlu, E. (2020). Onuncu ve On Birinci Kalkınma Planlarında Vergi Politikalarının İncelenmesi. *Vergi Raporu Dergisi*, 247, 150-166.
- Ertaş, L. B. (2013). Motorlu Taşıtlar Vergisinin Binek Otomobiller Açısından Değerlendirilmesi. *Vergi Raporu Dergisi*, (167), 67-89.
- Eşiyok, B. A. (2009). Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü. *Memleket Siyaset Yönetim*, 4(11), 86-131.
- Gelir İdaresi Başkanlığı (2021). Vergi Kimlik Numarası. 20 Şubat 2021 tarihinde https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/VKNS78.htm adresinden alınmıştır.
- Gelirler Genel Müdürlüğü, Faaliyet Raporu (2004). 15 Kasım 2020 tarihinde <https://www.gib.gov.tr/kurumsal/stratejik-yonetim/faaliyet-raporlari/gelirler-genel-mudurlugunun-2004-yilina-ait-faaliyet> adresinden alınmıştır.
- Gencel, U. ve Kuru, E. (2012). Vergi Kültürü ve Vergi Politikaları Etkileşimi: Türkiye Değerlendirmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(20), 29-60.
- Günsoy, B. (1997). Değişen Dünya Koşullarında Kalkınma Planlaması ve Türkiye’de Planlama Uygulaması. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Hayrullahoğlu, B. (2016). Vergi Yargısında Yeni Kanun Yolu: İstinaf. *Vergi Raporu*, 123-134.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020a). Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri. 15 Kasım 2020 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri> adresinden alınmıştır.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020b). Vergi Konseyi Tarihçe. 20 Ekim 2020 tarihinde <https://vergikonseyi.hmb.gov.tr/tarihce> adresinden alınmıştır.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020c). Personel Genel Müdürlüğü Tarihçe. 15 Aralık 2020 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/personel-genel-mudurlugu-tarihce> adresinden alınmıştır.
- İktisadi Kalkınma Vakfı (2007). Avrupa Birliği İstikrar ve Büyüme Pakti. İstanbul: İKV Yayınları No:201.
- İncekara, A. (1986). 1980'den Sonra İhracatın Artımına İhracat Taahhütlü Krediler ve İhracatta Vergi İadesi Araçlarının Rolü. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 44(1-4), 303-313.
- Kargı, V. ve Yayğır, A. G. T. (2017). Küreselleşme ve Gümrük Vergisi. *Legal Mali Hukuk Dergisi*, 13(151), 1651-1672.
- Kaynak, M. (2011). Kalkınma İktisadı. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kocadağ, S. (2010). Ekonomik Krizlerle Mücadelede Maliye Politikasının Rolü: Türkiye’de 1980 Sonrası Döneme Yönelik Bir İnceleme. *Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İzmir.*
- Küçük, Y. (1978). Planlama Kalkınma ve Türkiye. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Küçükoğlu, M. (2016). Kalkınma Planlarında Vergi Politikaları (Hedefler-Gerçekleşmeler, 1963-2016). *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 184-210.
- Merter, M. E., Acar, İ. A., ve Arslan, E. (2007). Türk Vergi Sisteminde KDV Uygulaması ve Etkinliğinin Analizi. *Maliye Dergisi*, 153(2007), 24-50.
- Mevzuat Dergisi (2020). Gelir Vergisi Oranları. 23.10.2020 tarihinde <https://www.mevzuatdergisi.com/pratik/03.htm> adresinden alınmıştır.

- Mutlu, A. (2009). Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi. Ankara: Maliye Bakanlığı.
- Nadaroğlu, H. (1990). Gelişmiş Ülkelerdeki Gelir ve Kurumlar Vergilemesinde Yeni Yaklaşımlar. İÜ Yayın, (3659).
- Oğuztürk, B. S., ve Ünal, E. K. (2015). Türkiye’de Vergi Denetiminde Yeni Dönem. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 7(13), 207-237.
- Oktay, E. ve Pekküçükşen, Ş. (2009). Yerel Yönetimlerin Demokratikleşmesinin Bir Aracı Olarak Sivil Toplum Kuruluşları-Türkiye İçin Kısa Bir Değerlendirme. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2009(1), 172-186.
- Öz, S. (2012). Türkiye’de Geçici Vergi Uygulamasının Karşılaştırmalı Değerlendirmesi. Sosyoekonomi, 18(2),105-132.
- Öz, H. K. (2018). Türkiye Cumhuriyeti’nin Üçüncü Büyük Devalüasyonu 10 Ağustos 1970 Kararları ve Etkileri, Mediterranean Journal of Humanities, 8(2), 379-391
- Özyurt, H. (1981). Atatürk Dönemi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938). Sosyoloji Konferansları, 19, 119-148.
- Pamuk, Ş. (2020). Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi (XI. Basım). İstanbul: İş bankası Kültür Yayınları.
- Parasız, İ. ve Eroğlu İ.(2017). Tarihsel Süreçte Türkiye Ekonomisi: Yapısal Dönüşüm ve Politika Uygulamaları. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Saraçoğlu, F. (2009). 1930-1939 Döneminde Vergi Politikası. Maliye Dergisi, 157, 131-149.
- SBB (2015). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Raporu. 10 Ocak 2021 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf adresinden alınmıştır.
- SBB (2020). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Kamu Finansmanı. 8 Ocak 2021 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540022258789-43a5759e-f454> adresinden alınmıştır.
- Sevinç, İ., ve Kahraman, S. (2020). Türk Kamu Yönetimi Açısından Kalkınma Planlarındaki Yönetmelik Reform Hedeflerinin İncelenmesi (1963-2023). PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(2), 90-112.
- Sezen, S. (1999). Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye’de Planlama (Birinci Basım). Ankara: TODAİ Yayınları Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Soyak, A. (2003). Türkiye’de İktisadi Planlama: Devlet Planlama Teşkilatına İhtiyaç Var mı? Doğu Üniversitesi Dergisi 4(2), 167-182.
- Susam, N. , Özgül, H. B. ve Yavuz, E.(2020). Türkiye Ekonomisi ve Maliyesi 1923-2023, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Şahin, H. (2009). Türkiye Ekonomisi. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şimşek, G. (2020).1984’den Günümüze Türkiye’de “Siyaset” Disipliniyle İlgili Tezlere Genel Bir Bakış: “Siyasi Parti” Odaklı Doktora Tezlerinin İçerik Analizi. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 16(27), 1-1.
- Taban, S. ve Kar, M. (2016). Kalkınma Ekonomisi. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Takım, A. (2011). Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları. Maliye Dergisi, 160, 154-176.
- Taylar, Y. (2010). Vergi Teorisi Açısından Özel Tüketim Vergileri ve Türk Özel Tüketim Vergisi Uygulaması. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12, 435-467.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1981). Savaş Sonrası Ortamında 1947 İktisadi Kalkınma Planı Türkiye Belgesel İktisat Tarihi. Ankara: ODTÜ.
- Tezcan, K. (2004). Vergi İstihbarat Merkezine Gelen Bilgi ve Belgeler Çerçevesinde Kayıt Dışı Ekonominin Önlenmesi. 19. Maliye Sempozyumu, 957-989.
- Toprak, D. (2010). Türkiye’de Kriz Dönemlerinde Borçların Seyri:1994 ve 2001 Krizi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Vizyoner Dergisi, 2 (2), 1-14.

- Tunalı, H. (2010). İktisadi Kalkınma. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 8 Aralık 2020 tarihinde http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/iktisat_ue/iktisadikalkinma.pdf. Adresinden alınmıştır.
- Uzunkaya, S. Ş. (2020). Türkiye Ekonomisinde 1923-1977 Yılları Arasındaki Sanayi ve Kalkınma Planlarının Değerlendirilmesi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19, 14-30.
- Ünal, A. (2007). Türkiye'de Vergi Denetimi ve Vergi Denetmenlerinin Denetim İçerisindeki Rolü. Ankara: Vergi Denetmenleri Derneği Genel Merkezi.
- Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(1), 59-77.
- Yıldız, S., ve Bostan, M. K. (2017). Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Vergi Yargısının Gelişimi. Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi (Muvu)/Journal of Accounting and Taxation Studies (Jats), 10(1), 107-126.
- Yılmaz, G. A. (2006). Türkiye'de Gelir Vergisi Tarifesinde Meydana Gelen Değişikliklerin Vergilendirmede Adalet İlkesi Bakımından Değerlendirilmesi. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 21(1), 239-268.
- Yücel, H. (2017). Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

SUMMARY

The concept of economic development, which has been widely used especially with the Second World War, has found place on the agenda of both developed and developing countries. The concept of economic development, which is also accepted as a complement to the concept of economic growth, states that the development will occur with the change of the existing social, cultural and political structures in addition to the development and change of the economic structure of the country. In order to ensure economic development, the need for economic planning has emerged over time. In order to estimate whether the pre-determined qualitative and quantitative aims have been achieved or not, both these aims must be clearly stated and must be realized within a certain plan. Planning-based economic development experiences in Turkey initiated with the Five-Year Industrial Plans, however, with the establishment of the SPO in 1961, modern development plans were put into practice. Governments utilize various instruments to provide economic growth and economic development. A few of these instruments that the government uses to realize economic development and growth are: tax policy, budget and borrowing policy. Through tax policies, the desired effects are brought about as a result of the decisions taken by taking into account the socio-economic conditions of the country. The aim of this study is to evaluate the extent of implemented tax policy targets, which are included in the development plans and determined in order to ensure economic development.

When the development plans for the post-1980 period are evaluated with a holistic approach; it is seen that the aims related to tax policies are gathered under the fundamental headings such as tax revenues, tax justice and revenues of local administrations. Moreover, additional targets are also included according to the conditions brought by the period. In order to ensure tax justice, although direct taxes are tried to be put emphasize on in some periods, it is seen that there are deviations from this aim due to the current economic conditions. In terms of

increasing tax revenues, it is observed that tax justice is often compromised due to short-term plans.

Consequently, it is seen that the aims regarding the tax policies in the Five-Year Development Plans have not been achieved at the desired level. Furthermore, the constant variation of the aims and the indicators for the evaluation of the aims in the plans makes it difficult to monitor and control the effectiveness and realization levels.

Rusya'nın 2014 Ukrayna Krizi'ndeki Hibrit Savaş Stratejisi*

Harun ARAS**

Yusuf YILDIRIM***

ÖZ

Bu çalışma hibrit savaşın temel özelliklerinin neler olduğunu ve pratikte nasıl uygulandığını Rusya'nın Ukrayna müdahalesi üzerinden analiz etmektedir. Araştırmacıların üzerinde konsensüs sağladığı bir tanım olmamakla birlikte hibrit savaş hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından yürütülen, konvansiyonel yetenekler, düzensiz taktikler, terör eylemleri, şiddet ve baskı gibi çeşitli savaş biçimlerinin kullanıldığı, bilinmezliklerin ve görünmezliklerin arttığı bir savaş biçimidir. Geleneksel ve modern savaş konseptlerinin bir arada olduğu hibrit savaş, devletlere belki de başka birçok aracı kullanarak ulaşamayacakları hedeflere ulaşma imkânı sağlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde hibrit savaşların tanımı ve özelliklerine değinilmiş, sonrasında ise hibrit savaşın bileşenleri ortaya konmuş ve son bölümde ise Rusya'nın hibrit savaş teorisini Ukrayna Savaşı özelinde nasıl uyguladığı analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hibrit Savaş, Rusya, Ukrayna

JEL Sınıflandırması: F51

Russia's Hybrid War Strategy in the 2014 Ukraine Crisis

ABSTRACT

This study analyzes the main characteristics of hybrid warfare and how it is applied in practice through Russia's intervention in Ukraine. Although researchers have not reached a consensus on the definition of hybrid warfare, it is a kind of war in which both state and non-state actors engage using increasing obscurity and invisibility and various types of war such as conventional capabilities, irregular tactics, acts of terrorism, violence, and oppression. Hybrid warfare with traditional and modern war concepts provides states the opportunity to reach targets that they cannot reach by using many other different means. In this context, in the first part of the study, the definition and characteristics of hybrid wars were mentioned, then the components of hybrid warfare were revealed and in the last part, it is analyzed how Russia applied the hybrid war theory in the Ukraine War.

Key Words: Hybrid Warfare, Russia, Ukraine

JEL Classification: F51

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı şu temel soruyu cevaplamaktır: Rusya'nın Ukrayna'daki faaliyetleri hibrit savaş uygulaması mıdır? Bu bağlamda çalışma, Rusya'nın Ukrayna'daki askeri eylemlerinin hibrit savaş konseptine uyumluluğunu

* Bu çalışma hazırlanmakta olan "Suriye İç Savaşı Çerçevesinde Rusya'nın Hibrit Savaş Stratejilerinin Analizi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Arş. Gör. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, harunnarass@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0002-3013-6051

*** Dr. Öğr. Üyesi Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, yyildirim@bandirma.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-1733-9073

(Makale Gönderim Tarihi: 12.01.2022 / Yayına Kabul Tarihi: 26.05.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1057032

Makale Türü: Araştırma Makalesi

analiz etmektedir. Hibrit savaş konsepti, hibrit tabirini kullanmamış olsa da Sun Tzu'nun Savaş Sanatı adlı eserinde ortaya koyduğu “savaş kandırmacalı bir iştir” (Tzu, 2016: 2) vurgusu kadar eskiye dayanır. Eski zamanlardan beri savaşan taraflar, birbirlerine karşı düzenli kuvvetlerin yanında çoğu zaman düzenli olmayan kuvvetleri de kullanmışlar, aldatma ve sürpriz etkisi yaratacak yeni taktikler uygulamışlardır (Bingöl, 2015: 2). Örneğin Antik Roma'da kriminal haydutların, düzenli askerlerin ve düzensiz savaşçıların oluşturduğu melez bir güç, M.S. 66 yılındaki Yahudi İsyanı sırasında kullanılmıştır. 1806 yılındaki Yarımada Savaşı'nda İspanyol gerillalarının melez kuvvetleri, Napolyon'un büyük ordusuna karşı başarılı olmak için İngiliz ve Portekiz düzenli kuvvetleriyle birleşmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında doğu cephesindeki Sovyet Ordusu donanım bakımından eksik olan düzensiz kuvvetlerini geleneksel askeri kuvvetleriyle bütünleştirip onları senkronize ederek çoklu bir melez etki yaratmıştır. Vietnam Savaşı sırasında düzenli orduyu oluşturan Vietnam Halk Ordusu, Fransa ve ABD'ye karşı uzun çatışmaları sürdürebilmek için operasyonlarını düzensiz kuvvetler olan Vietnam Ulusal Kurtuluş Cephesi (Viet Kong) ile senkronize etmiştir (McCulloh ve Johnson, 2013: 3).

Görüldüğü üzere hibrit konseptlerin kullanımı çok eskiye gitmektedir. Ancak “hibrit savaş” tabirinin kullanılması ve tanımının yapılması 2000'li yılların hemen öncesinde olmuştur. Hibrit savaş kavramına, 2006'da Hizbullah'ın Lübnan Savaşı'nda İsrail'e karşı uyguladığı stratejiyi tanımlarken çokça yer verilmiştir. Kavram, Rusya'nın 2014-2015 yıllarında Kırım ilhakı ve Doğu Ukrayna (Donbas) gerginliği sonrasında ise adeta yeni bir fenomen haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra şüphesiz eski Sovyet ülkeleri içinde Rusya için dikkate alınması gereken en önemli aktör Ukrayna'dır. Tarihi ve kültürel bağlarının yanı sıra jeopolitik ve jeostratejik unsurlar Ukrayna'nın Rusya için önemini fazlasıyla arttırmıştır. Ukrayna'nın Rusya ile Batı arasında tampon rolü üstlenmesi, Kırım gibi stratejik bir toprağı bünyesinde bulundurması ve Karadeniz'in güvenliği bağlamında Rus Filosunun burada bulunması da Ukrayna'yı Rusya için daha cezbedilebilir kılmıştır.

Rusya'nın yakın çevresinde istikrar ve güvenliğini şekillendirmede Ukrayna'nın takındığı tutum Rusya dış ve güvenlik politikasını da yakından ilgilendirmiştir. Nitekim Ukrayna bağımsızlığını kazandıktan sonra dış politikada bu devletin Rusya ve Batı ekseninde izlediği politikalar ülkede siyasi ve ekonomik istikrarsızlığa neden olmuş, Ukrayna'nın AB ile işbirliği içinde yürüttüğü entegrasyon politikaları ve özellikle NATO'ya üyelik yolundaki çabaları Rusya tarafından sert tepki ile karşılanmıştır. Ukrayna AB'ye üyelik yolunda attığı adımları hızlandırırken Ortaklık Antlaşması¹ ile bu çabalarının ilk meyvesini almak istemiştir. Ancak dönemin Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç 2013 yılının sonbaharında çeşitli nedenlerle bu antlaşmayı imzalamaktan vazgeçmiştir.

¹ Ortaklık Antlaşması, Ukrayna ve AB arasında insan hakları, temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğü gibi konularda ortak çalışmaları hedeflemiştir. Antlaşma, ülkenin kalkınma hızını arttıracak ve refah seviyesini yükseltecek bir aşama olarak ifade edilirken, antlaşmada Avrupa ile entegrasyon sürecinin önemi de vurgulanmıştır (Şahin, 2018: 141).

Yanukoviç'in bu eylemi sonrasında AB yanlısı halkın Kiev'de başlattığı protestolar sonucunda onlarca kişi hayatını kaybetmiş ve Yanukoviç gelişen olaylar neticesinde ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Kiev'de başlayan olaylar Kırım'a da sıçramış ve akabinde Ukrayna'nın doğusunda devam etmiştir. Rusya'nın olaylara müdahil olması ve Batı'nın da Rusya'ya karşı gösterdiği reaksiyonla beraber sorun bölgesel bir krizden uluslararası bir krize dönüşmüştür.

Rusya ile Ukrayna arasında Ukrayna Krizi sonrasında çıkan olayları güvenlik boyutu ile değerlendiren bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hibrit savaflara dair literatürdeki çalışmaların kapsamlı bir incelemesi yapılarak bu savaş stratejisinin tanımı, kökeni ve tarihsel gelişimi incelenecektir. İkinci bölümde hibrit savaşın safhalarında hangi yöntemlere yer verildiği açıklanacak ve bileşenleri ortaya konacaktır. Son bölümde ise Rusya'nın Ukrayna Krizi'ndeki hibrit savaş stratejisini hangi araçlarla nasıl uyguladığı sorusuna yanıt aranacaktır.

I. HİBRİT SAVAŞIN TANIMI, KÖKENİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Hibrit terimi etimolojik olarak ibrida (melez) sözcüğünden türemiş olup Latince hybrida kelimesinden gelmektedir. İlk olarak farklı türlerden elde edilen melez yavrular için biyolojide kullanılmış ve zamanla başka alanlarda da kullanılarak yayılmıştır. Terimin, güvenlik alanında kullanımı ise 20. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. Hibrit kelimesi Türk Dil Kurumu'nda "melez" ve "İki farklı güç kaynağının bir arada bulunması" (TDK, 2011: 1097) şeklinde tanımlanmaktadır. Sözlük anlamına bakıldığında iki farklı öncülün bir araya gelmesine vurgu yapılır. İşte bu, hibrit savaş tanımı yapılırken dikkat edilmesi gereken bir husustur. Çünkü hibrit terimi savaş yöntemi olarak kullanıldığında kastedilen şey düzenli ve düzensiz güçlerin birlikte kullanılmasıdır.

Hibrit savaş ifadesini ilk olarak Robert G. Walker 1998 yılında kaleme aldığı 'SPEC FI: The United States Marine Corps and Special Operations' adlı tez çalışmasında kullanmıştır. Walker çalışmasında hibrit savaşın, özel harp ve geleneksel harp arasındaki boşluklarda yer aldığını yani her iki harp özelliklerini taşıdığını belirtmiş ve her iki alan arasında operasyonel ve taktiksel olarak geçiş yapabilmek için oldukça esnek olunması gerektiğini ifade etmiştir (Walker, 1998: 4-5). Walker'dan sonra hibrit savaş ifadesine çalışmasında yer veren bir diğer isim ise William J. Nemeth olmuştur. 2002 yılında yayınladığı 'Future War and Chechnya: A Case For Hybrid Warfare' adlı çalışmasında Nemeth hibrit savaşın ne olduğuna dair açık bir tanım yapmamış olsa da hibrit savaflara dair önemli tahminlerde bulunmuştur. Ona göre hibrit savaş stratejileri geleceğin baskın stratejilerinden biri olacaktır. Nemeth, Birinci ve İkinci Çeçen Savaşları'nı vaka analizi olarak incelemiştir. Ona göre Çeçenler akrabalık yoluyla tüm nüfusa gayri resmi askeri eğitim sağlamak ve böylece gerilla ve düzensiz taktikleri rahatça uygulayabilmektedirler. Özellikle pusu kurma, operasyonel olarak onların en temel taktik manevralarından biridir. Ayrıca suikast, kaçırma ve bombalama gibi eylemleri de başarıyla icra edebilmektedirler. Dahası teknolojiyi gerilla savaşıyla harmanlayabilme yeteneğine sahiptirler ve bu da onların etkinliğini artırırken Rusların moralini bozmaktadır (Nemeth, 2002: 61-62). Sonuç olarak Nemeth

düzenli ve düzensiz taktiklerin teknoloji ile birleştiği yeni bir savaş yaklaşımına dikkat çekmiştir.

Nemeth'e göre daha kapsamlı bir analiz yaparak hibrit savaş kavramının literatürde popüler hale gelmesini sağlayan kişi ise Frank G. Hofmann'dır. Hofmann çalışmalarında 2006'daki Lübnan Savaşı'nda Hizbullah'ın izlediği stratejilere odaklanmış ve hibrit savaş kavramının en yaygın tanımını yapmıştır. Ona göre hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından uygulanabilen hibrit savaş (oysaki Nemeth sadece devlet dışı aktörlerce uygulandığını söylemekteydi) konvansiyonel yetenekler, asimetrik taktikler ve düzenler, terör eylemleri, şiddet ve baskı dahil olmak üzere birçok farklı türde savaş biçimini içermektedir (Hoffman, 2007: 14). Hibrit savaş yeni nesil savaş stratejileri üzerine gelişse de Hoffman'a göre geleneksel savaş yöntemleri gelecekte de çatışmaların en tehlikeli biçimlerinden biri olmaya devam edecektir (Hoffman, 2009a: 37). Kısacası günümüzde yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan savaşlar geleneksel ile yeni yaklaşımların harmanlanmış bir hali olacaktır.

Hoffman'a göre uzun süreli savaş tutkusuna sahip devlet dışı aktörler artık silah ve teknolojiye erişim bakımından daha avantajlıdırlar ve bu da onları daha saldırgan yapabilmektedir (Hoffman, 2007: 28). Dolayısıyla daha saldırgan aktörlerin olduğu bu belirsiz savaş ortamına uyum sağlamak için farklı yaklaşımları (geleneksel savaş, düzensiz ordu, kriminal unsurlar) aynı anda kullanma becerisine sahip olmak gerekir (Hoffman, 2009a: 35).

John McCuen'e göre ise hibrit savaş simetrik ve asimetrik yöntemlerin beraber kullanıldığı savaştır. Hibrit savaşı yürüten taraf bir yandan geleneksel askeri operasyonları icra ederken, diğer yandan daha kararlı bir şekilde savaş bölgesindeki yerli halkın güvenliğini sağlayarak onları kontrol altına alır. Bu nedenle hibrit savaşın fiziksel ve kavramsal olmak üzere iki boyutu vardır. Fiziksel boyutta mücadele silahlı bir güce karşı yapılırken kavramsal boyutta -daha çetin bir mücadele- savaş bölgesindeki yerli nüfusun kontrolü ve desteği için yapılır. McCuen'in asıl odaklandığı nokta kavramsal boyuttur. Ona göre yerli nüfusun güvenliğini sağlamak, temel hizmetleri karşılamak, ekonomiyi yeniden canlandırmak, bölgeyi istikrara kavuşturmak çok daha önemlidir. Çünkü savaşlar ancak böyle kazanılır (McCuen, 2008: 108). Örnek olarak Afganistan ve Irak savaşlarına bakılmasını öneren McCuen, ABD'nin başlarda düşmanın konvansiyonel güçlerine karşı koymada başarılı olduğunu ancak sonraları yerel halka nüfuz edemediği için çok sayıda isyanla karşılaştığını, bu durumun da uzun yıllar sürecek bir savaşa neden olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda asıl amaç düşmanın askeri gücünü hemen yok etmek olmamalıdır. Konvansiyonel başarının yanında çatışma bölgesindeki yerli nüfusun ve uluslararası toplumun desteğini almak hibrit savaşı kazanmak için oldukça önemlidir (McCuen, 2008: 107).

Nathan Freier, hibrit savaşı daha iyi anlamak için şu dört güvenlik tehdidinin anlaşılması gerektiğini belirtmektedir: geleneksel tehdit, düzensiz tehdit, yıkıcı tehdit ve yok edici terör. Freier'e göre, bu dört tehdidin çeşitli kombinasyonları gelecekteki en karmaşık tehditleri oluşturacaktır. İşte bu tehditlerden herhangi ikisini birleştiren bir aktör hibrit savaş stratejisi

uygulanmaktadır (Freier, 2007: 1-3; Hoffman, 2009b). Peter Mansoor'a göre hibrit savaş, bir politik amaca ulaşmak için konvansiyonel askeri kuvvetler ile düzensiz unsurların (gerillalar, isyancılar ve teröristler) ortak kullanımudur. Hibrit savaş, savaşın taktiksel, operasyonel ve stratejik her seviyesinde vuku bulabildiği için askeri kurumlar bu savaş stratejisine kayıtsız kalmamalıdır (Mansoor, 2017: 2-3). Andreas Jacobs ve Guillaume Lasconjarias ise hibrit savaşı tanımlarken askeri kuvvetler, teknoloji, suç, terör, ekonomik baskı, istihbarat, sabotaj, dezenformasyon gibi etkili araçların melezenmesine dikkat çekmişlerdir. Onlara göre hibrit savaş geleneksel savaş biçimlerinin çoğundan farklıdır çünkü fiziksel savaş alanı ile sınırlı değildir. Hibrit aktörler amaçları doğrultusunda geleneksel ve modern medya araçlarını kullanmak için adeta fırsat kollarlar. Amaç, bir rakibin farklı alanlardaki meşruiyetini azaltarak onu izole etmek ve zayıflatmaktır (Jacobs ve Lasconjarias, 2015: 2-3).

Akademik literatürün yanı sıra, bazı siyaset belgelerinde ve askeri doktrinlerde de hibrit savaş tanımları yapılmıştır. Örneğin ABD 2011 yılındaki askeri doktrininde hibrit savaşı aynı amaç doğrultusunda hareket eden düzenli ve düzensiz kuvvetlerin, teröristlerin veya suç unsurlarının dinamik bir birleşimi olarak tanımlanmaktadır (Army Doctrine Publication 3-0, 2011: 4). İngiliz askeri doktrininde hibrit savaş gayrinizami harbin bir parçası olarak görülür. Doktrine göre hibrit savaş, normalde düzenli orduların sahip olduğu ileri düzeyde silah ve sistemlere ulaşma imkânı yakalayan düzensiz birlikler tarafından yürütülür. Ayrıca doktrinde, bu düzensiz birliklerin ileri düzeyde silah ve teknolojileri edinmeye devam edeceği ve bu nedenle devletlerin düzenli ordularının bu tehditlerle yüzleşmesi gerekeceği öngörülmektedir. İsrail askeri teorisyenleri ise, hibrit savaşı daha geniş toplumsal bağlamda ele alırlar. Onlara göre hibrit savaşı yürüten taraf, geleneksel yöntemleri sıra dışı taktik ve uygulamalarla birleştirip elde ettiği fiziksel avantajın yanı sıra, aynı zamanda savaşlarla ilgili kısıtlamaların eksikliğinden yararlandığı için bilişsel bir avantaja da sahiptir. Devletleri bağlayan savaşla ilgili kısıtlamalar (Cenevre Sözleşmesi, kara savaş hukuku, angajman kuralları) onları kısıtlamada yetersiz kaldığı için avantaj elde ederler (McCulloh ve Johnson, 2013: 10).

Görüldüğü üzere hibrit savaş konusunda literatürde çeşitli tanımlara rastlamak mümkündür. Araştırmacılar kendi farklı tanımlarını ortaya koysalar da temel olarak çoğunu kapsayan ortak nokta şudur: Hibrit savaş hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından yürütülen, konvansiyonel yetenekler, düzensiz taktikler, terör eylemleri, şiddet ve baskı gibi çeşitli savaş biçimlerinin kullanıldığı, bilinmezliklerin ve görünmezliklerin arttığı ve yöntemlerin bulanıklaştığı bir savaş biçimidir. Amaç, geleneksel yöntemleri modern savaş unsurlarıyla birleştirmek ve böylece siyasi hedeflere düşük maliyetlerle ulaşmaktır.

A. Hibrit Savaşın Bileşenleri

Hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından yürütülen hibrit savaş konseptinde konvansiyonel unsurlar, gayrinizami taktikler, terör eylemleri, siber saldırılar, propaganda ve psikolojik baskı gibi farklı savaş bileşenleri yer almaktadır. Bu bileşenlerin savaş alanında aynı anda kullanılmasıyla toplum kaosa

sürüklenebilir, rakip karar alıcılar büyük baskı altında kalabilir ve rakip devlet büyük bir zaafa uğrayabilir. Şekil 1, tüm bunlara imkân sunan hibrit savaş bileşenlerini ortaya koymaktadır.

Şekil 1: Hibrit Savaş Bileşenleri

Hibrit savaş icra edilirken ilk safhasında askeri yöntemler kullanmadan enformasyon ve propaganda faaliyetleriyle istenilen politik, ekonomik ve askeri altyapı oluşturulur. Sonrasında siber saldırılar ve sabotajlarla siyasi ve askeri liderler yanlış yönlendirilir ve tehdit, rüşvet gibi yöntemlerle ciddi baskı altına alınırlar. Sonraki evrelerde gayrinizami harekât başlatılarak özel askeri birliklerin silahlı muhalif gruplarla birlikte hareket etmeleri sağlanır ve istikrarsızlaştırma yaratmak için yerel karışıklıklar desteklenir. Nihayet son safhalarda ise yıkıcı bir konvansiyonel harekât başlatılarak çeşitli platformlardaki (hava, kara, deniz) yüksek teknolojik özelliklere sahip silahlar kullanılıp kalan son direniş noktaları ortadan kaldırılır (Chekinov ve Bogdanov, 2013: 12-13; Banasik, 2016: 174-176); Gök, 2021: 106-110; Bērziņš, 2014: 6). Birbirini takip eden bu safhalar doğrultusunda Rusya'nın Ukrayna Krizi'nde uyguladığı hibrit savaş stratejisi bir sonraki bölümde incelenecektir.

B. Rusya'nın Ukrayna'da Uyguladığı Hibrit Savaş Stratejisi

Rusya, hibrit savaşa dair yukarıda bahsedilen aşamaları büyük ölçüde Ukrayna müdahalesinde uygulamıştır. Ukrayna, bağımsızlığını kazandığı andan itibaren Rus ve Batı ihtilafından doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etkilenmiştir. Kimi zaman Rus-Batı çekişmesinde tarafların aleyhine olacak şekilde önemli kazanımlar elde etmiş, kimi zaman da iki tarafın mücadelesinde özellikle dış politikada hareket serbestiyetini kaybettiği için olumsuz etkilenmiştir. Bu minvalde Yanukoviç'in uzun zamandır devam eden ve ülkede normatif değerlerin geliştirilmesini, kalkınma hızı ve refah düzeyini arttırılmasını hedefleyen entegrasyon politikaları kapsamında AB'nin önerdiği "Doğu Ortaklığı" Programını reddetmesi üzerine Kiev'de özellikle reform yanlısı halk önderliğinde başlayan protestolar bir krize dönüşmüş ve bu kriz Kırım'a sıçramıştır. Ukrayna'daki bu

olaylara duyarsız kalamayan Rusya da Kırım'a bir müdahalede bulunarak olayların radikal bağlamda değişmesine ön ayak olmuştur.

Rusya, hibrit savaş stratejilerini Kırım'da aktif bir şekilde uygulayarak Ukrayna otoritesinin Kırım üzerindeki tüm unsurlarını ve sembollerini hiçe saymıştır. Bunun sonucunda Ukrayna egemenliğindeki Kırım'ı ülkesine katan Rusya, Ukrayna askeri gücüne karşı tank ve silahlarını kullanarak, Rus destekli ayrılıkçıları da örgütleyerek, Ukrayna'nın doğusunda yer alan etnik Rusların ağırlıkta olduğu Donestk ve Lugansk'ta diğer adıyla "Donbas" bölgesinde başlayacak bir kıvılcımın fitilini ateşlemiştir. Bu bölgede çatışmalar hali hazırda devam ederken, Kırım'ı ilhak eden Rusya Donbas'taki istikrarsızlığı desteklemiş/desteklemekte ve operasyonel anlamda etkili olmak için büyük taktikler geliştirmiş ve hibrit savaş stratejilerini uygulamaya koymuştur. Bu savaş, Rusya'nın tıpkı Kırım'da yaptığı gibi savaş alanında üniformasız olarak yer alan yerel destekçilerle koordineli olarak, direnişi zayıflatmak için psikolojik operasyonlar, istihbarat faaliyetleri, korkutma ve rüşvetin de yer aldığı, yüksek eğitilmiş ve disiplinli kuvvetlerin hızla organize edildiği unsurları içermiştir (Connel ve Evans, 2015: 1). Bu bağlamda Rusya'nın Ukrayna'da uygulamaya koyduğu hibrit savaş stratejilerinin detaylarına aşağıda yer verilmiştir.

1. Enformasyon Harbi ve Propaganda

Moskova, hibrit savaşın önemli basamaklarından birini oluşturan enformasyon harbi yöntemini öncelikle yarımada'daki Rusça konuşan azınlık ve sempatanlar üzerinde denetim kurarak gerçekleştirmiştir. Buradaki amaç, yarımada'da yaşayan ve yarımada'nın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Rusça konuşan azınlığı herhangi bir direniş veya güç kullanımı olmadan Rus yanlısı duygular aracılığıyla ikna ederek, gizlice aldatarak ve şaşırtarak cezbetmektir. Bu yöntem Rusya'nın Kırım'da siyasi hedeflerini gerçekleştirmede en kestirme yoldur. Böylece Rusya, Kırım halkında Rus yanlısı duyguların yükselişini uyandırıp bu yolla Kırım'da yasadışı bir şekilde gerçekleştirdiği müdahale eylemini meşrulaştırmıştır. Saldırının kurbanı olan halk, Rusya'nın psikolojik ve enformatik yaklaşımıyla Rusya'ya direnmemiş ve sessiz kalmıştır (Rusnáková, 2017: 360).

Rusya, Kırım'a yönelik enformasyon harbini medyayı sansürleyerek de kullanmıştır. Rus birlikleri Kırım'a girdikten itibaren çoğu Ukrayna kanalını engellenmiş, böylece Kırım'da yaygın olarak izlenen Ukrayna eksanlı TV kanallarının yerini Rus kanalları almıştır. Rusya ayrıca internet de dahil olmak üzere telekomünikasyon üzerinde başarılı bir kontrol sağlamış ve böylece Kırım'ı dış dünyadan gelen bağımsız haberlerden başarıyla izole etmiştir. Üstelik Kırım'daki kamuoyunda Ukrayna'da devam eden olayların yalnızca Rusya tarafından engellendiği ya da karara bağlandığı algısı oluşturulup Ukrayna hükümeti aciz gösterilmeye çalışılmıştır. Bu da Rusya'nın yarımada'yı ele geçirmesini ve bunu meşrulaştırma girişimlerini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Rusya'nın enformasyon harbine diğer bir örnek ise bloglarda, web sitelerinde veya sosyal medyada, özellikle de halka açık tartışmalarda dezenformasyon yapan ve Kremlin tarafından desteklenen Rus yanlısı trollerin, kışkırtıcıların ve ücretli internet yorumcularının kullanılmasıdır. Bunun yanı sıra Kırım hakkında ortaya

atılan yanlış bilgilerden biri (Kırım'ın her zaman Rus olduğunun iddiası) Rus medyası veya yöneticiler tarafından sıkça dillendirilmiştir (Giles, 2016: 10-12).

Nitekim Vladimir Putin de Kırım müdahalesi sonrasında Kırım ve Rusya arasındaki geçmişten gelen tarihi ve kültürel bağları vurgulamıştır. Aynı şekilde 17 Nisan 2014'teki Rus canlı televizyon yayımında da Putin, 1954'te Ukrayna topraklarına katılan Kırım'da yüzyıllarca süren halkların ve sınırların karmaşık hareketliliğine ve SSCB'de yıllarca süregelen halkların yeniden iskanına vurgu yapıp etnik Rusların çoğunlukta olduğu Kırım'ın Rusya'ya katılımının elzem olduğunu belirtmiştir (Kremlin, 2014). Putin daha sonra Kırım'ın bir referandumla Rusya'ya katılması hususunda Duma'da bir konuşma yaparken Kruşçev'in 1954'te Kırım'ın Ukrayna'ya transferinin meşruiyetini sorgulamış ve bunun Sovyet anayasasına uygun olmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca Kırım'ın bir Rus şehri olduğunu ve Rus halkının gönlünde ve zihinlerinde her zaman Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir (Biersack ve O'Lear, 2014: 252-253).

Rusya Kırım'da uyguladığı propaganda faaliyetlerine bir diğer örnek de 23 Şubat 2014'ten başlayarak, Kiev'de Batı yanlısı bir hükümetin iktidara gelmesiyle eş zamanlı olarak, Rus medyasının Ukrayna'da iktidarı ele geçirenleri “faşist cuntacılar” olarak nitelmesi ve Ukrayna hükümeti aleyhinde geniş bir itibarsızlaştırma kampanyası başlatmasıdır. Kremlin'in bu propagandası özellikle Doğu Ukrayna ve Kırım'da yoğunlaşan ve özellikle Rus televizyon kanallarını izleyen Rus azınlık arasında etkili olmuştur. Ayrıca bölgedeki Rus yanlısı seçkinler, yeni iktidara karşı protestoların kışkırtılmasında önemli bir rol oynamıştır. Şubat 2014'teki Ukrayna devriminden sonra, Rus propagandası Ukrayna'yı “faşistlerin yönettiği, iflas etmiş ve 1991'den önce hiçbir şekilde egemen olamayan ve aşırı milliyetçiler yüzünden etnik Rusların ülkeyi terk ettiği bir devlet” olarak sunmuştur. Bunun yanı sıra Rus televizyon kanalları (Russia-24, Russia Today, Komsomolskaya Pravda) Kiev'deki protestolar sırasında protestocuları hukukun üstünlüğüne karşı çıkan “radikal militanlar” olarak nitelendirmiştir. Aynı TV kanalları, o dönemdeki iktidarın kolluk kuvvetlerine ilk ateş açanların Batı yanlısı protestocular olduğunu vurgulamıştır. 2014 ve 2018 yılları arasında Rus propagandası, uzun bir süre boyunca ve her şekilde Ukrayna'yı itibarsızlaştırarak, sivillerin ve ordunun moralini zayıflatarak ve etnik gerilimleri teşvik edecek mesajları tekrar tekrar yayarak etkili olmaya çalışmıştır (Chivvis, 2017: 35-36). Ukraynalı gazetecilerin iddiasına göre Rusya Ukrayna krizi sonrasında çıkan olaylara ilişkin yaptığı haberlerde de sahte (fake) görüntüler ve yalan haberler yaymıştır. Bu konuda en çarpıcı örnek ise Rus haber ajanslarının Suriye savaşında hayatını kaybeden küçük bir çocuğun kanlar içindeki görüntülerini servisi ederek ilgili kişinin Ukrayna'nın Donbas bölgesinde çıkan çatışmalarda Ukraynalı askerlerin bombardımanı sonrasında öldüğü söylentisinin yayılmasıdır (Stopfake.org, 2014).

Rus propagandası, basit ve net mesajlarla yaydığı aynı yanlış temaları herkesin anlayabileceği şekilde tekrar etmeye odaklanmıştır. Ana mesajlar ise şunlar olmuştur: (I) Ukrayna devrimi CIA tarafından finanse edilen bir darbedir. (II) Kiev'deki karar vericiler başta ABD olmak üzere dış güçler tarafından ve

onların çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir. (III) Ukrayna başarısız, yozlaşmış, bölünmüş ve fakir bir devlettir. Ayrıca Rus propagandası, Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçı taleplerin gittikçe arttığını, halkın Kiev'den daha fazla özerklik talep ettiğini ve Ukraynalı askerlerin Ukrayna adına savaşma bağlamında motivasyonlarının tükendiğini ileri sürmüştür. Rusya, Ukrayna askeri gücünü bu yolla sürekli gündeme getirerek onların düşünce ve davranışlarını Ukrayna aleyhinde etkilemek için uğraşmıştır. Kremlin, bu yolla Ukraynalı askerlerin moralini bozmak, orduyu terk etmelerini sağlamak ve diğer insanları orduya katılmaktan caydırmayı hedeflemiştir. Rus istihbarat servislerinin 2014-2018 yılları arasında Ukrayna'da propagandayı teşvik etmedeki temel amaçları ise, bir fikir lehinde veya aleyhinde yanlış bilgi ve önyargılı mesajlar yaymak, büyük çaplı protestolara neden olmak, Doğu Ukrayna'daki ayrılıkçı grupların faaliyetlerini meşrulaştırmak ve desteklemek, toplumda özellikle Ukraynalılar ve etnik azınlıklar (Polonyalılar, Yahudiler, Macarlar, Rumenler ve Ruslar) arasındaki gerilimin tırmanmasını teşvik etmektir. Son olarak propaganda, Ukraynalı askerler arasında ayrılıkları teşvik etmek ve en önemlisi devletin imajını ve ulusal morali etkilemek için Ukrayna'ya ve Kiev yetkililerini karalamayı amaçlamıştır (Chivvis, 2017: 37-38).

Rusya'nın Ukrayna üzerinde uyguladığı propagandanın en önemli kanadını da medya oluşturmaktaydı. Örneğin bazı Rus ve Rus oligark destekli Ukraynalı medya kuruluşları, ülkede gerçekleşen olaylar hakkında kamuoyuna yeterli ayrıntı vermeden eksik bilgi vererek, kamu yararına olan belirli konuları yayınlamaktan kaçınmışlardır. Dolayısıyla psikolojik savaş, esas olarak medyanın gerçekleri abartma stratejileri, filtreleme bilgileri ve kaynak seçimi kullanılarak uygulamaya konulmuştur. Haberlerin çoğu, merkezi otoritenin görüşüne ya da fikrine yeterli erişim sağlamadan, bölgelerin sözde bazı temsilcileri aracılığıyla sunularak tek taraflı bir şekilde verilmiştir. Rusya tarafından kontrol edilen TV kanalları (LifeNews, Россия1, Россия24, Первый канал, НТВ, ПЕН ТВ gibi) ve Rusya yanlısı oligarklar veya Rus haber sağlayıcıları tarafından yönetilen Ukrayna TV kanalları (Inter, Ukraina 24 gibi) ve çevrimiçi portallar, Ukrayna ordusunu suçlular, katiller ve hatta Nazi failleri olarak göstermiş, savaşın nedenlerini veya Rusya'nın çatışmalara dahil olma sürecini görmezden gelmiştir. Bu imaj, çok agresif ve duygusal bir retorik kullanılarak oluşturulmuştur (Saran, 2016: 739). Görüldüğü üzere medya amansız psikolojik operasyonlarla kamuoyunu etkilemeye ve yönlendirmeye çalışmıştır.

Rusya aslında Ukrayna içindeki bu ayrılıkçı bölgeleri kışkırtarak Ukrayna içindeki eski emperyal toprakların Rusya'ya ait olduğunu vurgulayan "Novorossiya" (yeni Rus) fikrini uygulamaya çalışmıştır. Bu proje Kremlin'in Ukrayna genelinde özellikle etnik Rusların hoşnutsuzluk ve anlaşmazlıklardan nemalanarak bunları Ukrayna'nın jeopolitik geleceği üzerinde kaldıraç uygulamak için kullanabileceği ayrılıkçı bir isyana çevirmeye çalışan jeopolitik bir proje (Toal, 2017: 239) olarak ön plana çıkmıştır. Rusya Doğu Ukrayna'daki savaşan güçleri özgürlükleri uğruna savaşan yerel milis güçleri olduğunu ve bölgeye hiçbir şekilde kendi güçlerini ya da askeri teçhizatını göndermediğini belirtirken, Ukrayna ve Batı

ise bölgede Rus destekli ayrılıkçı ve teröristlere karşı mücadele yürüttüğünü (BBC, 2016) ileri sürmüştür. Bununla beraber Rus kaynakları tarafından ise, Ukrayna'daki krizin tamamen bir iç çekişme olduğu, bölgede Rus ordusuyla bağlantılı olan kuvvetlerin eski ordu personeli olduğu, aktif askerlerin görev almadığı ileri sürülmüştür. Rusya bu taktiğiyle Böylece Batı'nın ve NATO ülkelerinin ortak hareket etmesini engellemeye ve Batı kamuoyunda görüş ayrılıkları oluşturmaya çalışmıştır. En nihayetinde iki tarafın da birbirine karşı suçlamalar yönelttiği bir çekişme yaşanmıştır (Karabulut, 2016: 35).

2. Siber Saldırıları ve Sabotaj

Rusya'nın Ukrayna Krizi çerçevesinde Ukrayna hedeflerine yönelik düzenli siber saldırılara karıştığına dair kanıtlar kesin olmasa da Kremlin'in saldırılara kaynak sağladığına ve yönlendirdiğine dair güçlü göstergeler mevcuttur. Rusya, Ukrayna hükümetinin bilgi sistemlerini ele geçirme ve iletilen herhangi bir bilginin bütünlüğü konusunda genel bir kafa karışıklığı ve belirsizlik havası yaratmak için diğer bilgi araçları ve askeri operasyonlarla koordineli olarak örtülü siber faaliyetleri kullanmıştır. Bu siber kampanya sayesinde Rusya, Ukrayna hükümetinin ve ordusunun iletişim ve operasyon kabiliyetini gizli ve ısrarlı eylemleriyle tehlikeye atarak, Ukrayna'nın siyasi ve askeri kurumlarının meşruiyetini ve otoritesini baltalamıştır. Özellikle 2015'in sonlarına doğru Rus bilgisayar korsanları, Ukrayna hükümetini, ordusunu, telekomünikasyonunu ve özel sektör bilgi teknolojisinin altyapısını hedef alan sürekli bir siber saldırı gerçekleştirmek için hedefli kimlik avı, kötü amaçlı yazılım, dağıtılmış ağ saldırıları (DDoS) telefon hizmet reddi (TDoS), diğer siber kesinti ve casusluk biçimlerini kullanmıştır. Rusya, Ukrayna'ya yönelik siber saldırılarını iletişimi kesmek, hükümet belgelerini ve planlarını elde etmek ve sızdırmak, web sitelerini ve bilgisayar sistemlerini tahrif etmek veya çökertmek için gerçekleştirmiştir. Bu can sıkıcı siber saldırılar, Maidan protestoları, Ukrayna parlamento seçimleri ve Rus kuvvetlerinin Kırım'a müdahalesi gibi krizin kilit olaylarıyla aynı zamana denk gelmiştir (Connel ve Vogler, 2016: 14).

28 Şubat 2014'te Ukrayna lideri Viktor Yanukoviç ülkeyi terk ettikten kısa bir süre sonra, Putin'in daha sonra Rus askeri birlikleri olduğunu itiraf edeceği kimliği belirsiz askerler, Sivastopol ve Simferopol uluslararası havaalanında bir askeri noktayı ele geçirmiştir. Aynı zamanda, silahlı askerler, fiber optik kablolarla müdahale etmiş ve daha sonra “yarımada ile Ukrayna'nın geri kalanı ve muhtemelen yarımadanın diğer ucu arasında bağlantı sağlayacak teknik kapasitesinin kaybedildiğini” belirten Ukraynalı Telekom şirketi Ukrtelecom'un tesislerine baskın düzenlemişlerdir. Ayrıca Ukraynalı milletvekillerinin cep telefonları da hacklenirken, Ukrayna hükümetinin ana web sitesi, Rus birliklerinin 2 Mart'ta Kırım'a girmesinin ardından 3 gün süreyle kapatılmıştır. Kendilerini ‘Cyber Hundred’ ve ‘Null Sector’ olarak adlandıran Ukraynalı hacker grupları da Kremlin ve Rusya Merkez Bankası'nın web sitelerine kendi DDoS saldırılarıyla misilleme yapmıştır. Bunun yanı sıra Ukrayna Cumhurbaşkanlığı seçiminden bir gün önce, Ukrayna Güvenlik Servisi (SBU), Merkez Seçim Komisyonu'nun sistemlerinde, seçim sonuçlarıyla ilgili toplanan verileri tehlikeye atmak için

tasarlanmış kötü amaçlı yazılımlar keşfetmiş ve Rus bilgisayar korsanlarının seçim sonuçları sabote etmeye çalıştığını ortaya koymuştur. Saldırısı ‘Cyber Berkut’ adlı hacker grubu üstlenmiştir (Maurer, 2015: 79-80).

Ukrayna’ya yönelik gerçekleştirilen ve yine Rusya’ya atfedilen bir diğer sabotaj ise koordineli ve senkronize bir şekilde Ukraynalı bir elektrik şirketinin Batı Ukrayna’daki üç ayrı dağıtım merkezini hedef alınmasıdır. Saldırganlar, devre kesicileri kontrol etmek ve çalıştırmak için uzaktan erişim kullanarak dağıtım merkezlerini devre dışı bırakmış ve 220.000’den fazla Ukraynalıyı etkileyen elektrik kesintilerine neden olmuşlardır. Bu saldırılar sırasında, devre kesicilerin kötü niyetli bir şekilde uzaktan çalıştırılması, işletim sistemi düzeyinde mevcut uzaktan yönetim araçları veya sanal özel ağ (VPN) bağlantıları aracılığıyla uzaktan endüstriyel kontrol sistemi (ICS) istemci yazılımı kullanılarak ülke dışındaki örgütlü insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir (CISA.gov, 2016).

3. Vekalet Savaşı

Ukrayna’da Şubat 2014’te, hükümet karşıtı protestocular Yanukoviç Hükümetini devirirken bu olaydan kısa bir süre sonra Rus yanlısı ayrılıkçılar bir yandan Kırım’da kontrolü ele geçirmeye çalışırken, diğer yandan da Donbas’ta sistematik bir şekilde toprak işgal etmiştir. Daha sonra ortaya çıkacağı gibi ayrılıkçıların çoğunluğunun “Küçük Yeşil Adamlar”² (little green men, zelyonye çeloveçki) olarak adlandırılan üzerlerinde herhangi bir amblem taşımayan yüksek eğitilmiş “Rus Özel Kuvvetleri” (Spetsnaz) olduğu anlaşılmıştır (Balasevicius, 2017: 17). Sadık Rus ‘vekil’lerinin (proxy) bölgede konuşlandırılması, Kırım’ın kansız bir şekilde ele geçirilmesine zemin hazırlayan koşulları yaratmıştır (Chivvis, 2017: 2).

Yüzleri örtülü, Rusça konuşan ve Rus silahları kullanan “küçük yeşil adamlar” özellikle Kırım’ın işgalinde ve Donbas’taki iç savaşta önemli bir rol oynamıştır. “Askeri aldatma” (maskirovka) uygulayan Spetsnaz, eylemlerini Rusya’ya atfetmeyi zorlaştırmak için herhangi bir amblem taşımayan üniformalar kullanmıştır. Gayrinizami harekât bağlamında kullanılan bu askeri unsurlar, herhangi bir savunma tepkisini yavaşlatma umuduyla oluşturulmuş olup, Ukrayna hükümeti ve müttefikleri arasında kafa karışıklığına ve yönelim bozukluğuna neden olmayı amaçlamıştır (Reeves ve Wallace, 2015, s.393). Rusya’nın bu taktiği başarılı olmuş ve Ukrayna, Rus operasyonu başladıktan yaklaşık bir hafta sonrasında yarımada üzerindeki etkin komuta ve kontrolünü kaybetmiştir. Rus istihbaratı da bu zamanı yerel milisler, Kazaklar (bölgede yaygın olan Doğu Slav halkının ayrı bir kültürel grubu) ve “Berkut” adlı eski özel polislerden oluşan öz savunma birimlerini de örgütlemek için kullanmıştır. Rus hava indirme kıtası da yerel güvenlik güçleri oldukları iddiasıyla nüfus arasında

² Rusya’nın önemli haber ajanslarından biri olan TASS’ın muhabirlerinden Vladimir Zinin, bu askerleri, çocukların bir isim ve yüz olmadan oynadığı oyuncak askerlere benzetmiş ve bu adamların geçmişleri ve geleceklerinin, yeni bir oyuna başlama zamanı geldiğinde katlanabilen bir karton kutu gibi görüldüğünü (Zinin, 2015) ileri sürmüştür. Putin ise bu askerleri, “yerli halk tarafından oluşturulan ve halkı savunan gruplar” olarak tanımlamışken, Rusya’nın Nezavisimaya gazetesi bu askerleri “Kırım’da görevli kibar silahlı askerler” olarak tasvir etmiştir. Bununla beraber Ukrayna’daki çoğu gazeteci bu askerleri Rus yanlısı silahlı adamlar olarak görmüştür (Shevchenko, 2014).

düzeni sağlamaya yardımcı olmak için polis üniformaları giymişlerdir (Kofman vd. 2017: 10). Böylece bölgede kafa karışıklığı, belirsizlik ve şaşkınlık taktiği uygulayan Rusya çok kısa bir süre içinde hedeflerine ulaşmış ve Kırım'ı topraklarına katma fırsatı elde etmiştir.

Meşru Kırım hükümetine karşı bir direniş hareketini örgütleyen bu askerler, kuvvete başvurmaktan kaçınmış, olayların başından beri parlamento ve resmi binalara baskın düzenlemiş, yolları ve sokakları kapatıp kontrol noktaları kurmuş, Rus yanlısı halkı örgütleyip Kırım yarımadasını kontrol etmişlerdir. Bu politika eski Sovyet stratejisinden tüerken aynı zamanda gayri nizami savaş kullanımının da önemli göstergelerinden biri olmuştur (Erol ve Oğuz, 2015: 270). Ordu, istihbarat ve güvenlik servislerinde önemli görevler üstlenen Spetsnaz, Kırım'ın ilhacında da önemli rol oynamıştır. Bu askerler Kırım'da yukarıda sözü geçen eylemlerde bulunurken ortak milis kuvvetleri ve yerel birlikler Kırım'daki kazanımları pekiştirmek için geldiklerinde ise ortadan kaybolmuşlardır. Bu askerlerin bu şekilde davranarak bir "gizlilik" oluşturmaları Moskova açısından bu birlikleri desteklediği iddialarını inkâr etmeyi kolaylaştırmıştır. Spetsnaz'ın eylemleri ve oynadığı misyon Ukrayna'daki çatışmada açıkça ortaya çıkmıştır. Rusya'nın, bu birlikleri Rus yanlısı milliyetçiler, azınlıklar, siyasi muhalifler ve suçlular dahil olmak üzere hedef ülkelerdeki yerel halklar arasından silah altına aldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra söz konusu birlikler ilgili bölgeye görevlendirildiklerinde başlangıçta çabalarını siyasi ajitasyon ve Rus politikalarına uygun bir siyasi ortam yaratmayı amaçlayan yöntemlerle şekillendirmişlerdir (The United States Army Special Operations Command, 2016: 43).

Rusya Donbas bölgesinde de gayrinizami unsurları kullanarak hedefine ulaşmaya çalışmıştır. 2014 Nisan ayıyla beraber başlayan Donbas'taki halkın bağımsızlık talepleri Ukrayna hükümeti tarafından sert bir tepkiyle karşılanmış ve uzun zamandır devam eden çatışmalarda yüzlerce insan hayatını kaybetmiştir. Kırım'ın ilhacından sonra Rusya'nın bölgeye müdahil olması çatışmaların şiddetinin daha da artmasına sebep olmuştur. Yerel öz savunma milisleri, hükümet güçlerinden gelen isyancılar ve ithal militanları etkin bir şekilde kullanan Rusya, bu askeri yapılarla Ukrayna hükümetine karşı bir yıpratma ve caydırma stratejisi uygulamıştır. Rusya'nın 2008'de Gürcistan'da savaştığı bilinen yabancı paramiliter gruplarla Donbas'ta da işbirliği yaptığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Donbas'ta Rus destekli grup, Rus ana kuvvetine yardımcı olarak konuşlandırılmamış, bunun yerine, Rus konvansiyonel güçlerinin yokluğunda vekil güçler Ukrayna askerlerine karşı savaşmıştır (The United States Army Special Operations Command, 2016: 59). Söz konusu askeri güçler bölgeye Rus Ortodoksluğunu ve Rus rejimini savunmak için ideolojik nedenlerle kendi inisiyatifleriyle geldiklerini iddia etmişlerdir. Ancak söz konusu üyeler, Time dergisi gazetecileriyle yaptıkları röportajlarda, Putin hükümeti tarafından ücretlendirildiklerini, donatıldıklarını ve görevlendirildiklerini kabul etmişlerdir (Shuster, 2014). Donbas bölgesinde hali hazırda devam eden çatışmalarda Rusya Ukrayna'ya karşı "vekil" unsurların kullanıldığı bir vekalet savaşı yürütmüştür/yürütmektedir.

4. Konvansiyonel Harekât ve Son Vuruş

Rusya Ukrayna Krizi'nin ilk dönemlerinde Kırım'da Spetsnaz ve diğer paramiliter grupları kullanarak hedefine ulaşmaya çalışırken diğer taraftan da Ukrayna'nın dikkatini Kırım'dan doğu sınırına çekmek için sınıra olağandışı konuşlandırmalar yapmış ve Donbas bölgesine hareketli ve düzensiz birlikler sevk etmiştir. Böylece Rus ordusu Ukrayna tarafından ana tehdit gibi görünürken Donbas'taki Rus yanlısı düzensiz birlikler Ukrayna askerlerine karşı esas darbeyi indirmek için çabalamıştır. Bu kapsamda Rusya, Donbas bölgesinde gayri nizami harp birlikleri tarafından desteklediği yerel halka silah ve mühimmat sevkiyatı sağlamış ve bu yolla gerilimi iyice tırmandırmayı amaçlamıştır. Rusya, Nisan 2014'e kadar Ukrayna-Rus sınırı yakınlarına kitlesel bir konuşlandırma yaparak 40 binden fazla asker yerleştirmiştir (Kofman vd. 2017: 24). Rusya Kırım'da bir yandan gayrinizami harp unsurları kullanırken, diğer yandan konvansiyonel birlikleri ile ülke içinde büyük çaplı ve uzun süreli tatbikatlar gerçekleştirmiştir (Erol ve Oğuz, 2018: 406-407). Rusya hem Kırım hem de doğu Ukrayna'da planlı askeri manevralar gerçekleştirmiş ve bu doğrultuda Ukrayna hükümetinin dikkatini dağıtmayı, Ukrayna iktidarına gözdağı vermeyi ve ulusal düzeydeki karar alma sürecini etkilemeyi amaçlamıştır (Kofman vd., 2017: 24).

Rusya'nın hem konvansiyonel hem de nükleer güçlerle uygulamaya koyduğu caydırıcılık sağlamak adına başlatılan askeri önlemleri, Ukrayna'daki askeri operasyonları boyunca devam etmiştir. 2014 baharı boyunca Rus seçkin ve düzenli birimlerden oluşan 90 bin asker Ukrayna'nın doğusuna ve kuzeyine konuşlandırılmıştır. Rus Savunma Bakanlığı'na göre, Mart 2015'te Putin, batı Rusya'da yaklaşık 80 bin asker ve 12 bin askeri araç içeren bir başka büyük çaplı denetim ve tatbikat emri vermiştir. Bu kapsamda Rus ağır bombardıman uçakları Atlantik ve Pasifik Okyanusu'nun her iki yakasında devriyelerini artırmış ve Mart 2014'ten itibaren ilgili ani denetimler ve tatbikatlar başlatmıştır. Bu kuvvet konuşlandırmaları Ukrayna'yı çatışmayı tırmandırmaktan ve üçüncü tarafları müdahale etmekten caydırmıştır. Ayrıca Rusya, yasadışı ilhakin ardından yarımada başta deniz, kıyı ve hava savunma birimleri olmak üzere ek kuvvetler konuşlandırarak Ukrayna'yı Kırım üzerinde hak iddia etmekten caydırmıştır. 2014 yazının başından itibaren, düzenli birlikler ayrıca sınırdan Donbas bölgesindeki isyancı güçleri topçu ateşi ile desteklemiştir. Ayrıca, 2015 yılında Rusya, Ukrayna'da TOS-1 çok namlulu roket fırlatma sistemi ve Pantsir-S1 kısa ve orta menzilli karadan havaya füze ve uçaksavar topçu sistemi gibi askeri teçhizatları konuşlandırmıştır. Bu kadar benzersiz ve göze çarpan ekipmanın konuşlandırılmasına rağmen Rus yetkililer sürekli olarak Donbas'ta silahlı kuvvetlerin konuşlandırılmasını reddetmeye devam etmiştir (Westerlund ve Norberg, 2016: 595-597). Kriz süresince hava desteğini sınırlı ölçüde kullanan Rusya deniz gücünü de kullanmaya gayret etmiştir. Deniz piyadesi ve özel birliklerine öncelik veren Rusya doğu ve güney Ukrayna'da kullanılmak üzere dört tümen ve beş tugaylık (toplam 20 tabur) hava indirme; dört tugay ve sekiz alaylık deniz piyade kuvveti hazırlamış böylece özel kuvvetlere yeni unsurlar dâhil etmiştir (Reisinger ve Golt, 2014: 6).

Görüldüğü üzere konvansiyonel kuvvetler, Donbas'ta devam eden çatışmalarda faaliyetlerde bulunan Rus özel harekât kuvvetleri birimlerine destek sağlamada ve büyük ölçekli bir müdahaleyi caydırmada hala önemli bir role sahiptir. Örneğin Rus özel harekât kuvvetleri Donbas'taki çatışmalarda görüldüğü gibi Ağustos 2014'te Ukrayna güçleri tarafından yenilginin eşiğine geldiğinde Rus konvansiyonel askeri birlikleri hızlıca müdahalede bulunmuştur (Boston ve Massicot, 2017: 9). Bu durum açıkça göstermiştir ki konvansiyonel birlikler destek görevi verirken sadece özel kuvvetler kesin sonuç alınacak operasyonları icra etmiştir. Hibrit savaşın konvansiyonel harekât kısmında özellikle Debaltseve, Ilovasik ve Donbas hava alanı muharebelerinde yoğun zırh, topçu ve çoklu fırlatma roket sistemlerinin yanı sıra dronlar (insansız hava aracı) da kullanılmış ve böylece kısa ama yoğun bombardımanlarda tabur büyüklüğündeki birimler çalışamaz hale gelmiş ve ağır kayıplar verdirilmiştir (Monaghan, 2015: 69). Sonuç olarak Rusya konvansiyonel ordusuyla gerekli nokta operasyonlarını gerçekleştirerek Ukrayna'nın kendi nüfuz alanından tamamen çıkıp Batı ile yakınlaşmasına engel olmuştur.

SONUÇ

Rusya'nın 2014 yılında Ukrayna müdahalesinde uyguladığı ve genellikle hibrit savaş olarak adlandırılan savaş biçimi, 21. yüzyılda savaşın doğasında görülen değişimi vurgulamakla birlikte, birçok yönden yeni de değildir. Temel olarak, Rusya'nın hibrit savaş çerçevesinde kullandığı araçlar, uzun zamandır Sovyet/Rus dış ve güvenlik politikası envanterinin ve ayrıca asimetrik savaş tarihinin bir parçası olmuştur. Hibrit savaş stratejilerinin ortaya koyduğu yenilik, kullanılan çeşitli araçların oldukça etkili ve çoğu durumda neredeyse gerçek zamanlı koordinasyonudur.

Rusya, Ukrayna'da içerisinde politik, enformatik, psikolojik, asimetrik ve diplomatik unsurların bulunduğu hibrit bir savaş icra ederek herhangi bir direniş veya güç kullanımı olmadan Rus yanlısı duygular aracılığıyla Kırım'ı ilhak etmiştir. Ayrıca kendisine komşu olan tampon bir devlette Batı ittifakının nüfuz kazanmasına müsaade etmemiştir. Müdahalenin sonucu olarak Doğu Ukrayna'yı istikrarsızlaştıran Rusya, Ukrayna ile potansiyel NATO üyeliği arasında bir mesafe yaratmayı da başarmıştır. Kısacası Rusya'nın Ukrayna müdahalesinde uyguladığı hibrit savaş stratejisi politik hedeflerin gerçekleştirilmesi açısından başarılı olmuştur.

Hibrit savaş stratejileri politik, finansal ve toplumsal kusurlardan ve zayıflıklardan yararlanmak üzerine kuruludur. Hibrit saldırı ivme kazanmayı başarırsa, saldırıya uğrayan bölgelerde (Ukrayna'da olduğu gibi) kontrolün kaybedilmesi, altyapı ve kritik noktalarda ağır hasar meydana gelmesi neredeyse kaçınılmazdır. Bu sebeple hibrit savaşa karşı alınacak önlemlerde;

- Yanlış bilgilendirilme, siber sabotaj veya casusluk faaliyetlerine karşı iyi yönetim şarttır.
- Hibrit savaşın bileşenlerine karşı oluşturulacak savunmada askeri ve askeri olmayan unsurlar bir arada koordineli bir biçimde kullanılmalıdır.

Ne yalnızca askeri olmayan ne de yalnızca askeri odaklı bir savunma başarılı olamaz.

- Yabancı sızma faaliyetlerini tespit etmek ve engellemek için istihbarat ve karşı istihbarat yeteneklerinin güçlendirilmesi gerekmektedir.
- Askeri yeteneklerin değişen teknolojiye ve küreselleşmeyle birlikte sürekli değişen güvenlik ortamına uyum sağlaması gerekmektedir. Artık kimin dost kimin düşman, neyin meşru neyin gayri meşru, nerenin savaş nerenin güvenlik alanı olduğu hakkında kesin görüş bildirmenin zor olduğu günümüz savaş ortamında değişen koşulları anlamak ve gerekli direnişi göstermek son derece önemlidir.
- Savaş sadece geleneksel çerçevede analiz edilemez. Saf bir biçimde konvansiyonel askeri unsurlara odaklananlar Vietnam, Çeçenistan ya da Afganistan'da başarısızlığa uğramıştır. Günümüzde Suriye savaşında başarılı olan aktörler yeni savaş konseptine uyum sağlayanlardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Army Doctrine Publication 3-0, (2011). Unified Land Operations, Washington D. C.
- Balasevicius, T. (2017). Looking for Little Green Men: Understanding Russia's Employment of Hybrid Warfare, *Canadian Military Journal*, 17(3), 17-28.
- Banasik, M. (2016). "Russia's Hybrid War in Theory and Practice", *Journal on Baltic Security*, 2(1), 157-182.
- BBC. (2016). Ukraine crisis: What's going on in Crimea?. <https://www.bbc.com/news/world-europe-25182823>, (Erişim Tarihi: 27.11.2021).
- Bērziņš, J. (2014). "Russia's New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy", *National Defence Academy of Latvia Center for Security and Strategic Research*, S. Policy Paper No: 2, <https://sldinfo.com/wp-content/uploads/2014/05/New-Generation-Warfare.pdf> (Erişim Tarihi: 21.05.2020).
- Bērziņš, J. (2018). The Russian Way of Warfare. Deni, J.R. (Edt.), *Current Russia Military Affairs: Assessing and Countering Russian Strategy, Operational Planning, and Modernization*, Strategic Studies Institute, 18-20.
- Biersack, J. ve O'Lear, S. (2014). The Geopolitics of Russia's Annexation of Crimea: Narratives, Identity, Silences, and Energy, *Eurasian Geography and Economics*, 55(3), 247-269.
- Bingöl, O. (2015). "Hibrid Savaş, Rusya ve Türkiye", *Merkez Strateji Enstitüsü*, Bilgi Notu-005, http://merkezstrateji.com/assets/media/151129-bn-05-hibrid-savas-rusya-s2_3.pdf, (Erişim Tarihi: 31.03.2020).
- Boston, S. ve Massicot, D. (2017). *The Russian Way of Warfare*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Chekinov, S. G. ve Bogdanov, S. A. (2013). "The Nature and Content of a New-Generation War", *Military Thought*, (4), 12-23.
- Chivvis, C. S. (2017). *Understanding Russian "Hybrid Warfare" And What Can Be Done About it*. Santa Monica: RAND Corporation.
- CISA.gov. (2016). Cyber-Attack Against Ukrainian Critical Infrastructure. <https://www.cisa.gov/uscert/ics/alerts/IR-ALERT-H-16-056-01>, (Erişim Tarihi: 14.12.2021).

- Connel, M. ve Vogler, S. (2016). *Russia's Approach to Cyber Warfare*. Center for Naval Analyses (CNA) Occasional Paper series.
- Connell, M. E. ve Evans, R. (2015). *Russia's "Ambiguous Warfare" and Implications for the U.S. Marine Corps*, Center for Naval Analyses (CNA) Occasional Paper series.
- Erol, M. S. ve Oğuz, Ş. (2015). Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 9(17), 261-277.
- Erol, M. S. ve Oğuz, Ş. (2018). Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Savaşı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(2), 399-415.
- Freier, N. (2007). "Strategic Competition and Resistance in the 21st Century: Irregular, Catastrophic, Traditional, and Hybrid Challenges in Context", *Strategic Studies Institute*, US Army War College.
- Giles, K. (2016). *The Next Phase of Russian Information Warfare*. NATO Strategic Communications Centre Of Excellence.
- Gök, A. (2021). *Hibrit Savaşlar Rusya ve İsrail Örnekleriyle*, 2. Basım, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Hoffman, F. G. (2007). "Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars", *Potomac Institute for Policy Studies*, https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf, (Erişim Tarihi: 15.04.2020)
- Hoffman, F. G. (2009a). "Hybrid Warfare and Challenges", *Joint Force Quarterly*, (52), <https://ndupress.ndu.edu/portals/68/Documents/jfq/jfq-52.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.04.2020).
- Hoffman, F. G. (2009b). "Hybrid vs. Compound War", *Armed Forces Journal*, <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>, (Erişim Tarihi: 04.05.2020).
- Jacobs, A. ve Lasconjarias, G. (2015). *NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East*, Research Paper, Rome: NATO Defense College, No: 112.
- Karabulut, A. N. (2016). Eski Savaş, Yeni Strateji: Rusya'nın Yirmibirinci Yüzyıldaki Hibrit Savaş Doktrini ve Ukrayna Krizi'ndeki Uygulaması, *Uluslararası İlişkiler*, 13(49), 25-42.
- Kofman, M. vd. (2017). *Lessons from Russia's Operations in Crimea and Eastern Ukraine*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Mansoor, P. R. (2012). "Introduction: Hybrid Warfare in History", *Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, ed. Williamson Murray, Peter R. Mansoor, New York: Cambridge University Press.
- Maurer, T. (2015). *Cyber Proxies and the Crisis in Ukraine*. Geers, K. (Edt.), *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*, Tallinn: NATO CCD COE Publications, 79-86.
- McCuen, J. J. (2008). "Hybrid Wars", *Military Review*, https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20080430_art017.pdf, (Erişim Tarihi: 02.05.2020)
- McCulloh, T. ve Johnson, R. (2013). "Hybrid Warfare", Joint Special Operations University and the Strategic Studies Department, JSOU Report 13-4, Florida: The JSOU Press MacDill Air Force Base.
- Monaghan, A. (2015). The 'War' in Russia's 'Hybrid Warfare'. *Parameters*, 45(4), 65-74.
- Nemeth, W. J. (2002). *Future war and Chechnya: A Case For Hybrid Warfare*, (Master Theses), Monterey, California: Naval Postgraduate School.
- Reeves, S. R. ve Wallace, D. (2015). The Combatant Status of the "Little Green Men" and Other Participants in the Ukraine Conflict. *International Law Studies*, (91), 362-401.
- Reisinger, H. ve Golts, A. (2014). *Russia's Hybrid Warfare: Waging War below the Radar of Traditional Collective*. NATO Defense College, Research Paper, (105).
- Rusnáková, S. (2017). Russian New Art of Hybrid Warfare in Ukraine. *Slovak Journal of Political Sciences*, 17(3), 343-380.
- Saran, V. (2016). Media Manipulation and Psychological War in Ukraine and the Republic of Moldova. *Centre for European Studies*, 8(4), 738-752.
- Shevchenko, V. (2014). Little green men' or 'Russian invaders'?. <https://www.bbc.com/news/world-europe-26532154>, (Erişim Tarihi: 23.11.2021).

- Shuster, S. (2014). Meet the Cossack 'Wolves' Doing Russia's Dirty Work in Ukraine. <https://time.com/95898/wolves-hundred-ukraine-russia-cossack/>, (Erişim Tarihi: 12.12.2021).
- Stopfake.org. (2014). Fake photos of children allegedly killed in eastern Ukraine appeared on the web. <https://www.stopfake.org/ru/v-seti-poyavilis-fejkovyje-foto-detej-yakoby-ubityh-na-vostoke-ukrainy/>, (Erişim Tarihi: 18.11.2021).
- Şahin, F. K. (2018). 2014 Sonrasında Kırım Tatarları ve Ukrayna: Ortak Bir Düşman Karşısında Yeniden Kurulan İlişkiler. *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, (19), 137-176.
- The United States Army Special Operations Command, (2016). “*Little Green Men*”: *A Primer on Modern Russian Unconventional Warfare, Ukraine: 2013–2014*. North Carolina: USASOC.
- Toal, G. (2017). *Near Abroad: Putin the West and the Contest Over Ukraine and the Caucasus*, New York: Oxford University Press.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tzu, S. (2016). *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan, Giray Fidan, V. Basım İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Walker, R. G. (1998). SPEC FI: the United States Marine Corps and Special Operations, (Master Theses), Monterey, California: The Naval Postgraduate School.
- Westerlund, F. ve Norberg, J. (2016). Military Means for Non-Military Measures: The Russian Approach to the Use of Armed Force as Seen in Ukraine. *Journal of Slavic Military Studies*, 29(4), 576-601.
- Zinin, V. (2015). Igra v Soldatikov: Paçimo Reputatsiya Armiy Okazalas pod Ugrozoy. https://www.gazeta.ru/comments/2015/07/22_e_7652977.shtml, (Erişim Tarihi: 04.11.2018).

SUMMARY

Although researchers have not reached a consensus on the definition of hybrid warfare, it is a kind of war in which both state and non-state actors engage using increasing obscurity and invisibility and various types of war such as conventional capabilities, irregular tactics, acts of terrorism, violence, and oppression. The aim is to combine traditional methods with elements of modern warfare and in this way achieve political goals at low cost. This war type, which consists of components such as information warfare and propaganda, cyber-attacks and sabotage, proxy warfare differs from traditional warfare in this respect. At the same time, hybrid warfare, which combines traditional and modern war concepts, provides states with the opportunity to reach targets that they cannot reach, perhaps by using any other means. Russia has come into prominence as one of the states that have successfully carried out hybrid warfare, especially in the last period. Moscow has largely applied the above-mentioned stages of hybrid warfare in the Ukraine intervention.

After the collapse of the Soviet Union, no doubt the most important actor to be considered for Russia among the former Soviet countries is Ukraine. In addition to its historical and cultural ties, geopolitical and geostrategic factors have greatly increased the importance of Ukraine for Russia. Ukraine's role as a buffer between Russia and the West, its incorporation of a strategic land like Crimea, and the presence of the Russian Fleet in the context of the security of the Black Sea have also made Ukraine more attractive to Russia. However, Ukraine has been directly or indirectly affected by the Russian and Western conflict since its independence. Sometimes it has gained significant gains to the detriment of the parties in the Russian-Western conflict, and sometimes it has been adversely

affected in the struggle of the two sides, especially because it has lost its freedom of action in foreign policy. In this respect, the protests that started in Kyiv, especially under the leadership of the pro-reform public, turned into a crisis after Yanukovych rejected the "Eastern Partnership" Program proposed by the EU within the scope of the long-standing integration policies aiming at the development of normative values, increasing the speed of development and welfare in the country. This crisis has spread to Crimea. Russia, which could not remain indifferent to these events in Ukraine, intervened in Crimea and took the initiative to change the events in a radical context. By actively implementing hybrid war strategies in Crimea, Russia ignored all elements and symbols of Ukrainian authority over Crimea. As a result, Russia, which annexed the Ukraine-dominated Crimea, used its tanks and weapons against the Ukrainian military power, and organized the Russian-backed separatists, igniting a spark that would start in Donetsk and Lugansk, where ethnic Russians are predominantly located in the east of Ukraine.

Russia has annexed Crimea through pro-Russian sentiments without any resistance or use of force by waging a hybrid war in Ukraine in which there are political, informatics, psychological, asymmetric, and diplomatic elements. In addition, it did not allow the Western alliance to gain influence in a neighboring buffer state. Having destabilized eastern Ukraine as a result of the intervention, Russia has also succeeded in creating a distance between Ukraine and potential NATO membership. In short, the hybrid war strategy implemented by Russia in the Ukraine intervention has been successful in terms of realizing its political goals. In this context, in the first part of the study, the definition and characteristics of hybrid wars were mentioned, then the components of hybrid warfare were revealed and in the last part, it is analyzed how Russia applied the hybrid war theory in the Ukraine War.

Effect of Corporate Governance Committee Structure on Corporate Governance Compliance Rating

Kaan Ramazan ÇAKALI*

ABSTRACT

In this study, effect of corporate governance committee structure on corporate governance compliance rating (CGCR) was investigated, based on the assumption that the corporate governance committee may affect CGCR in terms of its roles and responsibilities. Firms included in XKURY are selected as a sample in the study. Statistical analyses are carried out for the existence of the specified relationship by using the data of the companies in question for the period of 2014-2020. Independent variables of the study are % of female members, % of members of the board, % of independent board members and % of non-executive board members in the corporate governance committee. The effects of these variables on the companies' compliance with corporate governance principles are analyzed by performing Mann-Whitney U test. The obtained results show that presence of non-executive board members at different rates in corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises. To the best knowledge, there is no study in the national and international literature that investigates the effect of corporate governance committee structure on CGCR. It is thought that this study differs from other studies in this respect and contributes to the literature.

Key Words: Corporate Governance, Corporate Governance Committee, Corporate Governance Committee Structure, Corporate Governance Compliance Rating, XKURY

JEL Classification: M40, G34

Kurumsal Yönetim Komitesi Yapısının Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Derecelendirmesi Notu Üzerine Etkileri

ÖZ

Bu çalışmada, kurumsal yönetim komitesinin rol ve sorumlulukları itibarıyla, kurumsal yönetim derecelendirme notlarına etki edebileceği varsayımından hareketle kurumsal yönetim komitesinin yapısının kurumsal yönetim ilkelerine uyum derecelendirmesi notu üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmada örneklem olarak Borsa İstanbul kurumsal yönetim endeksinde (XKURY) yer alan firmaların seçilmiştir. Söz konusu firmaların 2014-2020 dönemindeki verilerinden faydalanılmak suretiyle belirtilen ilişkinin varlığına yönelik istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bağımsız değişkenleri; kurumsal yönetim komitesindeki kadın üyelerin, yönetim kurulu üyelerinin, bağımsız yönetim kurulu üyelerinin ve icrai sorumluluğu bulunmayan yönetim kurulu üyelerinin oranı olarak belirlenmiştir. Bu değişkenlerin şirketlerin kurumsal yönetim ilkelerine uyum derecelendirme notlarına etkisi Mann-Whitney U testi yardımıyla analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar kurumsal yönetim komitelerinde farklı oranlarda icracı olmayan yönetim kurulu üyelerinin bulunmasının işletmelerin CGCR'leri üzerinde fark yarattığını göstermektedir. Bilindiği kadarıyla, gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde kurumsal yönetim komitesi özelliklerinin işletmelerin kurumsal derecelendirme notlarına olan etkisini araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın, bu yönüyle diğer çalışmalardan farklılaştığı ve literatüre katkı sağladığı düşünülmektedir.

*Dr., Teftiş Kurulu Başkanı, Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş., kaanramazanc@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0003-4186-2291

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2022 / Yayına Kabul Tarihi:09.08.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1065602

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Yönetim, Kurumsal Yönetim Komitesi, Kurumsal Yönetim Komitesi Yapısı, Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Derecelendirmesi, XKURY
JEL Sınıflandırması: M40, G34

INTRODUCTION

Corporate governance can be defined as “*the regulation of the management of any institution created by people to achieve a purpose in modern life in the broadest sense. In a narrower sense, it refers to all kinds of laws, regulations, codes and practices that allow an institution to attract human and financial capital, operate effectively and thus create economic value for its partners in the long term while respecting the values of the society to which it belongs*” (TUSIAD, 2002).

Corporate governance is a mechanism that prevents conflicts of interest, protects the interests of stakeholders and stakeholders, and ensures that business managers fulfill their duties by observing the benefits of relevant parties. The aim here is taking into account the interests of not only the shareholders, but also the stakeholders.

With the increasing importance of corporate governance, the evaluation and monitoring of compliance with corporate governance principles has emerged as an important issue. This brought the CGCR to the fore. CGCR is the evaluation and rating of companies' compliance with corporate governance principles by independent and authorized institutions. According to the Capital Markets Board of Turkey (CMB) legislation, CGCR is optional. However, it may be required by the CMB in some certain cases.

Along with the developments in the world in the field of corporate governance, corporate governance has become an important issue in our country, especially since the beginning of the 2000s. In this period, with some legal arrangements made especially regarding corporate governance, it was ensured that a framework was drawn on the subject and legal bases were determined. The CMB, Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA) regulations implemented in this period and the New Turkish Commercial Code are among the most important steps taken in the field of corporate governance in our country (Çakalı, 2021).

In order to carry out the corporate governance processes in a healthy way, various committees are formed in companies. Some of these committees are established within the framework of good practices, and some are compulsory according to the provisions of the legislation to which the enterprises are subject. The most prominent of these committees is the corporate governance committee. Main purpose of this committee can be stated as monitoring the implementation of corporate governance principles within the enterprise and taking remedial actions in this direction.

Since the corporate governance committee is in charge of monitoring the level of compliance with corporate governance principles, it is believed that the structure of this committee has effect on CGCR. Compliance rating with corporate governance principles is the evaluation studies carried out by independent companies to determine the compliance status of enterprises with corporate governance principles.

The objective of this study is determining the existence of the relationship between the structure of corporate governance committee and CGCR. The study prepared for this purpose consists of six sections, excluding the introduction. Following this section, basic information about the corporate governance committee and CGCR is given. Afterwards, academic studies in the national and international literature on the subject are presented. Finally, the study is concluded with the research and conclusion sections.

To the best knowledge, there is no study in both national and international literature that analyzes the relationship between corporate governance committee structure and CGCR. For this reason, it is thought that this study addresses the mentioned research gap and contributes to the literature.

I. CORPORATE GOVERNANCE COMMITTEE

According to the CMB regulations, some committees are formed within the board of directors (BoD) in order for the boards of publicly traded companies to carry out their duties in a healthy manner. These are corporate governance, audit, early detection of risk, remuneration and nomination committees. If separate remuneration, nomination and early detection of risk committees are not established within the BoD, the activities of these committees are carried out by the corporate governance committee (SPK, 2011).

The main duties of the corporate governance committee can be listed as follows (SPK, 2011):

- Monitoring the level of implementation of corporate governance principles within the enterprise,
- Determining the reasons for not applying the corporate governance principles,
- Identifying conflicts of interest that may arise due to non-compliance with relevant principles,
- Providing remedial recommendations to the board regarding corporate governance practices within the enterprise and,
- Monitoring the activities of the unit responsible for relations with shareholders within the company.

The chairperson of the corporate governance committee is appointed from among the independent board members. General manager of the company should not take charge of this committee. The committee must consist of at least two members. If there are two members in the committee, both members should be elected, and if there are more than two members, the majority of them should be elected from non-executive members of the board (SPK, 2011).

Corporate governance committee is also mentioned within the framework of the BRSA regulations. According to the relevant regulation of the BRSA, banks are obliged to establish a corporate governance committee. The main duties of this committee in banks are as follows (BDDK, 2006):

- Monitoring the level of compliance with corporate governance principles,
- Carrying out studies for banks' compliance with those principles,

- Advising the bank's board.

The chairperson of corporate governance committee in banks should not have executive responsibilities and their work should be recorded (BDDK, 2006).

II. CORPORATE GOVERNANCE COMPLIANCE RATING

Corporate governance principles in our country were published by the CMB in 2003 and then revised in 2005. In order to encourage compliance with the defined principles, a corporate governance index (XKURY) was created within Borsa Istanbul (BIST), and discounts were started to be applied to the companies included in the index in terms of fees for being listed in the index. However, this discount is not the only benefit for businesses to comply with corporate governance principles and to be included in the XKURY index. In addition, this situation shows the market and the investors that these enterprises have adopted good corporate governance practices (Öcal, 2021).

Rating activities include compliance with corporate governance principles and credit rating studies. Rating studies carried out for compliance with corporate governance principles are the evaluation of the compliance of enterprises with the principles published by the CMB by independent rating companies authorized by the CMB (SPK, 2007).

The studies for rating compliance with corporate governance principles consist of four basic parts. These sections are; the BoD, public disclosure and transparency, shareholders and stakeholders (SPK, 2007: 400). In the rating system, the weights of these sections were determined as 35%, 25%, 25% and 15%, respectively (www.saharating.com).

The rates given by the rating agencies vary between 1-10. Rates close to 1 indicate that the level of compliance of enterprises with the CMB corporate governance principles is low, while scores close to 10 indicate that they are high (SPK, 2007). At the same time, the ratings given by the rating agencies are opinions that show the importance they attach to the structures of the board, public disclosure and transparency practices, shareholders and stakeholders, and to what extent they comply with good practices and CMB principles (Çakalı, 2021). Summaries of the explanations on the rates used in the rating studies are given in the table below.

Table 1. Explanations of CGCRs

CGCR	Explanation
9 - 10	The business largely complies with the principles published by the CMB. There are almost no deficiencies in the specified areas. The company is entitled to participate in the index at the highest level.
7 - 8	The business complies to a significant extent with the principles published by the CMB. Some improvements are needed in the mentioned areas. The company is entitled to participate in the index at the highest level.
6	The enterprise is moderately compliant with the principles published by the CMB. There is a need for improvement in the fields of BoD, stakeholders and shareholders' interests, transparency and public disclosure.
4 - 5	The enterprise complies with the principles published by the CMB at a moderate minimum level. There is a need for improvement in all or part of the BoD, interests of stakeholders and shareholders, transparency and public disclosure.
< 4	The business is not in compliance with the principles published by the CMB. There are significant improvement needs in all areas of the BoD, the interests of stakeholders and

shareholders, transparency and public disclosure. Investor confidence is likely to be damaged and monetary loss may occur.
--

Reference: <http://www.saharating.com/~saharati/kurumsal-yonetim-derecelendirmesi/kurumsal-yonetim-derecelendirme-notlarinin-anlami/>.

III. LITERATURE REVIEW

There are many academic studies on corporate governance in the literature. Although there are studies that analyze CGCRs, it is noticed that the majority of these studies focus on the effects of CGCR on the financial performance and firm value. However, few studies have been conducted on the factors affecting these rates. In addition, academic studies on corporate governance committees and their structures are scarce.

To the best knowledge, in the literature review, there is no study analyzing the relationship between the structure of corporate governance committee and CGCR. Only in one study (Erdoğan, 2019) in national literature the relationship between the number of corporate governance committee members and CGCR was analyzed.

Summaries of the studies available for CGCR and corporate governance committees in both national and international literature are given below.

A. Academic Studies on the Effects of CGCR on Financial Data

A significant part of the studies in the literature is about the effects of the CGCR on financial data. Brown and Caylor (2004) created a corporate governance index to measure corporate governance levels of businesses and analyzed whether there was a relationship between the rates in this index and the performance of businesses. As a result of the analysis of the data of 2327 companies, it was concluded that the companies with a higher score in the corporate governance index, which indicated that the companies adopted better corporate governance practices, were more valuable and more profitable.

Black et al. (2006) created a corporate governance index for 515 businesses listed on the Korean stock exchange. They compared the rates and performances of the companies included in the index and determined that firms with higher rates had higher security price and firm value compared to the others.

Gupta et al. (2009) conducted a study that analyzed whether there is a relationship between CGCR and firm value. In their studies, they used the 2002-2005 period data of the companies included in the TSX/S&P index. They did not find any relationship between CGCR and firm value.

Coşkun & Sayılır (2012) conducted a study investigating the relationship between CGCR of businesses operating in Turkey, and profitability and firm values. In the study, the rating scores and financial data of 31 enterprises included in the corporate governance index were used. The results identified no significant relationship between CGCR, profitability variables and firm value.

Ergin (2012) investigated the relationship between CGCR and financial performances of businesses operating in Turkey. In this study, the data for 2006-2010 period for the companies quoted on the stock exchange were used. A positive relationship between CGCR and financial performance was determined.

Ntim (2013) investigated the relationship between CGCR and performance of businesses operating in South Africa. The sample of the study included the data of 169 publicly held corporations between 2002 and 2007. The results showed that there was a positive and significant relationship between CGCR of the enterprises and their performance.

Yenice & Dölen (2013) analyzed the effect of CGCR of the companies in XKURY on the firm value in their study. The sample set of the study consisted of companies included in the index in the 2007-2011 period. The study revealed the existence of a statistically significant relationship between CGCR and firm value.

Erdoğan & Demir (2015) investigated the effect of companies' inclusion in the XKURY on their performance. The sample set of their studies consisted of businesses that were constantly included in the index during the 2007-2013 period. They concluded that there was no relationship between the total and independent members of the corporate governance committee, number of members of the early risk detection committee, number of independent members of the audit committee and business performance.

Javaid & Saboor (2015) conducted a study to determine whether there was a relationship between CGCR and ROA, ROE and Tobin's Q. In their study, they used the 2009-2013 data of 58 companies in manufacturing sector in Pakistan. The results showed that there was a positive relationship between CGCR and performance indicators.

Kara et al. (2015) examined the relationship between CGCR and financial performance of businesses. In their study, CGCR and financial data of the companies included in XKURY in 2006-2012 period were used. The findings revealed the existence of a positive relationship between CGCR and Tobin's Q and leverage ratio. On the other hand, no significant relationship was identified between the CGCR and net profit, ROA, ROE and ROS.

Kır & Gülpınar (2015) conducted a study investigating whether CGCR had an impact on financial performance. In their studies conducted on the rating reports and financial data of 34 companies published in 2012, they determined that CGCR had positive effect on the financial ratios of the companies.

Erdoğan & Erdoğan (2017) analyzed the relationship between CGCR and financial performance based on the 2007-2013 period data of the companies included in XKURY. No significant relationship between CGCR and performance was identified.

Kavcar & Gümrah (2017) examined the relationship between CGCR and firm value. The analysis they conducted on 55 companies included in XKURY showed that the level of compliance with corporate governance principles did not have a positive effect on firm value.

Kayalı & Doğan (2018) analyzed the effect of CGCR on the success levels of businesses operating in the manufacturing sector. In the study, which was carried out using the 5-year data of the enterprises in XKURY and operating in the manufacturing sector a positive relationship between CGCR and the financial success levels of the enterprises was identified.

Önalın & Tan (2018) investigated the relationship between CGCR of companies in XKURY and their financial performance. In the study conducted using the 2017 data of 48 companies included in the index, they found out a positive and significant relationship between CGCR and the market value.

Karakılıç & Vuran (2019) conducted a study examining the effect of corporate governance practices of enterprises on ROA, ROE and Tobin's Q values. Companies traded in the BIST index in the 2013-2016 period constituted the sample of their studies. The number of members of the BoD, the number of female members, the number of independent members, the number of audit committee members and the number of corporate governance committee members were determined as independent variables. They identified a positive relationship between the independent variables and firm value.

Çetin et al. (2020) investigated the effect of CGCR on stock returns for listed real estate investment trust companies. In the analysis made using 2012 data of companies included in both BIST and real estate investment trust indexes, they determined that the announcement of CGCR had positive effect on the stock value.

Alagöz & Erkoçak (2021) investigated the effect of CGCR on profitability. In the analysis carried out using the 10-year data of the companies included in XKURY, they determined that compliance with corporate governance principles had a stronger effect on the profitability of companies operating in the industrial sector compared to those in the banking sector.

Vargun & Doğan (2021) investigated whether there was a relationship between CGCR and the opinion of independent auditors, profitability and stock returns. The TOPSIS method was used in the study, which was made by using the data of the companies included in XKURY for the period 2016-2018. The results revealed that CGCR did not have an effect on the independent auditor's opinion, profitability and stock returns.

Kısakurek et al. (2021), based on the 2012-2014 period rates of 18 companies in XKURY, conducted a study to compare CGCR with performance. In their studies, TOPSIS method was used. The findings revealed that the ranking of the CGCRs for the companies included in the sample was different from the ranking of performance made by the TOPSIS method.

Kucukoglu et al. (2022) conducted a study investigating the impact of CGCR on the share value of companies. The scope of the study consists of companies included in the XKURY index in the period of 2016-2020. The results show that CGCR has a significant effect on the stock value in 2016, 2017 and 2019. On the other hand, it was determined that there was no significant relationship between the two variables for the years 2018 and 2020.

Cengiz & Karabayır (2022) analyzed the relationship between the CGCRs of the companies in the BIST index for the period 2008-2018 and their financial performance. As a result, it has been determined that there is a positive relationship between corporate governance rating and financial performance.

B. Academic Studies on the Factors Affecting CGCR

Another part of the studies is on the factors affecting CGCR. Drobetz et al. (2004) investigated the factors affecting CGCR. In the study, a non-linear relationship was found between ownership concentration and CGCR. Besides, it was determined that as the number of board members increased, CGCR decreased, whereas there was a positive relationship between the level of implementation of the US-GAAP and international auditing standards and CGCR.

Ariff et al. (2007) conducted research on businesses operating in Malaysia. In the study, the variables whose effects on CGCR were investigated were business size, age, growth, profitability level, ownership structure, financial leverage and the country in which the activities were carried out. They concluded that only the size of the enterprise had an effect on CGCR.

Donker & Zahir (2008) conducted a study on the level of reflection of corporate performance on CGCR, based on the most frequently used corporate governance rating systems. They determined that there was a weak relationship between the corporate performance of the enterprises and CGCR.

Laksamana (2008) investigated the effect of the characteristics of the BoD and remuneration committee of the enterprises on the quality of corporate governance. According to this study, the fact that the number of members in the BoD was high brought about diversity and the presence of more experienced members. The mentioned issues also had an impact on CGCR.

Aydın & Özcan (2015) investigated the effect of financial ratios on CGCR. The scope of the study consisted of companies included in XKURY in the 2008-2014 period. They did not identify any relationship between the profitability and operating efficiency ratios of enterprises and CGCR. On the other hand, they found out that the share of net cash flows from operations and net working capital in total assets had a positive effect on CGCR.

Briano-Turrent & Rodriguez-Ariza (2016) investigated the factors affecting CGCR of companies whose stocks were traded in the stock market. In the study, analyses were made by selecting sample businesses from Mexico, Argentina, Chile and Brazil. They concluded that the size of the BoD had a negative effect on CGCR, while the ownership structures of the enterprises, the level of independence of the BoD and the stakeholder orientation had a positive effect.

Gürarda et al. (2016) investigated the factors affecting CGCR in a study that selected 22 publicly traded companies as a sample. According to the results of the study, they identified a positive relationship between firm size, financial risk and earnings and CGCR. In addition, they determined that family ownership had a negative effect and foreign ownership had a weak and positive effect on CGCR.

Ataman et al. (2017) investigated the effect of the perception of corporate governance on corporate governance ratings in businesses included in XKURY. In the study, which was carried out using the survey method in 48 publicly traded companies, a positive but weak relationship was found between the perception level of corporate governance and CGCR.

Kalıpçı Çağırın & Kayasandık (2018) analyzed the impact of the profitability ratios of 5 companies of XKURY on CGCR. In the study, the data of the companies examined between 2007 and 2017 were used. As a result, it has been determined that ROE had a positive effect on the corporate governance rating, while ROA had a negative effect.

Erdoğan (2019) analyzed the factors affecting CGCR of the companies operating in the BIST 100 index between 2007 and 2013 and the effect of CGCR on financial performance. In the study, the effects of the total number of members and independent members of audit and corporate governance committees and the total number of members of the early detection of risk committee on CGCR were investigated. It has been determined that CGCR had no effect on financial performance, but there was a positive relationship between the number of members of the corporate governance committee and CGCR.

Kahveci & Wolfs (2019) analyzed the relationship between family companies' productivity and CGCR. The scope of their work included 45 enterprises in XKURY. They determined that there was a positive relationship between family companies and CGCR.

C. Academic Studies on Corporate Governance Committees

The last part of the literature review is about the studies on corporate governance committees. Huang et al. (2009) conducted a study on the determinants of corporate governance committees and the accounting implications of the existence of such a committee. In the analysis carried out using the 7-year (1996-2002) data of 1,500 S&P businesses, they concluded that the presence of a corporate governance committee in businesses would prevent aggressive financial reporting and thus contribute to the prevention of managerial opportunism.

Yazıcı & Yanık (2011) conducted a study on the insurance sector. In their studies, they analyzed the structure and working principles of corporate governance committees for insurance companies. The scope of their work consisted of 7 insurance companies operating in Turkey, whose stocks were traded on the stock exchange. They determined that 1 of the companies in question had a corporate governance committee, 1 of them continued to work to establish a corporate governance committee, 7 different committees were established in 1 of them, except for the corporate governance committee, and there was no corporate governance committee in other companies.

Liu et al. (2013) investigated the impact of board committees on earnings management. In their study, data from 138 publicly traded businesses in Australia were analyzed. They identified a negative relationship between the existence of corporate governance committees and earnings management in businesses.

Abdulmalik & Che (2015) investigated the relationship between corporate governance and risk management committees and auditor fees. For this purpose, they used the 2008-2013 data of 94 non-financial companies operating in Nigeria and listed on the stock exchange. The study did not identify any significant relationship between the corporate governance committee and auditor fees.

Şengür & Püskül (2015) analyzed the relationship between the structures of the BoD and performance. In the study conducted on 24 companies included in XKURY, they concluded that the financial performances of the companies with 2 board committees, namely the corporate governance and audit committee, were higher than the others.

Şener & Karaye (2015) examined the relationship between corporate governance mechanisms and financial performance of businesses in Turkey and Nigeria. In the study, data of 214 publicly traded companies for 2012 were used. They determined a positive relationship between the existence of corporate governance committee and financial performance.

Henri & Heroux (2018) carried out a study involving companies operating in Canada in order to investigate the qualifications of corporate governance committees. Their results revealed that corporate governance committees could have positive effects on companies' financial performance.

Butar (2019) examined the relationship of the corporate governance committee and the BoD with stock price synchronicity. In the study carried out by using the 2013-2015 period data of 259 listed companies operating in Indonesia, no statistically significant relationship between the corporate governance committee and stock price synchronicity was determined.

Gutterman (2020) emphasizes the importance of corporate governance committees in the fulfillment of corporate governance responsibilities by the boards of directors of companies. In the study, the duties and responsibilities of the corporate governance committee, the qualifications that the members of the committee should have, the evaluation of the committee activities, etc. are explained by taking into account the provisions of the legal legislation.

IV. EFFECT OF CORPORATE GOVERNANCE COMMITTEE STRUCTURE ON CGCR

A. Objective and Scope

The objective of this study is investigating the effects of the structure of the corporate governance committees of the companies in XKURY on CGCR. The scope of the study consists of companies included in XKURY and operating in different sectors. 2014-2020 period annual reports of the businesses included in the scope of this study. Annual reports are examined and data on independent variables are obtained. CGCRs of the companies are accessed from the website of the Corporate Governance Association of Turkey.

B. Data Set

There are 57 companies in XKURY. 37 of these companies, which are constantly included in the index between 2014 and 2020 and from which the data needed from the annual reports can be obtained, are included within the scope of this study. The reason for choosing this period is to ensure consistency in the analyses, since the calculation methodology of CGCR was renewed by the CMB in 2013. The information of 37 companies is presented in the table below.

Table 2. List of Companies

1	Vestel Elektronik	20	AG Anadolu Grubu Holding
2	Tofaş Türk Otomobil Fabrikası	21	İhlas Holding
3	Türk Traktör ve Ziraat Makineleri	22	Doğuş Otomotiv Servis ve Ticaret
4	Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık	23	Pınar Süt Mamulleri Sanayi
5	Tüpraş Türkiye Petrol Rafinerileri	24	Türkiye Halk Bankası
6	Otokar Otomotiv ve Savunma Sanayi	25	Global Yatırım Holding
7	Anadolu Efes Biracılık ve Malt Sanayi	26	Garanti Faktoring Hizmetleri
8	Yapı ve Kredi Bankası	27	Enka İnşaat ve Sanayi
9	Şekerbank	28	Pınar Entegre Et ve Un Sanayi
10	Coca Cola İçecek	29	Aselsan Elektronik Ticaret
11	Arçelik	30	Creditwest Faktoring
12	TAV Havalimanları Holding	31	Pınar Su ve İçecek
13	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası	32	Pegasus Hava Taşımacılığı
14	Doğan Şirketler Grubu Holding	33	AKSA Akriik Kimya Sanayi
15	Logo Yazılım	34	Akiş Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı
16	Türk Telekomünikasyon	35	Türkiye Garanti Bankası
17	Türk Prsymian Kablo ve Sistemleri	36	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları
18	Aygaz	37	Lider Faktoring
19	Albaraka Türk Katılım Bankası		

C. Limitations

The first limitation of the study is the inclusion of the post-2013 period in the scope of the research due to the renewal of the calculation of CGCR methodology by the CMB in 2013. Another limitation is that some companies are excluded from the scope of the study due to the selection of businesses that are constantly included in the index in the selected 7-year period and from which the information needed can be accessed from the annual reports.

D. Methodology and Results

In the first part of the study, 2014-2020 period annual reports of the enterprises are accessed through the Public Disclosure Platform. Annual reports are examined by using the content analysis method, one of the qualitative analysis methods, and the needed data are obtained. Afterwards, the dependent and independent variables of the study are determined, hypotheses are formed and the results are reached by using appropriate statistical analysis methods.

Four independent variables, which are thought to have an effect on the selected dependent variable, were defined. Dependent and independent variables of the study are mentioned in the table below.

Table 3. Dependent and Independent Variables

Dependent Variable	Independent Variables
CGCR	% of female members in the corporate governance committee
	% of board members in the corporate governance committee
	% of independent board members in the corporate governance committee
	% of non-executive board members in the corporate governance committee

When the structure of corporate governance committees of the enterprises included in the study is examined, it is determined that the number of committee members varied between 2 and 7. While determining the minimum number of members to be in the corporate governance committees, the upper limit is not included in the CMB legislation. For this reason, ratios are used instead of numbers when defining the independent variables.

As the dependent variable of the study, CGCRs of the companies for the period of 2014-2020 are chosen. These grades are expressed over one hundred and determined as a ratio in the same way as the independent variables.

Following the determination of the dependent and independent variables, each independent variable is divided into two groups within itself. The first independent variable of the study is the % of female members in the corporate governance committee. There is no legal regulation regarding the number of female members in the corporate governance committee or their ratio within the committee. For this reason, based on the ratios realized in the corporate governance committees of selected companies, this independent variable is divided into two groups as below or equal to 25% (group 1) and above 25% (group 2).

Whether the data satisfies the assumptions of normal distribution or not is determined by Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk tests. Test results are given below.

Table 4. Normality Test Results

Tests of Normality						
Female	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
CGCR 1,00	,095	157	,001	,897	157	,000
2,00	,147	102	,000	,850	102	,000

a. Lilliefors Significance Correction

When the test results above are examined, it is determined that the data is not normally distributed. For this reason, the non-parametric Mann-Whitney U test is used. Mann-Whitney U test is preferred because the data is not normally distributed and are divided into two groups. It is a non-parametric test equivalent to the independent sample t-test. In other words, it can be described as a non-parametric alternative to the t-test. This test is used to test the differences of two independent groups measured continuously in cases where the data are not normally distributed, and the mean ranks are compared (Miller and Miller, 2006; Kalaycı, 2008). The hypotheses identified are as follows:

H₀: Presence of female members at different rates in corporate governance committees does not make a difference on the CGCR of the enterprises.

H₁: Presence of female members at different rates in corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises.

The Mann-Whitney U test is performed at a significance level of 0.05 and the results in the table below were obtained

Table 5. Mann-Whitney U Test Results

Test Statistics ^a	
	CGCR
Mann-Whitney U	7684,000
Wilcoxon W	20087,000
Z	-,548
Asymp. Sig. (2-tailed)	,583

a. Grouping Variable: Female

As can be seen from the test results, it is concluded that there is no statistically significant difference between the group means, since the significance is greater than 0.05. As a result, the H_0 hypothesis is accepted.

The second independent variable of the study is the % of board members in the corporate governance committee. There is no regulation regarding the number or ratio of the members of the board of directors that should be included in the corporate governance committees. For this reason, based on the ratios realized in the corporate governance committees of the selected firms, this independent variable is divided into two groups as below or equal to 75% (group 1) and above 75% (group 2). Normality tests state that the data is not normally distributed. Test results are stated in Table: 6.

Table 6. Normality Test Results

Tests of Normality							
B_member	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk			
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.	
CGCR 1,00	,129	216	,000	,871	216	,000	
2,00	,139	43	,036	,810	43	,000	

a. Lilliefors Significance Correction

The Mann-Whitney U test is applied in the same way, since the data does not provide the assumptions of normal distribution. The hypotheses defined are as follows:

H_0 : Presence of board members at different rates in the corporate governance committees does not make a difference on the CGCR of the enterprises.

H_1 : Presence of board members at different rates in the corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises.

The Mann-Whitney U test was performed at a significance level of 0.05 and the results in the table below were obtained.

Table 7. Mann-Whitney U Test Results

Test Statistics ^a	
	CGCR
Mann-Whitney U	4480,000
Wilcoxon W	27916,000
Z	-,366
Asymp. Sig. (2-tailed)	,715

a. Grouping Variable: B_member

As can be seen from the test results, it is concluded that there is no statistically significant difference between the group means, since the significance is greater than 0.05. As a result, the H_0 hypothesis is accepted.

The third independent variable of the study is the % of independent board members in the corporate governance committee. According to CMB legislation, the chairperson of the corporate governance committee is appointed from among the independent board members. However, there is no provision in the CMB legislation regarding the number or ratio of the independent board members who

should be in the corporate governance committee. For this reason, based on the ratios realized in the corporate governance committees of the selected organizations and regulatory requirement, this independent variable is divided into two groups as below or equal to 50% (group 1) and above 50% (group 2). Normality tests state that the data is not normally distributed. Test results are presented in Table: 8.

Table 8. Normality Test Results

		Tests of Normality ^a					
		Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
I_B_member		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
CGCR	1,00	,084	210	,001	,908	210	,000
	2,00	,207	49	,000	,836	49	,000

a. Lilliefors Significance Correction

The following hypotheses are defined and Mann-Whitney U test is applied to the data since the data is not normally distributed.

H₀: Presence of independent board members at different rates in the corporate governance committees does not make a difference on the CGCR of the enterprises.

H₁: Presence of independent board members at different rates in the corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises.

The results of the Mann-Whitney test at a significance level of 0.05 are given in the table below.

Table 9. Mann-Whitney U Test Results

Test Statistics ^a	
	CGCR
Mann-Whitney U	4941,500
Wilcoxon W	6166,500
Z	-,431
Asymp. Sig. (2-tailed)	,666

a. Grouping Variable: I_B_member

As can be seen from the test results presented in the table below, it is concluded that there is no statistically significant difference between the group means, since the significance is greater than 0.05. As a result, the H₀ hypothesis is accepted.

The last independent variable of the study is the % of non-executive board members in the corporate governance committee. According to CMB legislation, in the case of two members in the corporate governance committee, both members should be elected, if there are more than two members, the majority of them should be elected from among the non-executive members of the board. For this reason, based on the ratios realized in the corporate governance committees of selected enterprises and regulatory requirement, this independent variable is divided into two groups as below or equal to 75% (group 1) and 75% (group 2). Normality tests state that the data is not normally distributed. Test results are presented in Table: 10.

Table 10. Normality Test Results

Tests of Normality						
NE_B_member	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
CGCR 1,00	,128	229	,000	,876	229	,000
2,00	,199	30	,004	,746	30	,000

a. Lilliefors Significance Correction

As it can be identified from the table above, the data is not normally distributed. The following hypotheses are defined and Mann-Whitney U test is applied to the data.

H₀: Presence of non-executive board members at different rates in corporate governance committees does not make a difference on the CGCR of the enterprises.

H₁: Presence of non-executive board members at different rates in corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises.

Test results are given in Table: 11.

Table 11. Mann-Whitney U Test Results

Test Statistics ^a	
	CGCR
Mann-Whitney U	2636,500
Wilcoxon W	28971,500
Z	-2,070
Asymp. Sig. (2-tailed)	,038

a. Grouping Variable: NE_B_member

When the results of Mann-Whitney U test are analyzed, it is seen that the significance is 0.038, which is less than 0.05. This means that at 95% confidence level, presence of non-executive board members at different rates in corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises. Therefore, H₀ hypothesis is rejected and H₁ hypothesis is accepted.

CONCLUSION

In recent years, importance of corporate governance has increased in our country as well as in the rest of the world. Based on the increasing importance of corporate governance, corporate governance rating activities have also come to the fore as an important tool for businesses, shareholders, and stakeholders to understand the level of compliance of businesses with corporate governance principles. CGCR is the evaluation and grading of companies' compliance with corporate governance principles by independent and authorized institutions. CGCR is extremely important as it demonstrates the extent to which businesses have adopted good corporate governance practices.

An important component of corporate governance is the committees established within enterprises. The BoDs can effectively fulfill their management and monitoring functions through these committees. One of these committees, the

corporate governance committee, is a committee responsible for monitoring the level of compliance of enterprises with corporate governance principles and ensuring that necessary actions are taken if needed.

The level of compliance of companies with corporate governance principles is mainly monitored by corporate governance committees. Considering that the CGCR studies evaluate the compliance levels of the enterprises with the aforementioned principles, the assumption that the corporate governance committee structure may have an impact on the CGRC can be put forward.

Based on this assumption, the objective of this study is determined as analyzing whether the structures of the corporate governance committees of the enterprises in XKURY affect the CGCRs of these enterprises. For this purpose, a study is carried out by using the data of the 37 companies included in the index for the period of 2014-2020. Independent variables of the study are determined as % of female members, % of members of the board, % of independent board members and % of non-executive board members in the corporate governance committee. The dependent variable is identified as CGCR.

Whether the data satisfies the assumptions of normal distribution or not is determined by Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk normality tests. According to test results, data does not meet the normal distribution assumptions. Each independent variable is divided into two groups within itself and after that non-parametric Mann-Whitney U test is performed. Groups are decided for each independent variable and the thresholds of these groups are identified taking into consideration the ratios realized in the corporate governance committees of selected enterprises and the requirements of the regulatory framework.

According to the test results, at 95% confidence level, presence of non-executive board members at different rates in corporate governance committees makes a difference on the CGCR of the enterprises. On the other hand, it is identified that there is no statistically significant relationship between % of female members, % of members of the board, % of independent board members in the corporate governance committees and CGCR.

The results of the study are important in terms of emphasizing the importance of non-executive board members in corporate governance committees on CGRCs of enterprises. In addition, the obtained results shed light on both the regulatory authorities and the boards of directors of companies in terms of revealing the impact of the structure of the corporate governance committee on the CGRC.

There are many academic studies on corporate governance in both national and international literature. On the other hand, the relationship between the characteristics of the corporate governance committee and the CGCR is analyzed by Erdoğan (2019) only in terms of the total number of members of the corporate governance committee, and it is concluded that the total number of members of the corporate governance committee positively affects the CGCR.

To the best knowledge, there is no study in the literature that investigates the relationship between corporate governance committee structure and CGCR. From this point of view, it is thought that this study and its results can serve as a

basis for similar studies to be carried out in the future. The effect of different structural or functional features of the corporate governance committee on the CGCR can be investigated in academic studies to be carried out in the upcoming periods.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Dr. Kaan Ramazan Çakalı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

REFERENCES

- Abdulmalik, S. O. & Che, A. (2015). The Effect of 2011 Revised Code of Corporate Governance on Pricing Behaviour of Nigerian Auditors. *European Financial and Accounting Journal*, 10(4), 45–65. Doi: 10.18267/j.efaj.149.
- Alagöz, A. & Erkoçak, H. E. (2021). Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Dereceleri ile Firma Karlılığı Arasındaki İlişki: BİST Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) Bankacılık ve Sanayi Sektöründe Faaliyet Gösteren Firmaların Karşılaştırmalı Analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (91), 119-144. Doi: 10.25095/mufad.843155.
- Ariff, A. M., Ibrahim, M. K. & Othman, R. (2007). Determinants of Firm Level Governance: Malaysian Evidence. *Corporate Governance International Journal of Business in Society*, 7(5), 562-573. Doi: 10.1108/14720700710827158.
- Ataman, B., Gökçen, G., Cavlak, H. & Cebeci, Y. (2017). Kurumsal Yönetim Algısı ile Kurumsal Yönetim Notu Arasındaki İlişkinin Analizi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(107), 162-185. Doi: 10.33203/mfy.307179.
- Aydın, A. D. & Özcan, A. (2015). Corporate Governance and Firm Performance: Recent Evidence from Borsa İstanbul (BIST) Corporate Governance Index (XKURY). *Research Journal of Finance and Accounting*, 6(14), 198-204. <https://www.iiste.org/Journals/index.php/RJFA/article/view/24580/25157>.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). Bankaların Kurumsal Yönetim İlkelerine İlişkin Yönetmelik. <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=10750&MevzuatTertip=5>.
- Black. B., Jang. H. & Kim. W. (2006). Does Corporate Governance Affect Firm Value? Evidence from Korea. *Journal of Law Economics and Organization*, 22(2): 366-413. Doi: 10.1093/jleo/ewj018.
- Briano-Turrent, G. C. & Rodriguez-Ariza, L. (2016). Corporate Governance Ratings on Listed Companies: An Institutional Perspective in Latin America. *European Journal of Management and Business Economics*, 25, 63-75. Doi: 10.1016/j.redeem.2016.01.001.
- Brown, L. D. & Caylor, M. L. (2006). Corporate Governance and Firm Valuation. *Journal of Accounting and Public Policy*, (25) 409–434. Doi: 10.1016/j.jaccpubpol.2006.05.005.
- Butar, S. B. (2019). Board of Commissioners Composition, Governance Committee, and Stock Price Synchronicity. *Jurnal Akuntansi dan Keuangan*, 21(1), 1-11. Doi: 10.9744/jak.21.1.1-11.
- Cengiz, S. & Karabayır, M. E. (2022). Kurumsal Yönetim ile Finansal Performans İlişkisi: Türkiye’de Ampirik Bir Araştırma. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 15(2), 321-348. Doi: 10.29067/muvu.1053921.
- Coşkun. M. & Sayılır, Ö. (2012). Relationship Between Corporate Governance and Financial Performance of Turkish Companies. *International Journal of Business and Social Science*, 3(14), 59-64. https://www.researchgate.net/publication/315448154_Relationship_Between_Corporate_Governanceand_Financial_Performance_of_Turkish_Companies.

- Çakalı, K. R. (2021). *Türkiye’de Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Derecelendirmesi*. İstanbul: Hiperlink.
- Çetin, H., Salur, M. N. & Akusta, A. (2020). Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu ile Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişki: BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Şirketleri Üzerine Bir İnceleme. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 66-74. Doi: 10.46737/emid.746029.
- Donker H. & Zahir, S. (2008). Towards an Impartial and Effective Corporate Governance Rating System. *Corporate Governance International Journal of Business in Society*, 8(1), 83-93. Doi: 10.1108/14720700810853428.
- Drobetz, W., Gugler, K. & Hirschvogel, S. (2004). The Determinants of the German Corporate Governance Rating. *WWZ Discussion Paper*, No. 2004/06. 1-35. Doi: 10.5451/unibas-ep61267.
- Erdoğan, D. & Demir, Y. (2015). BİST Kurumsal Yönetim Endeksine Tabi Olmanın Firmanın Finansal Performansına Etkisi: 2007-2013 BİST 100 Örneği. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (2), 1-13. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbm/issue/47427/598602>.
- Erdoğan, D. C. (2019). Firmaların Kurumsal Yönetim Notunu Etkileyen Unsurlar: BİST 100 Örneği. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 63-79. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/774923>.
- Erdoğan, S. & Erdoğan, D. C. (2017). The Effect of Corporate Governance Scores on Firms’ Financial Performance: Evidence on BIST100 Index. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (2), 33-44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbm/issue/47253/595280>.
- Ergin, E. (2012). Corporate Governance Ratings and Market-based Financial Performance: Evidence from Turkey. *International Journal of Economics and Finance*, 4(9), 61-68. Doi: 10.5539/ijef.v4n9p61.
- Gupta, P. P., Kennedy, D. B. & Weaver, S. C. (2009). Corporate Governance and Firm Value: Evidence from Canadian Capital Markets. *Corporate Ownership and Control*, 6(3), 293-307. Doi: 10.22495/cocv6i3c2p4.
- Gutterman, A. (2020). *Sustainability and Corporate Governance*. London: Routledge.
- Gürarda, S., Özsöz, E. & Ateş, A. (2016). Corporate Governance Rating and Ownership Structure in the Case of Turkey. *International Journal of Financial Studies*, 4(2), 1-16. Doi: 10.3390/ijfs4020008.
- Henri, J. F. & Heroux, S. (2018). Exploring the Governance Committee: The Trinity’s Great Forgotten. *Corporate Governance International Journal of Business in Society*, 19(1), 339-352. Doi: 10.1108/CG-01-2018-0039.
- Huang, H., Lobo, G. & Zhou, J. (2009). Determinants and Accounting Consequences of Forming a Governance Committee: Evidence from the United States. *Corporate Governance An International Review*, 17(6):710-727. Doi: 10.1111/j.1467-8683.2009.00769.x.
- Javaid, F. & Saboor, A. (2015). Impact of Corporate Governance Index on Firm Performance: Evidence from Pakistani Manufacturing Sector. *Journal of Public Administration and Governance*, 5(2), 1-21. Doi: 10.22495/jgr_v4_i3_c1_p6.
- Kahveci, E. & Wolfs, B. (2019). Family Business, Firm Efficiency and Corporate Governance Relation: The Case of Corporate Governance Index Firms in Turkey. *Academy of Strategic Management Journal*, 18(1), 1-12. <https://www.abacademies.org/articles/family-business-firm-efficiency-and-corporate-governance-relation-the-case-of-corporate-governance-index-firms-in-turkey-7850.html>.
- Kalaycı, Ş. (2008). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayıncılık.
- Kalıpcı Çağırın, F. & Kayasandık, A. E. (2018). Kârlılık Oranlarının İşletmelerin Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notuna Etkisi: Bist Kurumsal Yönetim Endeksi’nde (XKURY) Panel Veri Analizi. *Innovation and Global Issues Congress IV*, Lara, Antalya, November, 22-24, 1283-1298.
- Kara, E., Erdur, D. A. & Karabıyık, L. (2015). Effects of Corporate Governance Level on the Financial Performance of Companies: A Research on BIST Corporate Governance Index (XKURY). *Ege Academic Review*, 15(2), 265-274. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/560508>.

- Karakılıç, A. B. & Vuran, B. (2019). Kurumsal Yönetim Uygulamalarının Firma Değerine Etkisi: Türkiye Uygulaması. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, (60), 9-19. Doi: 10.26650/MED.2019476390.
- Kavcar, B. & Gümrak, Ü. (2017). Borsa İstanbul'da Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum ve Firma Değeri: Olay Çalışması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 103-114. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad/issue/38972/456250>.
- Kayalı, N. & Doğan, İ. (2018). Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu ile İşletmelerin Finansal Başarıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (78), 111-124. Doi: 10.25095/mufad.412537.
- Kır, C. & Gülpınar, V. (2015). Effects of Compliance Ratings with Corporate Governance Principles on Financial Performance in Turkey. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 53-69. <http://www.siyasetekonomiyonetim.org/index.php/sevad/article/view/279>.
- Kısakürek, M., Yaşar, F. & Aydıngülü Sakalsız, S. (2021). İşletmelerin Kurumsal Yönetim Notları ile Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: BIST'de Bir Uygulama. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 20(62), 79-102. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1199576>.
- Küçüköğlü, S., İter Küçükçolak, N. & Küçükçolak, R. A. (2022). Kurumsal Yönetim Derecelendirmesi ve Pay Değeri İlişkisi: Borsa İstanbul Örneği. *Sosyoekonomi*, 30(52), 439-454. Doi: 10.17233/sosyoekonomi.2022.02.22.
- Laksamana, I. (2008). Corporate Board Governance and Voluntary Disclosure of Executive Compensation Practices. *Contemporary Accounting Research*, 25(4), 47-82. Doi: 10.1506/car.25.4.8.
- Liu, J., Harris, K., & Omar, N. (2013). Board Committees and Earnings Management. *Corporate Board: Role, Duties and Composition*, 9(1), 6-17. Doi: 10.22495/cbv9i1art1.
- Miller, I. & Miller, M. (2006). *John Freund Matematiksel İstatistik*, (Ed.: Ümit Şenesen) İstanbul: Literatür Yayınevi.
- Ntim, C. G. (2013). An Integrated Corporate Governance Framework and Financial Performance in South African Listed Corporations. *South African Journal of Economics*, 81(3), 373-392. Doi: 10.1111/j.1813-6982.2011.01316.x.
- Öcal, N. (2021). Türkiye'de Kurumsal Yönetim (Edited by Eyüp Kadioğlu). *Kurumsal Yönetim: Gelişimi, Teorileri ve Uygulamaları*. Ankara: Gazi Kitabevi, 217-263.
- Önalın, G. O. & Tan, F. Z. (2018). Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notlarının Şirket Performansları Üzerine Etkisi. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 2(2), 47-59. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/605425>.
- Sermaye Piyasası Kurumu (SPK) (2007). Sermaye Piyasasında Derecelendirme Faaliyeti ve Derecelendirme Kuruluşlarına İlişkin Esaslar Tebliği. <https://mevzuat.spk.gov.tr/ad79c4f7-9a7e-4b87-b1e2-8a87cc0a076a>.
- Sermaye Piyasası Kurumu (SPK9) (2011). Kurumsal Yönetim İlkelerinin Belirlenmesine ve Uygulanmasına İlişkin Tebliğ. <https://www.spk.gov.tr/Sayfa/Dosya/66>.
- Şener, İ. & Karaye, A. B. (2015). The Effect of Ownership Concentration and Board Committees on Financial Performance: Evidence from Turkish and Nigerian Listed Companies. 1st Academic Conference of Accounting and Finance, Nigeria, 307-326.
- Şengür, E. D. & Püskül, S. Ö. (2015). İMKB Kurumsal Yönetim Endeksindeki Şirketlerin Yönetim Kurulu Yapısı ve İşletme Performansının Değerlendirilmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 33-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4773/65701>.
- Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) (2002). Corporate Governance Code of Best Practice: Composition and Functioning of the BoD. TÜSİAD Publication, No-T/2002-12/342, December.
- Vargün, H. & Doğan, M. (2021). Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notlarının Hisse Senedi Getirisi, Kârlılık Durumu ve Bağımsız Denetim Görüşü Perspektifinde TOPSIS Yöntemi ile Analizi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (52), 289-310. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1859322>.

- Yazıcı, S. & Yanık, S. (2011). Sigorta Sektöründe Kurumsal Yönetim ve Kurumsal Yönetim Komitesinin Rolü. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 60(2), 1-22. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/7926>.
- Yenice, S. & Dölen, T. (2013). İMKB’de İşlem Gören Firmaların Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyumunun Firma Değeri Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 199-213. Doi: 10.11122/ijmeb.2013.9.19.332.
- <http://www.saharating.com/~saharati/kurumsal-yonetim-derecelendirmesi/kurumsal-yonetim-derecelendirme-notlarinin-anlami/>.
- Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP). <https://www.kap.org.tr/tr/bildirim-sorgu>.

The Impact of Leader Support and Life Satisfaction on Business Performance: The Case of the Banking Industry

Murat SAĞBAŞ*

ABSTRACT

The purpose of this research is to discover the impact of leadership support and life satisfaction on job performance in the banking industry and to contribute to the literature in this area. A questionnaire was applied to 355 bank employees. Statistical analyzes were made via the "SPSS 23 for Windows" program. Demographic data were classified according to age, gender, marital status, and educational status and analyzed by Pearson Correlation Test, multiple/two-stage regression analysis. In the light of the findings, it is concluded that leader support and life satisfaction can positively affect job performance. The author anticipates that the research can contribute to the existing literature as well as the results of previous studies.

Key Words: Leader support, Life satisfaction, Job performance

JEL Sınıflandırması: M10

Lider Desteği ve Yaşam Tatmininin İş Performansına Etkisi: Bankacılık Sektörü Örneği

ÖZ

Araştırmada; bankacılık sektöründe lider desteğinin ve yaşam tatmininin iş performansına etkisini ortaya koymak ve literatüre bu yönde katkı sunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla 355 banka çalışanına anket uygulanmıştır. İstatistiksel analizler "SPSS 23 for Windows" programı aracılığı ile yapılmıştır. 355 banka çalışandan oluşan örneklem kitlesinden elde edilen demografik veriler; yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumuna göre tasnif edilmiş; veriler pearson korelasyon testi, çoklu/iki aşamalı regresyon analizi ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında lider desteğinin ve yaşam tatmininin iş performansını pozitif yönde etkileyebileceği sonucuna varılmıştır. Araştırmanın, geçmiş araştırmaların sonuçlarına ek olarak mevcut literatüre katkı yapabileceği öngörülmektedir.

Anahtar kelimeler: Lider desteği, Yaşam tatmini, İş performansı

JEL Classification: M10

INTRODUCTION

With the beginning of the 21st century, the change and development experienced by humanity undoubtedly allow people to reach the dream world and sometimes to go out of this world. The increase in options in one's life with this change experienced by people is a positive development but it also increases the margin of error in reaching the right option. The people, who are intensely warned by their environment, become hastier and more careless in their decisions. People

*Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Savunma Yönetimi Anabilim Dalı. muratsagbas@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0001-5179-7425

(Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2022 / Yayına Kabul Tarihi:21.07.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1065978

Makale Türü: Araştırma Makalesi

who are unsuccessful because they deviate from the goal-result connection are unhappy. This deprivation affects the whole of a person's life and changes his/her outlook on life. This outlook marks the beginning of a search. The person who looks for the desire to be constantly satisfied in his/her life seeks life satisfaction. Life satisfaction generally refers to the degree of satisfaction with one's life (Keser, 2011; Iverson and Maguire, 1999:6). Life satisfaction affects all choices and decisions in a person's life. Considering that a person devotes a large part of his time during the day to his work, it is considered that life satisfaction will also affect his work life. In other words, it is an important result of research that work-life affects non-work life (Chacko, 1983). In general, it has been proven that job satisfaction or job-related events favorably affect an individual's non-working life or his/her entire life. (Keser, 2011:899). In the study conducted by Aşan and Erenler (2008:213), this relationship was also determined. Taking into account that life satisfaction is affected by one's job satisfaction and that job is one of the sub-factors of life satisfaction (Özdevecioğlu, 2004:213), one of the hypotheses of this study is that life satisfaction also affects job performance. Job performance is described as the effort required by the employee in return for wages (Rousseau and McLean, 1993). While making this effort, the extent to which the individuals will reveal his/her potential is also affected by life satisfaction. The Individual with low life satisfaction cannot choose the right job and cannot show high performance in their jobs. Rode (2004:1124) discovered a correlation between life satisfaction and job performance in his study

Leader support, which is another variable of the research, has been identified as one of the main variables affecting the job performance of the employee in studies (Akkoç and Erdoğan, 2011). Leader support has been an important factor in an environment of increased competition and intense stress. When the employees receive enough leader support, they take more responsibility and are not afraid of making mistakes. The level of dedication of the employees with high self-confidence increases and they perceive themselves as part of the organization and see themselves as valuable. Rhoades and Eisenberger's study (2002:565) emphasized the importance of leader support in reducing stress levels and increasing performance. Akkoç ve Erdoğan (2011) conducted a literature review in their study and found out that there are many studies which establish a positive and significant relationship between leader support and job performance.

This study aims to determine the effects of leader support and life satisfaction on job performance. The effects of the concepts of leader support and life satisfaction on their job performance have become increasingly important for the employees in the banking sector to continue their activities successfully in the intense competitive environment and in line with the ever-changing demands. When the researches on these concepts are examined, it is noteworthy to note that most of them are done abroad. In addition, these researches did not measure the life satisfaction of the sector employees and they emphasized only the employees' job satisfaction (Tekeli and Paşaoğlu, 2012). It is imperative to keep in mind that job satisfaction is a part of life satisfaction (Özdevecioğlu, 2004:215) Job satisfaction

and life satisfaction are viewed as complementary concepts that feed into, complement, and make sense of one another (Çevik and Korkmaz, 2014:127). The conceptual framework section of the research attempted to uncover the relationship between life satisfaction and job performance, as well as the relationship between leadership support and job performance variables. The methodology section analyzed the research sample and evaluated the hypotheses. The conclusion and recommendation section evaluated the research findings and made recommendations for future studies. In terms of the results of the research, the author considers that this research will guide the leaders and employees both in the banking sector and in other sectors.

I. CONCEPTUAL FRAMEWORK

A. Relationship Between Life Satisfaction and Job Performance

While the condition of “being satisfied” is defined as the realization of something desired or reaching what is desired, life satisfaction means that this realization is experienced throughout life. Haybron (2007:116-117) defined life satisfaction as a person's liking and satisfaction with his/her life. In other words, life satisfaction is defined as reaching the desires that will make the person satisfied and happy (Keser, 2011). The concept of life satisfaction is affected by many factors as it includes the whole life of the person as a process. Factors such as the individual's mental and physical structure, interaction with family and friends, and work-life directly affect life satisfaction. Although the person wants to make the best choices for himself/herself for life satisfaction, there are many factors that he/she cannot change or have difficulty in changing. One of these factors is business life. When life satisfaction is evaluated, the biggest process for a working individual is the time spent at work. Business life has a significant effect on the concept of satisfaction. The banking sector, which is the subject of this research, is an area with intense working hours and requires high concentration. The success of the employee at work is affected by life satisfaction. Success in the workplace, which is affected by life satisfaction, in turn, affects job performance. Employees with high job performance are generally considered to have above-average life satisfaction. An individual's non-work achievements have an impact on their success at work. Quchi and Price (1978) state that Japanese management success is related to the importance they attach to the private life of employees. In his study (2015), Kale determined that life satisfaction affects job performance. According to Chughtai's (2021) research, happy employees who are satisfied with their lives form bonds within their workgroups and develop emotional attachments to their organizations. This refers to employees who have demonstrated increased levels of job performance.

H1: Life satisfaction affects job performance in a meaningful and positive way.

B. Leader Support and Job Performance Relationship

A leader is a person who organizes and directs his followers towards a goal. A leader is an indispensable person in any organization. Leadership is one of the main factors in business. The role of leaders is at the forefront in the interaction of the

business with many factors in its internal and external environment, affecting every activity and employee with the decisions and behaviors they take (Çelik and Turunç, 2010). The leader needs to set goals and control the employees. However, the leader-employee relationship with its simple dimension is not accepted in the current business world. Today, employees develop perceptions about the extent of their leader's interest in their well-being and health and about the extent to which their leader evaluates their contributions to the business (Kale, 2015). Perceptions developed by employees then turn into expectations. If these expectations are met, the followers who are more determined and dedicated employees can find solutions to problems more easily with the support of the leader and want to take more responsibility. Another behavior, which can help to create a positive work attitude, is to attach importance to the needs of the employees and to provide the work environment with the support of the leader in line with the demands of the employees (Ackfeldt and Coote, 2005). The positive effects of leader support on the satisfaction and performance of the individual have also been established in previous studies. In their research, DeConinck and Johnson (2009) stated that leader support not only reduces the turnover rate of employees but also increases their job performance. Employees have more confidence in the leaders who support them and try to keep the leader's efforts to achieve the goals given to them at a higher level (Podsakoff et al., 1996).

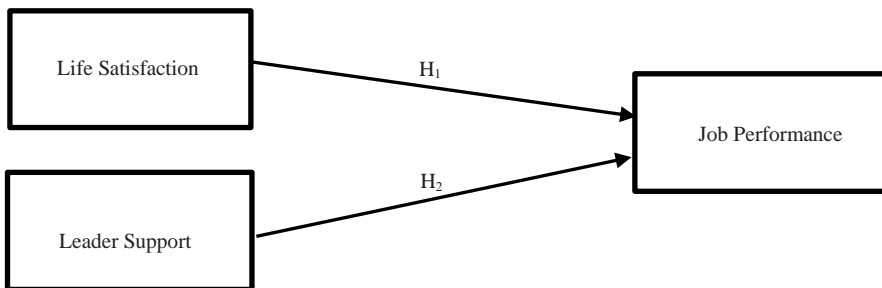
H2: Leader support affects job performance in a meaningful and positive way.

II. METHODOLOGY

A. Research Model

This research proposes a conceptual model including leader support, life satisfaction, and job performance. The research model is presented in Figure 1.

Figure 1. Research Model

H₁: Life satisfaction affects job performance in a meaningful and positive way.

H₂: Leader support affects job performance in a meaningful and positive way.

B. Research Method and Sample

The universe of this research is the banks operating within the borders of Istanbul Province. As of March 2020, the number of people working in deposit banks and development and investment banks throughout Turkey has reached 188,164. The ratio of female employees in the banking sector is 51 %, while the ratio of male employees is 49 %. Also, 78 % of the employees are graduates of higher education institutions, and 8 % of them are post-graduates and doctoral students. This rate of employees who graduated from secondary education is 13 % (TBB, 2020). To reach a sufficient sample in our research, private banks with a total number of employees of 68,637 were preferred. In the study, the convenience sampling approach, which is one of the non-random sample methods, was chosen. The convenience sampling method attempts to gather data from the population in a cost-effective, quick, and simple manner (Haşlolu et al., 2015). Most research done in Turkey has used this method (Kurtuluş et al., 2012). In this context, the population of the study was determined as 329 employees with a confidence interval of 1115 and 95% (Ural and Kılıç, 2005). After meeting with the bank executives and managers, a questionnaire was applied to the banks deemed appropriate. 500 questionnaires were distributed to the employees. However, after the erroneous and incomplete questionnaires were eliminated in the questionnaire application process, 355 questionnaires were deemed suitable for analysis. Table 1 contains information of the research participants.

Table 1: Demographic Characteristics

Variable	n	%	Variable	n	%		
Gender	Man	185	52,11	Level of Education	High School or lower	37	10,42
	Woman	170	47,88		Associate Degree	22	6,20
Marital status	Married	181	50,98		Bachelor Degree	269	75,77
	Single	152	42,81		Master Degree	27	7,61
	Other	22	6,21				
Age	30 <	122	34,37	Term of employment	1 year or less	85	23,94
	31-40	165	46,48		1-5 years	14	40,85
	41-50	62	17,46		6-10 years	99	27,89
	50+	6	1,69		11 years and more	26	7,32

When the demographic features of the participants are analyzed in Table 1, it is clear that the majority of the participants (53.11 percent) are male and married (50.99 percent). In addition, the participants are generally between the ages of 31-40 and the majority of the participants have undergraduate education.

C. Scales

The data collection tool in this study was a questionnaire; scales developed by foreign researchers, adapted to Turkish and validated for validity and reliability were preferred. The questionnaire is divided into four sections. The first section contains demographic questions. The second section contains a scale measuring leader support, the third section contains a scale measuring life satisfaction, and the fourth section contains a scale measuring job performance.

Demographic Characteristics: The demographic features of the participants are determined through five questions.

Leader Support: A one-dimensional scale developed by Netemeyer et al. (1997) and adapted into Turkish by Çelik and Turunç (2010) was used. The scale, which consists of five items, is in the 5-point Likert type. Sample statements of the scale are as follows: “We are supported by our manager in the institution I work for” and “My manager is friendly and understanding”.

Life Satisfaction: A one-dimensional scale developed by Diener et al. (1985) and adapted into Turkish with a validity and reliability study by Dağlı and Baysal (2016) was used. The scale, which consists of five items, is in the 5-point Likert type. Sample statements of the scale are as follows: “Most of the time I think my life is close to my dream” and “I think I have the important things I want in life so far”.

Job Performance: To determine the job performance of the participants, a one-dimensional scale developed by Sigler and Pearson (2000) and adapted into Turkish with a validity and reliability study by Çöl (2008) was used. The scale, which consists of four items, is in the 5-point Likert type. Sample statements of the scale are as follows: “I complete my tasks on time” and “I am confident that I have exceeded the standards in the quality of service I offer”.

D. Findings

In the study, first of all, the validity and reliability of the relevant scales were checked. The results of the analysis performed via SPSS 23 and AMOS 18 are presented in Table 2.

Table 2. Validity and Reliability Analysis Results

Variables	Factor Load	Cα	CR
Leader Support	0.610 – 0.715	0.820	0.877
Life Satisfaction	0.625 – 0.745	0.851	0.869
Job performance	0.527 – 0.741	0.748	0.811

The reliability of the scales was measured according to Croanbach's alpha and combined reliability values. When Table 2 is examined, it is seen that the Cronbach alpha and internal consistency values of the scales in the measurement model are greater than the lower threshold of 0.7. These values indicate that the scales used in the research can be accepted as reliable (Sürücü, Şeşen, Maşlakçı, 2021). In addition, the fact that the factor loads of the expressions in the relevant scales are 0.5 and above indicates that those expressions in question have good distinguishing features. Finally, factor analysis (CFA) was performed with the help of AMOS 18 and the construct validity was evaluated. Analysis results showed that the model has acceptable fit statistics (CMIN/DF=2.641, GFI=0.885, AGFI=0.920, NFI=0.877, IFI=0.898, TLI= 0.932, CFI=0.954, RMSEA=0.049) (Byrne, 2013)

The Pearson correlation coefficient was determined using the SPSS 23 program to establish the direction and strength of the association between the variables included in the study (Table 3).

Table 3 Mean, Standard Deviation, Correlation

Variables	Mean	Sd	1.	2.	3.
Leader Support	3,44	.881	1		
Life Satisfaction	3,28	.725	.155**	1	
Job performance	3,44	.989	.441**	.388**	1

The results of the correlation analysis show that leader support ($r=0.441$, $p<0.05$) and life satisfaction ($r=0.388$, $p<0.05$) have a positive correlation with job performance. There is also a positive correlation between leader support and life satisfaction ($r=0.155$, $p<0.05$).

Regression analysis was applied to determine the effect of leader support and life satisfaction on job performance. Regression analysis was carried out in two stages: Demographic features were controlled in the first stage and independent variables were included in the model in the second stage (Table 4).

Table 4. Regression Results

Variables	Job Performance	
	Model 1	Model2
Gender	.045	.070
Age	.121	.105
Educational Status	.110	-.178**
Leader Support		.298**
Life Satisfaction		.385***
<i>F</i>	.762	8.398***
<i>R</i> ²	.014	.169

** $p<0.05$ *** $p<0.001$

The results in Table 4 show that leader support affects job performance in a meaningful and positive way when demographic variables are under control ($\beta=.298$, $p<0.05$). In addition, the effect of life satisfaction on job performance is also meaningful and positive ($\beta=.385$, $p<.001$). In line with this research findings, Hypothesis 1 and Hypothesis 2 were accepted.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

In this study, the effect of leader support and life satisfaction on job performance was analyzed by the data obtained from 355 participants in the research universe consisting of executives and employees working in the banking sector. Today, many factors affect the job performance of personnel working in the banking sector. This study examines the effects of life satisfaction and leader support on the job performance of the personnel in the banking sector, whose working conditions and expectations have changed with the global Covid-19 epidemic. The author considers that the results and suggestions of this study will contribute to the development and enrichment of the literature, as well as to efforts to facilitate the employees in the banking sector to work more efficiently. The findings obtained in the research are presented below.

It has been determined that leader support has a meaningful and positive effect on job performance. The positive effects of supporting and guiding the employees by the leaders reflect on the performance of the business. The findings of this study are similar to other studies conducted recently (Akkoç et al., 2011; Karayel et al., 2018; Özdemir et al., 2019). It is evaluated that the support given by the leader to the employees in the business is effective on employee behaviors. Many studies have examined the positive effects of working conditions of the employee in the organization and financial and moral opportunities offered to the employee on job performance, along with the support of the leader. This finding in our study is consistent with the findings of previous studies (Eisenberger et al., 1986; Cropanzano et al., 1997; Rhoades and Eisenberger, 2002; Allen, et al., 2003; Kraimer and Wayne, 2004; Çakar and Yıldız, 2009). The fact that organizations create the psychological and physical conditions of the organization in favor of the employee by taking into account the employee reflects positively on the employee's performance and behavior to protect the interests of the organization. This effect is an important output for increasing business performance (Çelik and Turunç, 2010). This research has also established that life satisfaction has a meaningful and positive effect on job performance. The result is supported by other studies (Jones, 2006; Kale, 2015). Employees reaching their life satisfaction are satisfied with their job expectations and they reach happiness because they enjoy their jobs and thus their performance at work increases.

In order to generalize about all employees in the banking sector, it would be beneficial to apply a survey to bank sector employees in other provinces in this context and such application of a survey would contribute more to the issue. This study in the banking sector is expected to open a path to future studies. Studies in sectors other than the banking sector will contribute to the expansion of the literature and also to the development of the field. In addition, the ability to collect data under the conditions of the global Covid-19 epidemic and to reach the relevant bank sector employees are among the most important limitations of the study. The author considers that a contribution would be made to the existing literature if future studies examine the other concepts (such as job satisfaction, organizational justice, conflict, deviation, and intention to leave) together with the concepts of this research by using different models and that in this way these studies will be useful to identify solutions by shedding some light on the problems of bank employees. In order to increase the employees' perception of leader support, the use of communication channels such as social media, by the executives of the banking sector to announce their personnel the material and moral improvements made for an increase in the welfare levels of the employees will contribute to increasing visibility. It is considered that the job performance of the employees will increase when their life satisfaction is increased and when they have sufficient leader support.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Dr.Öğr.Üyesi Murat Sağbaş tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

REFERENCES

- Ackfeldt, A. L. and Coote, L. V., (2005). A study of organizational citizenship behaviors in a retail setting. *Journal of Business Research*, 58, 151– 159.
- Akkoç, İ. and Erdoğan, B. (2011). Organizasyon yapısı ve liderliğin iş performansına etkisi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 79-108
- Akkoç, İ., Çalışkan, A., Turunç, Ö. (2012). Örgütlerde gelişim kültürü ve algılanan örgütsel desteğin iş tatmini ve iş performansına etkisi: Güvenin aracılık rolü. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19 (1), 105-135.
- Allen, D. G., Shore, L. M., Griffeth, R. W. (2003). The role of perceived organizational support and supportive human resource practices in the turnover process. *Journal of Management*, 29(1), 99–118.
- Aşan, Ö. and Erenler, A. (2008). İş tatmini ve yaşam tatmini ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 203-216.
- Byrne, B. M. (2013). *Structural equation modeling with plus: Basic concepts, applications, and programming*. Routledge.
- Chacko, T. I. (1983). Job and life satisfaction: A casual analysis of their relationship. *Academy of Management Journal*, Vol:26, No:1., 897-913.
- Chughtai, A. A. (2021). A Closer Look at the Relationship between Life Satisfaction and Job Performance, *Applied Research in Quality of Life*, Springer; International Society for Quality-of-Life Studies, vol. 16(2), pages 805-825.
- Cropanzano, R., Howes, J.C., Grandey, A.A., Toth, P. (1997). The relationship of organizational politics and support to work behaviors, attitudes and stress. *Journal of Organizational Behaviour*, 18: 159-180.
- Çakar, N. and Yıldız, S. (2009). Örgütsel adaletin iş tatmini üzerindeki etkisi: Algılanan örgütsel destek bir ara değişken mi? *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (28), 68-90.
- Çelik, M. and Turunç, Ö. (2010). Lider desteğinin çalışanların iş-aile yaşam çatışması ve iş performansına etkisi: Savunma sektöründe bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (1).
- Çevik, N. K. and Korkmaz, O. (2014). Türkiye’de Yaşam Doyumu ve İş Doyumu Arasındaki İlişkinin İki Değişkenli Sıralı Probit Model Analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (1), 126-145.
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin iş gören performansı üzerine etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1):35-46
- Dağlı, A. and Baysal, N. (2016). Yaşam doyumu ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15(59), 1250-1262
- Deconinck, A. B. and Johnson, J. T. (2009). The effects of perceived supervisor support perceived organizational support and organizational justice on turnover among salespeople. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 29:4, 333-350.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49:1, 71-75.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., Sowa, D. (1986). Perceived organizational support. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 500–507.
- Haşiloğlu, S., Baran, T., Aydın, O. (2015). Pazarlama araştırmalarındaki potansiyel problemlere yönelik bir araştırma: Kolayda örnekleme ve sıklık ifadeli ölçek maddeleri. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, (1), 19-28.
- Haybron, D. (2007). Life satisfaction, ethical reflection, and the science of happiness. *J Happiness Study* 8, 99–138.

- Iverson, R. D. and Maguire, C. (1999). The relationship between job and life satisfaction: Evidence from a remote mining community. Working Paper (University of Melbourne. Dept. Of Management), 14, 1-25.
- Jones, M. D. (2006). Which is a better predictor of job performance: Job satisfaction or life satisfaction? *Journal of Behavioral and Applied Management*, 8(1), 20-42.
- Kale, E. (2015). Lider desteği ve iş arkadaşları desteğinin iş performansı üzerine etkileri: İş tatmini ve yaşam tatmininin aracı rolü. *International Journal of Economic And Administrative Studies*, 7(14), 103-120.
- Karayel, M, Akkoç, İ, Birer, İ. (2018). Örgütsel destek, sosyal destek ve lider desteğinin iş performansına etkisinde lider-üye etkileşiminin aracılık rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 301-332.
- Keser, A. (2011). Çalışma yaşamı ile yaşam doyumu ilişkisine teorik bakış. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55 (1), 897-913.
- Kraimer, M. L. and Wayne, S. J. (2004). An examination of perceived organizational support as a multidimensional construct in the context of an expatriate assignment. *Journal of Management*, 30(2), 209-237.
- Kurtuluş, S., Kurtuluş, K., Öztürk, S. (2012). Research methodology in marketing publications in turkey: Review and evaluation. *Proceedings of the 6th International Multi-Conference on Society, Cybernetics and Informatics*.
- Netemeyer, R. G., Boles, J. S., Mckee, D. O., Mcmurrian, R. (1997). An investigation into the antecedents of organizational citizenship behaviors in a personal selling context. *The Journal of Marketing*, 85-98.
- Özdemir, O., Birer, İ., Akkoç, İ. (2019). Lider desteği ve örgütsel adalet algısının iş performansına etkisinde kişi-örgüt uyumunun aracılık rolü. *Toros Üniversitesi İşbif Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (10), 77-106.
- Özdevecioğlu, M. (2004). Sosyal destek ve yaşam tatmininin mesleki stres üzerindeki etkileri: Kayseri’de faaliyet gösteren işletme sahipleri ile bir araştırma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 209-233.
- Podsakoff, P. M., Mackenzie, S. B., Bommer, W. H. (1996). Transformational leader behaviors and substitutes for leadership as determinants of employee satisfaction, commitment, trust, and organizational citizenship behaviors. *Journal of Management*, 22(2), 259-298.
- Rhoades, L. and Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A review of the literature. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Sigler, T.H. and Pearson, C.M. (2000). Creating an empowering culture: Examining the relationship between organizational culture and perceptions of empowerment. *Journal of Quality Management*, Vol.5
- Rousseau, D. M. and Mclean P. J. (1993). The contracts of individuals and organizations. (Ed.), Cummings, L. L. & Staw, B.M., *Research in Organizational Behavior*, 15, S. 1-43.
- Rode, J.C. (2004). Job satisfaction and life satisfaction revisited: A longitudinal test of an integrated model. *Human Relations*, 57, 1205-1230.
- Sürücü, L., Şeşen, H. Maşlakçı, A. (2021). Spss, Amos ve Process Macro ile İlişkisel, Aracı / Düzenleyici ve Yapısal Eşitlik Modellemesi Uygulamalı Analizler, Detay Yayıncılık
- TBB. (2020). İstatistiki Raporlar: Banka, Çalışan ve Şube Bilgileri
- Tekeli, S. and Paşaoğlu, D. (2012). Türkiye’de banka çalışanlarının performansını etkileyen faktörler: Eskişehir ili kamu ve özel banka örneği. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4 (2), 177-189.
- Ural, A. and Kılıç, İ. (2005). Bilimsel Araştırma Süreci ve Spss ile Veri Analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Quichi, W. G. and R.L. Price (1978), Hierarchies, clans and theory z: A new perspective on organizational development. *Organizational Dynamics*, Autumn, 25-44.

Türkiye’de Ulaşım Sektörü Politik Karar Verme Mekanizmasına Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulama Gerekliliği*

Nermin Merve YALÇINKAYA** Nuriye SAY***

ÖZ

Sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşma sürecinde, ülkelerin kendi konjonktürlerine dayalı olarak yatırım odaklı sektörlerle entegre edeceği çevre tabanlı enstrümanlar kilit önem taşımaktadır. Yatırım odaklı sektörler arasında yer alan ulaşım gerek faaliyet, gerek alan kullanımı olarak ele alındığında, diğer sektörlerin işleyişi ve verimliliği üzerinde önemli bir etki oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle, ulaşım sektörüne yönelik geliştirilen farklı alanlardaki tüm çalışmalar, yerelden ülkesel boyuta uzanan perspektifte önemli konuları desteklemektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de ulaşım sektörüne Stratejik Çevresel Değerlendirme (SÇD) uygulanmasının, planlama hiyerarşisinde politikalardan itibaren başlatılmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda, öncelikle konu özelinde yasal ve yönetsel çerçevede yer alan ilgili dokümantasyon taraması yapılarak sınırlayıcı aktörler belirlenmiştir. Ardından, mekânsal boyutu olan sektörel politikalara ve ulaşım sektörü politikalarına SÇD’nin uygulanmasına yönelik metodoloji önerisi geliştirilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Türkiye için ulaşım sektörü özelinde politikalara SÇD uygulanmasına amacıyla kapsam değerlendirmesi yapılarak, sektörel perspektifte etkin işleyiş hedefine yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Değerlendirme, Karar Verme Süreci, Ulaşım Politikaları, Ulaşım Sektörü

JEL Sınıflandırması: D78, G18, L91

Encouraging Transportation Sector Political Decision-Making through Strategic Environmental Assessment in Turkey

ABSTRACT

Environment-based instruments, which countries will integrate into investment-oriented sectors according to their own conjunctures, are of great importance in the process of achieving the sustainable development goal. Transportation, which is among the investment-oriented sectors, has a significant impact on the functioning and efficiency of other sectors, both as an activity and as a land use. For this reason, all studies with different scopes for the transportation sector support important issues from a local to national perspective.

In this study, it is stated that the Strategic Environmental Assessment (SEA) should be implemented, including policies, in the transportation sector planning hierarchy in Turkey. For this purpose, first of all, the legal and administrative documentation on the subject was searched. Then, the limiting actors were determined. Then, a methodology proposal was developed for the application

* Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalında Prof. Dr. Nuriye SAY danışmanlığında yürütülen "Ulaşım Sektöründe Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulamasının Türkiye Açısından İrdelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü. nbaykan@cu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-0860-1498

*** Prof. Dr. Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü. nursay@cu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0003-2556-2002

of SEA to all sectoral policies with a spatial dimension, as well as to transport sector policies. As a conclusion of the study, a general assessment has been made for the implementation of SEA in the transport sector for Turkey and recommendations aimed at effective functioning in the sectoral perspective have been developed.

Key Words: Environmental Assessment, Decision Making Process, Transportation Policies, Transportation Sector

JEL Classification: D78, G18, L91

GİRİŞ

Ulaşım sektörü, uluslararası ölçekten yerel ölçüğe uzanan farklı düzeylerdeki planlama çalışmalarının karar verme mekanizması üzerinde etkili olan bir aktördür. Bu durum, ülkelerin yasal-yönetimsel sınırlayıcıları, kurumsal yapıları ve hiyerarşik planlama sistemleri kapsamında değişkenlik göstermekle beraber, ulaşımın teknik boyutu gereği genel bir yargı olarak karşımıza çıkmaktadır (2053 Ulaştırma ve Lojistik Ana Planı, 2022).

Ulaşım sektörü, niteliği gereği, farklı sektörel faaliyetlerin işleyişi ve verimi üzerinde dinamik bir etki oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, kullanıcı kitlelerin ulaşım faaliyetlerini somut olarak yürüttüğü kent ölçeğinde; nitelikli bir kent dokusu oluşturulması ve kentsel yapının sürdürülebilirliğini hedefleyen politikalar doğrultusunda oluşturulan kentsel ulaşım sistemleri oldukça önemlidir (Özalp, 2007; Baykan, 2014; Kızıldağ ve Ayözen, 2022). Buna karşılık, Türkiye’deki mevcut planlama sisteminde, mekânsal boyutta kapsayıcılığı olan kolektif bir karar verme sürecinin izlenmemesi nedeniyle, ulaşım sektörüne ilişkin kararların ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte hiyerarşik bir düzene sahip olmadığı ifade edilebilir. Çizelge 1’de Türkiye’de mevcut yasal boyutu olan mekânsal planlama hiyerarşisi ve bu hiyerarşiye entegrasyonu sağlanabilir ulaşım sektörü planlama mekanizması görülmektedir.

Çizelge 1. Türkiye’de mevcut yasal mekânsal planlama hiyerarşisi ve ulaşım sektörü planlama mekanizması ilişkisi (Baykan, 2014)

	MEVCUT YASAL PLANLAMA SİSTEMİ ENSTRÜMANLARI	ENTEGRE EDİLEBİLİR SEKTÖREL ENSTRÜMANLAR	AÇIKLAMA
Ulusal	Ulusal Kalkınma Planı	Ulusal Ulaşım Politika Dokümantasyonu	Ülkesel ölçekte merkezi otoritenin temel ulaşım modlarına (kara, hava, deniz) yönelik tercihlerini ve yatırım politikalarını içeren makro hedeflerin belirlenmesi
	Mekansal Strateji Planı	Ulusal Ulaştırma Ana Planı	Uluslararası merkezi ulaşım ağlarına, ulusal ve uluslararası trafik yüküne bağlı olarak otoyol, demiryolu güzergâhları ve bağlantıları, liman ve havaalanı gereksinimlerin belirlenmesi
Bölgesel	Bölge Planı	Bölge Ulaşım Planı	Bölgesel gereksinimler doğrultusunda, ülkenin öncelikleri ve bölge planları hedeflerine bağlı olarak bölgesel ve il düzeyinde bağlantı ağlarını içeren ulaşım ağlarının belirlenmesi
	Çevre Düzeni Planı		

Yerel	Nazım İmar Planı	Kentsel Ulaşım Ana Planı	Yerel ölçekte, bölgesel ana ulaşım aksları ve imar planlarıyla uyumlu kent içi ulaşım planlarının üretilmesi
	Uygulama İmar Planı	Uygulama Ulaşım Planı	Uygulama İmar planlarında yer alan mekânsal kullanım tiplerine, ulaşılabilirlik gereksiniminin yüksek olduğu mekânlar bağlantılar sağlayan motorize ya da motorize olmayan ulaşım modlarına yönelik önerilerin yer aldığı kent içi ulaşım planlarının üretilmesi
	Uygulama-Yönetim	Trafik Planı- Trafik Yönetimi	Uygulama İmar planlarında yer alan mekânsal kullanım tiplerine bağlı olarak ulaşılabilirlik gereksiniminin yüksek olduğu mekânlara bağlantılar sağlayan motorize ya da motorize olmayan ulaşım modlarına yönelik önerilerin yer aldığı kent içi ulaşım planlarının üretilmesi

Kaynak: (Baykan, 2014)

Çizelge 1’de, “Ulusal Ulaşım Ana Planı” ve “Kentsel Ulaşım Ana Planı” gibi ulaşım sektörü enstrümanlarının tüm düzeylerde yasal boyut kazanması gerekliliği vurgulanmaktadır. Ulaşım sektörü karar verme süreçlerinde sistematik bir yapılanmayı sağlamak adına, sektörel planlama sürecinin, mekânsal planlama hiyerarşisi ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Böylelikle ulaşım sektörü gibi dinamik bir sektörün verimliliği artırılarak, diğer sektörlerin işleyişi üzerindeki etkisi olumlu yönde desteklenecektir.

Ulaşım sektörünün işleyişi ve verimliliği üzerinde etkili bir diğer konu ise, politik karar verme süreçlerinden itibaren sistematik ve dengeli bir çevresel değerlendirme sürecine tabi tutulması gerekliliğidir. Bu kapsamda öne çıkan en temel araç ise Stratejik Çevresel Değerlendirme (SÇD)’dir.

SÇD, Bütüncül Çevre Yönetimi sürecinde politika, plan, program (PPP) kararlarına uygulanan bir etki değerlendirme sistemi olup, karar verme mekanizmaları üzerinde etkili ve süreci yönlendirici bir niteliğe sahiptir (Say, 2004; Yalçinkaya, 2019; Yalçinkaya, 2021). SÇD süreçleri, entegre edileceği üst ölçekli sektörel kararların hazırlanmasına eş zamanlı olarak başlayan, istişare toplantıları ve değerlendirme bulgularına dayanan bir rapor hazırlanması ve mevcut bulguların karar verme sürecinde kamuoyu ile paylaşılması aşamalarını da içeren resmi, sistematik ve kapsamlı bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Therivel ve ark., 1993; Say, 2004; Say ve Yücel, 2005; Bozhesku and Fischer, 2011; Runhaar ve Driessen, 2012; Hayes ve Fischer, 2021; Partidario, 2021).

Politik karar verme mekanizmasına entegre edilecek SÇD süreçlerinde, her ülkenin kendi yasal ve yönetsel sınırlayıcıları doğrultusunda oluşturulan kurumsal yapılanma sistemi, nitelikli bir entegrasyonu destekleyecektir. Türkiye’deki mevcut planlama sistemi, sektörel yapılanma ve karar verme süreçlerine yön veren aktörler göz önüne alındığında; SÇD’nin ulaşım politikalarına entegrasyonunun başarılı bir şekilde yürütülebilmesi ve sürdürülebilir hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla sistematik bir sürecin takip edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de etki değerlendirme sistemlerinin sektörel karar verme süreçlerine

politikalarından itibaren uygulanması gerekliliğinden yola çıkılarak, SÇD’nin ulaşım politikalarına entegrasyonunun sağlanması amacıyla kurumsal yapılanma ve altyapı olanaklarının geliştirilmesi kapsamında bir araştırma yürütülmüştür.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de SÇD’nin sektörel politikalara entegrasyonu için sağlanması gereken kurumsal yapılanmanın ve çevresel değerlendirme sürecinin ulaşım sektörü özelinde araştırılmasıdır. İzlenen ÇED çalışmalarının etkinliğinin artırılması, sürecin ve maliyetin ise azaltılması amacıyla, Türkiye’de ulaşım sektörünün üst ölçekli politika belgelerine (politika-plan-program) SÇD uygulanması oldukça gerekli ve önemlidir. Ancak Türkiye’de yasal SÇD Yönetmeliği yayımlanmasına karşılık, Yönetmelik Geçici Madde 2 uyarınca henüz ulaşım sektörüne SÇD yasal olarak uygulanmaya başlamamıştır. Türkiye’de ulaşım sektörüne SÇD uygulanmasına yönelik olarak çalışma kapsamında hazırlanan kurumsal altyapı ve insan kaynakları hazırlık süreçlerini kapsayan eylem planı önerisi sunulmuştur. Böylelikle, ulaşım sektörü yatırımlarının yalnızca ÇED ile değil, sürdürülebilir bir yaklaşım ile bütüncül çevre yönetimi çerçevesinde desteklenmesi öngörülmektedir.

II. ETKİ DEĞERLENDİRME MEKANİZMASI

Tüm etki değerlendirme sistemlerinde temel süreç bileşenleri olarak tanımlanan “Etkileyen-Etki-Etkilenen” ögeleri, mekâna ve zamana bağlı olarak değişim göstermekte ve farklı metodolojiler ile uygulama alanlarında etkinlik göstermektedir. Ancak, SÇD diğer etki değerlendirme sistemlerinden daha geniş kapsamlı bir değerlendirme sistemi olup, ulusal ve uluslararası düzeyde farklı sektörlerle yönelik uygulama alanları giderek artmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Karar verme mekanizmasında Etki Değerlendirme bileşenlerinin yeri

ÖNERİ DÜZEYİ	KARAR VERME MEKANİZMASI	KARAR
<ul style="list-style-type: none">PolitikaPlanProgramProje	<ul style="list-style-type: none">Analitik Değerlendirme EnstrümanlarıKarar Verme Araçları	<ul style="list-style-type: none">Önerinin KabulüÖnerinin ReddiEylemsizlik
ETKİ DEĞERLENDİRME ÇALIŞMALARI		
ETKİLEYEN	ETKİ	ETKİ (SONUÇ)
<ul style="list-style-type: none">Durum Tespiti (MEVCUT DURUM)Doğal FaktörlerKültürel Faktörler	<ul style="list-style-type: none">Etki Belirleme (ANALİZ)NeNe kadarNeredeNe sıklıkta	<ul style="list-style-type: none">Tahmin ve Olasılık B(SENTEZ)SosyalEkonomikEkolojik

III. TÜRKİYE’DE ULAŞIM SEKTÖRÜ POLİTİK KARAR VERME SÜRECİ

Türkiye’de planlama hiyerarşisinin ilk aşamasında kalkınma planları yer almaktadır. Toplumsal ihtiyaçların, önceliklerin ve kalkınma hedeflerinin teknik bir dil ile yazıldığı bir dokümantasyon niteliği taşıyan ve sosyoekonomik Planlar arasında yer alan kalkınma planları ülkesel ölçekte olup, kapsamında sektörel politikalar bulunmaktadır (Çizelge 2). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB) tarafından hazırlanan bu planlar rapor formatındadır. Planlama

hiyerarşisi kapsamında, kalkınma planları ve kalkınma planlarını takiben hazırlanan üst ölçekli sektörel kararların belirlendiği ve sektörel yatırımlara yön veren diğer dokümanlar Türkiye’de planlama hiyerarşisi kapsamında karar verme süreçlerini yönlendirmektedir.

Çizelge 2. Kalkınma planlarının genel çerçevede hazırlanma süreci

<p>1. KALKINMA PLANININ HAZIRLIK AŞAMASI</p> <p>1.1. Plan Stratejisinin Saptanması Plan hazırlıklarının yönlendirici nitelikteki Plan Stratejisi, devletin anayasal amaçları ve hükümetin tercih ve direktifleri doğrultusunda belirlenir. Plan hazırlığı süreci öncesinde, Özel İhtisas Komisyonları kapsamındaki tüm katılımcılar tarafından öncelikli olarak okuması gereken bir dokümantasyondur.</p> <p>1.2. Özel İhtisas Komisyonlarının (ÖİK) ve Çalışma Gruplarının (ÇG) Kurulması Sektörel Düzeyde Araştırma/Bilgi Toplama ÖİK, ilgili sektörün tüm aktörlerini bir araya getiren bir komisyondur. Her bir ÖİK kapsamında, sektörel hacim ve sorunlara bağlı olarak katılımcı sayısı farklılık göstermez. Katılımcı sayısı arttıkça, koordinatör ve raporör sayısı da artış gösterebilmektedir. Koordinatörler SBB bünyesindeki uzmanlardan; katılımcılar ise, akademisyenler, ilgili Bakanlıklar, ilgili kamu kurumları, Meslek Odaları, Ticaret Odası, özel sektörde ileri gelen firmalar vb. temsilcileri, STK’lar vb. oluşmaktadır. ÇG ise, büyük oranda ÖİK ile aynı katılımcı kitlesine sahip, ancak ÖİK’den ayrı olarak, toplumsal gereksinimler doğrultusunda daha spesifik kapsamda, teknik bir çalışma yürüten bir ekiptir. Komisyonların ve komisyon katılımcılarının belirlenmesinin ardından, katılımcıları hazırlık süreci hakkında bilgilendirme amacıyla, toplantıların başlamasından yaklaşık 10 gün önce, tüm katılımcılara resmi kanalla rehber niteliğinde bir kitapçık gönderilmektedir. Toplumun her kesiminin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, mevcut durum analizi kapsamında, ülkedeki mevcut doğal/sosyokültürel kaynakların ve ekonomik imkânların belirlenmesi; mahalli idareler ve yerel aktörlerin bölgesel kalkınma önceliklerinin sektörel düzeyde analizi yapılarak toplumsal talep ve eğilimlerin tespiti amacıyla TÜİK, Kalkınma Ajansları, Üniversiteler vb. kamu kurum ve kuruluşları ve gerekli durumlarda gerçek ve tüzel kişilerden bilgi toplanır.</p> <p>1.2.1. Ulaştırma ÖİK</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sektörel konjunktürde, SWOT, PES (Policy Evaluation System) analizi vb. tekniklerle mevcut durum analizinin yapılması, • Katılımcıların ve raporör(ler)ün belirlenmesi, • Katılımcılara, komisyonlarda tartışılacak sektörel gündem ile ilgili bilgilendirme rehberinin resmi kanalla gönderilmesi, • Alt sektör gruplarında (Karayolu, Demiryolu, Denizyolu, Havayolu, Kent içi Ulaşımı, Kargo Taşımacılığı vb.) ilgili katılımcıların bir araya gelmesi, • Bütüncül kararlar alınması amacıyla, alt sektör gruplarının çalışmalarının ortak bir platformda değerlendirilmesi. Bu süreçte, her bir alt sektör grubunun, alınan kararları, belirlenen ilke, hedef ve öncelikleri diğer alt sektör grupları ile sunum yaparak paylaşmaktadır. Gerekli durumlarda revizyon çalışmaları yürütülmekte ve böylelikle, ulaştırma sektörüne ilişkin tüm politikaların alt sektörler açısından uyumu sağlanmaktadır. • Rakamsal bilgi, hedef, öneri ve tedbirlerin yer aldığı Ulaştırma ÖİK Rapor metninin oluşturulması
<p>2. KALKINMA PLANI METNİNİN OLUŞTURULMASI</p> <ul style="list-style-type: none"> • SBB bünyesindeki ilgili Daire Başkanları ve uzmanlardan oluşan Kalkınma Planı Yazım Ekibi tarafından, edinilen ÖİK ve ÇG raporları bir araya getirilerek, makroekonomik büyüklükler ve sosyal göstergeler çerçevesinde kalmak üzere, gerekli eleme işlemleri ve politikaların uyum değerlendirmeleri yapılmasının ardından plan metni oluşturulmaktadır. • Plan metin taslağının oluşturulmasının ardından, resmi kanalla kurum görüşlerine açılan taslak hakkında geri bildirim istenmektedir. • Gerekli durumlarda revizyonların yapılmasının ardından mutabakat zemini oluşturulması ve taslağın son halini alması.
<p>3. KALKINMA PLANININ KABULÜ</p> <ul style="list-style-type: none"> • Taslak plan metninin Cumhurbaşkanı onayına sunulması. • Cumhurbaşkanı onayı sonrası, TBMM’nin onayı ile planın yürürlüğe girmesi

Kaynak: (T.C. 1982 Anayasası, 3067 sayılı Kalkınma Planlarının Yürürlüğe Konması ve Bütünlüğünün Korunması Hakkında Kanun, 13 sayılı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Yalçınkaya, 2019)

Çizelge 1’de yer verilen hiyerarşik ulaşım planlama sistemi kapsamında,

PPP'lere uygulanacak SÇD, nitelikli bir sektörel yapılanmayı destekler niteliktedir. Farklı bir ifadeyle, SÇD'nin ulaşım politikalarına entegrasyonu, sektörel planlama üzerinde sürdürülebilirlik odaklı bir yönlendirme sağlayacaktır. Ulaşım politikalarından başlayan ED süreci, kümülatif etkilerin ilk aşamadan itibaren dikkate alınmasını sağlayarak, sektörel planlama sistemi içerisindeki diğer aşamalarda uygulanacak ED sistemlerinin de optimal sürede tamamlanmasını sağlayacaktır.

IV. ULAŞIM POLİTİKALARINA SÇD'NİN ENTEGRASYONU GEREKLİLİĞİ

Mekansal boyutu olan sektörel kararlar Bütüncül Çevre Yönetimi üzerinde doğrudan etkilidir (Yalçinkaya, 2019). Diğer bir ifadeyle, mekânsal boyutu olan sektörlerle ilişkin planlama çalışmalarına ait karar verme süreçlerine çevresel konuların entegrasyonunda etki değerlendirme sistemleri en etkili araç olup, bu sistemlerin çevreyi etkileyebilecek tüm faaliyetlere veya PPP'ye uygulanması gerekir. Bu çerçevede ulaşım sektörü, mekânsal boyutu olan, farklı sektörler ile ilişkili ve çok boyutlu bir sektör olarak, sektörel karar verme süreçlerine SÇD'nin entegre edilmesi sürdürülebilir kalkınma için oldukça önemlidir.

Ulaşımın gerek faaliyet, gerek alan kullanımı, gerekse sektör olarak diğer ekonomik ve sosyal sektörlerin sürdürülebilirliği ve sistematik işleyişi üzerinde dinamik bir etkisi bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sosyal, çevresel ve ekonomik konular üzerinde oldukça etkili olan ulaşım sektörüne ilişkin belirlenen politikalar ve doğrultusundaki plan, program kararlarının ülkesel kalkınmaya büyük ölçüde yön vereceği çıkarımı yapılabilir. Bu kalkınma sürecinin, sürdürülebilir bir vizyona sahip olması temelinde, karar verme süreçlerine etki değerlendirme sistemlerinin entegrasyonu temel gereksinimler arasında yer almalıdır.

Çizelge 3'te işaretlenmiş somut politikalar ve tedbirleri, bilimsel ve yönetsel çerçevede SÇD uygulanması mümkün niteliktedir. Doğrudan ya da dolaylı olarak mekânsal boyutu olan politika ve tedbirlerinin bilimsel ve yasal dayanakları ile SÇD uygulanabilir nitelikte olduğu öngörülmüştür (Çizelge 3).

Çizelge 3. On Birinci Kalkınma Planı kapsamında yer alan ulaşım politikaları

Politika 1:
Ulaştırma modları arasındaki entegrasyon güçlendirilecek ve sektöre giriş engellerini ortadan kaldıracak tedbirler alınacaktır.
Tedbirler:
<ul style="list-style-type: none">• Dağınık yapıdaki lojistik mevzuatı bütünlük bir yapıya getirilecek ve yalınlaştırılacak, kombine taşımacılık mevzuatı yayımlanacaktır.• Kombine Yük Taşımacılığı hizmetleri ile kombine yük terminaleri ve aktarma merkezlerinin idari ve mali teşvikine yönelik program hazırlanacaktır.• Lojistik merkez ve iltisak hatlarının standartları ile işletme ve yönetim modelleri belirlenecektir.• Taşıma İşleri Organizatörlüğü Yetki Belgesi sektördeki serbestleşme düzeyini ve rekabetçiliği artıracak şekilde düzenlenecek, diğer yetki belgeleri ile uyumlaştırılması sağlanacak, yapılacak değişiklikler ile sektöre giriş engelleri ve kayıt dışılık azaltılacak, ayrıca sektörün öngörülebilirliği ve kurumsallaşma düzeyi artırılacaktır.• Özel demiryolu işletmeciliğinin teşvik edilmesi ve demiryollarında serbestleşmenin geliştirilmesine yönelik ikincil mevzuat tamamlanacaktır.

Politika 2:

Lojistik faaliyetlerinde esneklik, hız, öngörülebilirlik, güvenlik, kalite, ölçek ekonomisi ve yenilikçilik gibi hizmet düzeyi parametreleri iyileştirilecektir.

Tedbirler:

- Karayolu taşımacılığında yük hareketliliğinin ölçülmesi, atıl kapasitenin kullanılması, maliyetlerin optimize edilmesi ve kayıt dışılığın önlenmesine yönelik dinamik bir taşımacılık veri tabanı oluşturularak tüm paydaşlar tarafından erişilebilir hale getirilecek, dijital platform ve uygulamalar yoluyla paylaşım ekonomisi modellerinin hayata geçirilebilmesi için gerekli düzenlemeler yapılacaktır.
- Karayolu ağında can ve mal güvenliği ile çevre emniyetine yönelik önlemlerin geliştirilmesini teminen bu alandaki işletme denetimleri artırılacak ve etkinleştirilecektir.
- Blok zincir uygulamalarının yaygınlaştırılmasını teminen ulaştırma ve gümrük hizmetlerinde gerekli hukuki ve fiziki altyapı çalışmaları tamamlanacaktır.
- AB ülkelerine yapılan karayolu transit taşımalarındaki kısıtlamaların giderilmesi amacıyla ülkemizin uluslararası hukuk kapsamında sahip olduğu hakların korunması yönünde diplomatik kanallarla en üst seviyede zorlanacaktır.

Politika 2 ve tedbirlerine yönelik planlama çalışmalarının, sürdürülebilir bir taşımacılık sürecini desteklemesi hedefiyle yürütülmesi; bu hedef doğrultusunda, sürecin analitik bir metodoloji ile uygulamaya aktarılması gerekmektedir. Faaliyetler, güzergâh, sabit tesisler gibi sistem bileşenlerinin alan kullanımları ve sosyal yapıya; taşıt özellikleri ve yakıt türlerinin de kirlilik düzeylerine etkisinin önlenmesi/azaltılması dikkat edilmesi gereken konular arasındadır. Bu nedenle, karar verme süreçlerinin etki değerlendirme süreçlerine tabi tutulması gereklidir.

- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi
- Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşması
- Karayolu Taşıma Kanunu
- Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu
- Karayolu Altyapısı Güvenlik Yönetimi Hakkında Yönetmelik
- Hafif Yolcu Ve Ticari Araçlardan Çıkan Emisyonlar (Euro 5 Ve Euro 6) Bakımından Ve Araç Tamir Ve Bakım Bilgilerine Erişim Konusunda Motorlu Araçların Tip Onayına İlişkin Yönetmelik
- Egzoz Gazı Emisyonu Kontrolü Yönetmeliği
- Hava Kirlenmesi Araştırmaları Ve Denetimi Türk Milli Komitesi Yönetmeliği
- Sanayi Kaynaklı Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik vb.

ŞÇD
uygulanma
gerekliliğini
destekleyici
mevcut yasal
çerçeve

Politika 3:

Kaynakların daha etkin kullanılması, verimliliğin artırılması ve görev odaklı organizasyon yapısının sağlanması teminen demiryolu sektöründeki kuruluşların altyapı yapımı, işletmeciliği ve bakım onarımı ile tren işletmeciliği ve bakım-onarımı ayırımında görev dağılımları yeniden organize edilecektir.

Tedbirler:

- Demiryolu altyapı yapımı, bakımı, altyapı erişimi ve tahsisi, şebeke bildirim, emniyet yönetimi, düzenleme ve denetleme, tren işletmeciliği ile demiryolu araçlarının sahipliği, imalatı ve bakım onarımı faaliyetleri organizasyonel olarak birbirinden ayrıştırılacak, faaliyetler arasında etkin bir çalışma mekanizması kurulacak ve sektör yeniden yapılandırılacaktır.
- Demiryolu yolcu taşımacılığı kamu hizmeti yükümlülüğünün yerine getirilmesi görevi yeniden düzenlenecek, kamu hizmeti yükümlülükleri ihale yoluyla belirlenerek demiryolları alternatif tren işletmecilerine açılacaktır.

Politika 3 ve tedbirlerine yönelik uygulama süreçlerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile uyumlu yönetimi; çevre dostu ulaşım faaliyetlerinin desteklenmesine ve erişilebilirliğin artırılmasına katkı sağlayabilecek niteliktedir. Bu nedenle, karar verme süreçlerinin etki değerlendirme süreçlerine tabi tutulması gereklidir. Böylelikle, karara ilişkin faaliyetlerin doğal sistem bütünlüğü, kaynak rezervleri ve kırsal peyzaj bileşenleri üzerinde olumsuz etki oluşturması önenebilir.

- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi
- Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşması
- Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu
- Demiryolu Kazalarını ve Olaylarını Araştırma Ve İnceleme Yönetmeliği
- Egzoz Gazı Emisyonu Kontrolü Yönetmeliği
- Toprak Kirliliğinin Kontrolü ve Noktasal Kaynaklı Kirlenmiş Sahalara Dair Yönetmelik
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik
- Sanayi Kaynaklı Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği vb.

ŞÇD
uygulanma
gerekliliğini
destekleyici
mevcut yasal
çerçeve

Politika 4:

Ülkemizdeki kamu ve özel sektörün liman yatırımları bütüncül bir bakış açısıyla koordine edilecek ve çevreye duyarlı, sürdürülebilir liman uygulamaları yaygınlaştırılacaktır.

Tedbirler:

- Küçük ölçekli, dağınık, verimsiz ve hizmet kalitesi düşük liman altyapısının önüne geçilebilmesini teminen Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı tarafından ilgili kurumlar koordine edilerek gerekli tedbirler alınacaktır.
- Liman hizmet kalemleri tanımlanarak tüm limanlarda standart hale getirilecektir.
- Liman operasyonlarında enerji verimliliğinin artırılması, çevresel etkilerin en aza indirilmesi ve sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik Yeşil Liman uygulamaları desteklenecektir.

Politika 4 ve tedbirlerinde yer alan kararlar; kıyı alanları, hidrolojik kaynak rezervleri, bağlantı noktaları ile ilgili olarak doğal yapı ve alan kullanımları üzerinde etki oluşturma potansiyeline sahiptir. Fiziki yapı ve sosyal yapının korunması amacıyla, planlama çalışmalarının kontrollü yürütülmesi ve karar verme mekanizmasının etki değerlendirme süreçlerine tabi tutulması gereklidir.

- Limanlar Kanunu
- Kıyı Alanları Yönetimi (KAY) Türk Milli Komitesi Yönetmeliği
- Limanlar Yönetmeliği
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik vb.

SÇD uygulanma gerekliliğini destekleyici mevcut yasal çerçeve

Politika 5:

Ulaştırma sektöründe bakım-onarım hizmetlerinin zamanında ve yeterli düzeyde karşılanmasını sağlayacak bir yapı tesis edilecek, ulaşım altyapılarının yeterli hizmet seviyesinde tutulmasına yönelik gerekli yatırımlara ağırlık verilecektir.

Tedbirler:

- Karayollarında önleyici bakım kavramının esas alındığı bir varlık yönetim sistemi kurulacak; ağır taşıt trafiği 1.000 Yıllık Ortalama Günlük Trafik'in üzerinde olan güzergâhlarda BSK kaplama yapımına ağırlık verilecektir.
- Yapım ve teknik müşavirlik işlerine ilişkin ihalelerde kaliteden ödün vermeden hizmet alımlarının yapılması sağlanacak, bakım ve onarım hizmetlerinin ağırlıklı olarak özel kesim marifetiyle performans esaslı sözleşmelerle yürütülmesi için gerekli hukuki ve kurumsal düzenlemeler hayata geçirilecektir.
- Demiryolu altyapısı ve demiryolu araçlarında bakım-onarım faaliyetleri iyileştirilecek, önleyici bakım kavramının esas alındığı bir varlık yönetim sistemi kurulacaktır.
- Havalimanları altyapılarında önleyici bakım kavramının esas alındığı bir varlık yönetim sistemi kurulacaktır.
- Karayolu ağında enerji ve zaman tasarrufunu, trafik güvenliğini, karayolu kapasitesinin etkin kullanımını sağlayan Akıllı Ulaşım Sistemleri (AUS) ile ilgili mimari yerel yönetimleri de kapsayacak şekilde tamamlanarak uygulamaya konulacaktır.

Politika 5 ve tedbirleri; birden fazla ulaşım moduna yönelik kararlar içeren bir yapıya sahiptir. Kararlara ilişkin faaliyetlerin fiziki yapı kapsamında alan kullanımları ve doğal kaynak rezervleri üzerinde etki oluşturmalarının önlenmesi gerekmektedir. Bütüncül bir yaklaşımla, alt sektörler özelinde etki değerlendirme çalışmalarının yürütülmesi önerilmektedir.

- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi
- Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşması
- Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu
- Karayolu Altyapısı Güvenlik Yönetimi Hakkında Yönetmelik
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği
- Toprak Kirliliğinin Kontrolü ve Noktasal Kaynaklı Kirlenmiş Sahalara Dair Yönetmelik
- Hava Kirlenmesi Araştırmaları ve Denetimi Türk Milli Komitesi Yönetmeliği vb.

SÇD uygulanma gerekliliğini destekleyici mevcut yasal çerçeve

Politika 6:

Karayolu trafik kazalarından kaynaklı ölüm, yaralanma ve hasarların en aza indirilmesi sağlanacaktır.

Tedbirler:

- Yol kullanıcılarının hata yapacağını kabul eden ve yol güvenliğini trafik sistemi içerisindeki tüm aktörlerin ortak bir sorumluluğu olarak gören Güvenli Sistem Yaklaşımı benimsenecek ve bu yönde kurumsal yapı tesis edilecektir.
- Karayolu ağındaki darboğazlar giderilecek, kaza kara noktaları iyileştirilecek ve toplam 2.872 km bölünmüş yol yapılacaktır.

- Trafik güvenliği konusunda faaliyet gösteren mevcut kurum ve kuruluşlar arasındaki koordinasyon ile veri paylaşımı en üst seviyeye çıkarılacaktır.
- Trafik güvenliğinin en üst seviyede tesis edilebilmesi için yol teknolojilerindeki gelişmelerden de yararlanılarak denetimler etkinleştirilecek, yol kullanıcıları trafik güvenliği konusunda bilinçlendirilecektir.
- Elektronik Denetim Sistemlerinde anlık hız denetimi yerine ortalama hız denetimleri esas alınacaktır.

Politika 7:

Ulaştırma sisteminin sürdürülebilirliği ve mevcut altyapının verimliliğini teminen talep yönetimi benimsenecek, ulaştırma yatırımları verimlilik odağında rasyonelleştirilecektir.

Tedbirler:

- Otoyol ve köprülerde dinamik fiyatlandırma ile talep yönetimi sistemi hayata geçirilecektir.
- Ulaştırma sektöründeki yatırımlar öncelik ve verimlilik odağında gözden geçirilerek önceliğini ve yapılabiliğini kaybetmiş projeler sonlandırılacak ve yatırımlarda rasyonelleşme sağlanacaktır.

Politika 7 ve tedbirleri; birden fazla ulaşım moduna yönelik kararlar içeren bir yapıya sahiptir. Alan kullanımları, doğal kaynak rezervleri, sosyal yapı, kirlilik düzeyleri vb. üzerinde önemli etkiler oluşturabilecek bir potansiyele sahiptir. Sürecin doğru planlanması, izlenecek yöntemlerin ve uygulanacak modellerin seçiminin doğru yapılması gerekmektedir. Bu nedenle, bütüncül bir yaklaşımla, alt sektörler özelinde etki değerlendirme çalışmalarının yürütülmesi önerilmektedir.

- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi
- Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşması
- Karayolu Taşıma Kanunu
- Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu
- Karayolu Altyapısı Güvenlik Yönetimi Hakkında Yönetmelik
- Hafif Yolcu ve Ticari Araçlardan Çıkan Emisyonlar (Euro 5 ve Euro 6) Bakımından ve Araç Tamir Ve Bakım Bilgilerine Erişim Konusunda Motorlu Araçların Tip Onayına İlişkin Yönetmelik
- Egzoz Gazı Emisyonu Kontrolü Yönetmeliği
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik vb.

SÇD uygulanma gerekliliğini destekleyici mevcut yasal çerçeve

Politika 8:

Ulusal ölçekteki mekânsal planlar ile ulaşım planlarının bütüncül bir şekilde ele alınması sağlanacak; kentsel lojistik planlar, makro ölçekteki mekânsal strateji planları, çevre düzeni planları ve lojistik master planları eşgüdüm içerisinde hazırlanacak ve uygulanacaktır.

Tedbirler:

- Türkiye Lojistik Master Planı ile Ulusal Ulaştırma Ana Planı koordineli bir biçimde tamamlanacaktır.
- Kentsel lojistik planlarının hazırlanması yönünde mevzuat düzenlemesi yapılacak ve rehber dokümanlar hazırlanacaktır.

Politika 8 ve tedbirleri kapsamında yer alan faaliyetlere ilişkin uygulama süreçlerinin doğru yönetimi ile sürdürülebilir ulaşım faaliyetlerinin desteklenmesine ve erişilebilirliğin artırılmasına katkı sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir. Doğal ve kültürel kaynaklar üzerinde önemli etkiler oluşturması ve alan kullanımlarında değişimlere neden olması öngörülmektedir. Bu nedenle, karar verme süreçlerinin etki değerlendirme süreçlerine tabi tutulması gereklidir.

- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi
- Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşması
- Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği
- Egzoz Gazı Emisyonu Kontrolü Yönetmeliği
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği
- Toprak Kirliliğinin Kontrolü ve Noktasal Kaynaklı Kirlenmiş Sahalara Dair Yönetmelik
- Hava Kirlenmesi Araştırmaları ve Denetimi Türk Millî Komitesi Yönetmeliği vb.

SÇD uygulanma gerekliliğini destekleyici mevcut yasal çerçeve

Politika 9:

Demiryolu yolcu taşımacılığında tüketici odaklı talep yönetimi ile modern tren işletmeciliği yapılarak hizmet kalitesi artırılabilecek; hızlı, güvenli, emniyetli ve konforlu bir demiryolu ulaşımı tesis edilecektir.

Tedbirler:

- Demiryolu ulaştırmasında emniyet standartları artırılabilecek, hemzemin geçitler kontrollü hale getirilecek, gar ve istasyonlarda engelsiz ulaşım imkânları artırılabilecektir.

- Daha dengeli bir modal dağılımın oluşturulması ve yolcu konforunun artırılması amacıyla yapım çalışmaları devam eden yüksek hızlı ve hızlı tren hatları tamamlanacaktır.
- Yüksek hızlı tren hatlarında arz ve talep dengesi gözetilerek tren planlaması yapılacak ve ekspres seferler artırılarak seyahat süreleri kısaltılacaktır.

Politika 9 ve tedbirlerine yönelik planlama çalışmalarının, çevre dostu taşımacılık sistemi kapsamında dikkatli yürütülmesi gerekmektedir. Bu süreçte ilgili aşamalara sürdürülebilirlik hedeflerinin entegrasyonu sağlanmalıdır. Güzergâhın, sabit tesislerin vb. alan kullanımları ve sosyal yapı üzerinde olumsuz etki oluşturmasının; yakıt türünün ise kirlilik düzeylerinin artışına etkisinin önlenmesi/azaltılması gereklidir. Bu nedenle, politika kararlarına etki değerlendirme uygulanması önerilmektedir.

- Avrupa Peyzaj Sözleşmesi
- Kyoto Protokolü ve Paris Antlaşması
- Egzoz Gazı Emisyonu Kontrolü Yönetmeliği
- Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği
- Toprak Kirliliğinin Kontrolü ve Noktasal Kaynaklı Kirlenmiş Sahalara Dair Yönetmelik
- Hava Kirlenmesi Araştırmaları ve Denetimi Türk Millî Komitesi Yönetmeliği vb.

SÇD uygulanma
gerekliliğini
destekleyici
mevcut yasal
çerçeve

Kaynak: (On Birinci Kalkınma Planı, 2019; Yalçınkaya, 2019)

Bu çalışma kapsamında yürütülen araştırma sürecinde, Türkiye’deki mevcut planlama sistemi, sektörel yapılanma ve karar verme süreçlerine yön veren aktörlere ilişkin detaylı incelemeler ve karma yöntem araştırma süreçleri yürütülmüştür. Elde edilen bilgiler doğrultusunda ifade edilebilir ki; ulaşım sektörü çerçevesinde üst politika belgelerine SÇD uygulanması, sürdürülebilir kalkınmayı çok boyutlu destekleyecek bir niteliğe sahiptir. Optimal kararlara ulaşmak ve etkinliği artırmak amacıyla, SÇD çalışmalarının Çok Kriterli Karar Verme süreçlerine dayandırılması gerekli ve önemlidir.

V. TÜRKİYE’DE ULAŞIM SEKTÖRÜNE SÇD UYGULAMASI

Hiyerarşik planlama sisteminin ilgili kademelerine uygulanan SÇD ve ÇED, bütüncül çevre yönetiminin halkın desteğini de alarak bir şekilde tamamlanmasını sağlar. Bu süreç kapsamında öncelikle, ülkesel ve sektörel karar verme aşamalarına uygulanan SÇD ile, çevresel faktörler ve sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda optimal alan kullanım kararları verilmektedir. Böylelikle, belirlenen alan kullanımlarında faaliyete geçirilmesi düşünülen projelere uygulanan etki değerlendirme süreçleri de optimal sürede ve etkin bir çerçevede yürütülür. Bu süreç sonunda yalnızca ekonomik ve sosyal değil, çevresel etkilerin de araştırıldığı sektörel karar verme süreçleri yürütülerek, bütüncül bir değerlendirme sağlanmaktadır.

Prosedürel çerçevede, SÇD’nin gerekliliğine dair bir karar verilmesi ile başlayan bu değerlendirme süreci, çevresel girdilerin stratejik karar verme süreçleri aşamalarına entegrasyonu ile yürütülmektedir. Yetkili birim (ilgili bakanlık veya diğer kamu kurumları) SÇD kapsamında yer alan temel aşamalardan, alınan kararlardan ve uygulamanın izlenmesinden sorumludur (Glasson ve ark., 1999; Say, 2004; Say ve Başkan, 2013).

Ulaşım, sanayi, enerji, turizm vb. yatırım odaklı sektörlerin karar verme süreçlerine etki değerlendirme sistemlerinin uygulanması, ülkesel politikalarının sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda belirlenmesini destekleyici bir fırsat

niteliği taşır. Ancak, mevcut SÇD Yönetmeliği uygulamasında politika boyutunun yer almaması, bütüncül değerlendirme sürecinin sağlanması adına engel teşkil edebilir. Fischer (2004)'in de belirttiği gibi, özellikle yatırım odaklı sektörlerin politik kararlarında SÇD'nin dikkate alınmaması, plan ve program ve projelere yönelik yürütülecek etki değerlendirme süreçlerinin etkinliğini zorlaştırarak, çevresel kaygıların giderilmesinde yetersiz kalmaktadır. Bunun yanı sıra, ülkelerdeki plan tiplerinin, plan hiyerarşisinin, planlama süreçlerinin, planlama kapsamlarının ve ülkelerdeki plan kararları ile ilgili karar verme süreçlerinin farklılığı, SÇD uygulamalarının ülkeler arasında farklı biçimlenmesinin en temel nedenleri arasındadır. Böylelikle, SÇD uygulanma süreçlerinde ülke ve sektör bazında özgün uygulama gereksinimleri meydana gelmektedir. Çizelge 4'te SÇD'nin politikalara entegrasyonu ile ilişkili bir öneri verilmektedir.

Çizelge 4. Türkiye'de SÇD'nin sektörel politikalara entegrasyonu sürecine yönelik geliştirilen öneri

SÇD'NİN POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD'NİN TÜRKİYE'DE POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD'NİN TÜRKİYE'DE ULAŞIM POLİTİKALARINA UYGULANMASI
Aşama I - Öneri Politikanın Tanıtımı		
<p>Politikalara SÇD entegrasyonu süreçlerinde öncelikli olarak, öneri politika yetkili kurum ya da konsorsiyum oluşturulması durumunda yetkili tüm kurumlar tarafından genel çerçevede tanıtılmalıdır.</p> <p>Politika kapsamlarının plan ve programlara kıyasla daha geniş ve soyut olması nedeniyle, öneri politikaların tanıtım çalışmaları ciddi bir organizasyon çerçevesinde yürütülmelidir. Ülkelerin kurumsal yapılanmaları kapsamında yetkili kurum/kurumlar veya tanıtım araçları farklılık gösterebilir. Bu aşamada hazırlanan raporlar veya işitsel/görsel kayıtlar, farklı iletişim kanalları ile yayınlanabilir.</p> <p>Önerinin kapsamının ve makro/mikro hedeflerinin belirlenmesi, potansiyel etki alanının/kitlenin netleştirilmesi için önemlidir. Hedef alanın/kitlenin tespiti, ED sürecinde izlenecek aşamalarının doğru planlanmasını sağlar.</p> <p>Öneri politika ile ilgili tanıtımın kapsamında yer alması beklenen konular; (i) hedeflerin kategorizasyonu (sosyoekonomik veya sürdürülebilir kalkınma hedefi), (ii) hangi konular kapsamında değerlendirileceği (ekonomik, çevresel ve/veya toplumsal), (iii) etki alanının ölçeği (uluslararası, ulusal, bölgesel, yerel), (iv) belirlenen</p>	<p>Türkiye perspektifinde yetkili kurum, 24 Temmuz 2018 tarihli ve 30488 sayılı Resmi Gazete ile yürürlüğe giren 13 sayılı Cumhurbaşkanlığı Karamamesi ile kurulan Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB)'dir. Kalkınma planlarının hazırlanmasında Mülga Kalkınma Bakanlığı'nın görev ve yetkilerini yürüten Başkanlık, politika oluşturma süreçlerinde ÖİK toplantılarının koordinasyonundan ve plan metninin hazırlanmasından sorumludur.</p> <p>Bu nedenle, Türkiye'de öneri politikaların tanıtımı aşaması da SBB koordinatörlüğünde yürütülmelidir. Önerinin kapsam ve ölçeğine bağlı olarak sektör ile bağlantılı kurumların merkezi birimleri ya da taşra teşkilatları ile mümkün oldukça somut ve etkin bir şekilde süreç tamamlanmalıdır.</p>	<p>Öneri ulaşım politikaları ile ilgili tanıtım süreçleri; SBB koordinatörlüğünde, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı merkezi otoritesi ve İl/İlçe Müdürlükleri tarafından yürütülmelidir.</p> <p>Bu aşama, ulaşım sektörü ile karar verme süreçlerinin politikalarından itibaren tanımlanan bir çerçevede dengeli yürütülmesini desteleyecektir. Bu kapsamda;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Öneri ulaşım politikası hedefinin temel sosyoekonomik hedefler ya da sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer aldığı, • Ekonomik, çevresel ya da toplumsal konulardan hangisi/hangilerini kapsadığı, • Hangi ölçekte yer aldığı, • Kalkınma, sorun çözme ya da koordinasyon gerekçelerinden hangisi/hangilerine dayandığı, • Hedeflenen zamanlaması belirlenir.

hedeflere ulaşmada önerinin uygulanma gerekliliğini gösteren gerekçeler sunma, (v) önerinin uygulanmasına ilişkin öngörülen zaman aralığı (kısa vadeli, orta vadeli, uzun vadeli).		
--	--	--

ŞÇD'NİN POLİTİKALARA UYGULANMASI	ŞÇD'NİN TÜRKİYE'DE POLİTİKALARA UYGULANMASI	ŞÇD'NİN TÜRKİYE'DE ULAŞIM POLİTİKALARINA UYGULANMASI
Aşama II - Eleme ve Gereklilik		
<p>Bu aşama, öneri politikanın ŞÇD'ye tabi tutulmasını gerekli olup olmadığına karar verilen süreçtir.</p> <p>Sürdürülebilir hiyerarşik planlama sistemlerinin ED süzgecinden geçirilmiş bütüncül PPP süreçleri ile sağlanması nedeniyle, ŞÇD'nin sektörel politikalarından itibaren entegrasyonu üzerinde çalışılması gereken bir konudur. Ancak, ülkelerde ŞÇD ile ilgili yasal mevzuatlar ile yetki ve sorumluluk düzeyleri değişiklik göstermektedir.</p> <p>Belirli ülkelerde ŞÇD yalnızca PP boyutunda uygulanırken, belirli ülkelerde ŞÇD'nin politikalara uygulanması yasal bir zorunluluktur ya da bu çalışmalar gönüllülük esasına dayalı olarak yürütülebilmektedir.</p> <p>Eleme aşaması, uluslararası yasal düzenlemelerin ve ülkelerin ilgili ulusal mevzuatlarının yaygın olarak plan ve programlara yönelik olması nedeniyle oldukça zordur. Bununla beraber, politikaların plan/programlara kıyasla daha soyut ve geniş bir kapsama sahip olmaları, bu süreçlerin dikkatli yürütülmesini gerektirmektedir.</p> <p>Öneri politikaların eleme süreçleri, yasal bir mevzuatın bulunmaması durumunda ekolojik planlama yaklaşımı çerçevesinde yürütülebilir. Uluslararası düzenlemeler ve anlaşmalar ile ülkelerin ulusal mevzuatları eleme süreçlerinin şekillenmesinde belirli ölçüde yardımcı olabilecek dokümanlardır.</p>	<p>Kalkınma planları oluşturulma sürecinde, sektörel ÖİK toplantılarında tasarlanan öneri politikalar üzerine ED'ye gereksinim olup olmadığı hakkında tartışılmalıdır. Öneri politikaya uygulanan eleme işlemi ardından ŞÇD süreci başlatılabilir.</p> <p>Ancak, Türkiye'de 8 Nisan 2017'de yürürlüğe giren ŞÇD Yönetmeliği, ŞÇD'nin PP'lere uygulanmasını kapsamaktadır. Bununla beraber, Yönetmelik kapsamında yer alan Geçici Madde 2'de, Yönetmelik hükümlerinin uygulanmaya başlama tarihleri sektörlere göre farklılık göstermektedir: (i) Kıyı yönetimi, mekânsal planlama, su yönetimi, tarım ve turizm sektöründe hazırlanan ŞÇD'ye tabi plan/programların yayımı tarihinden itibaren, (ii) Balıkçılık, ormancılık sektöründe 01/01/2020 tarihinden itibaren, (iii) Atık yönetimi, enerji, sanayi, telekomünikasyon ve ulaştırma sektöründe 01/01/2023 tarihinden itibaren uygulanmaya başlaması söz konusudur.</p> <p>Mevcut yasal çerçeve ile ilişkilendirme, Yönetmeliğin revizyonu ile politikalara ŞÇD uygulanmaya başlanması hükmünün getirilmesi, ya da bu sürecin gönüllülük esasına dayalı olarak yürütülmesi ile sağlanabilir.</p>	<p>Ulaşım ile doğrudan ilgili ÖİK toplantılarında (karayolu, havayolu vb. alt sektör grupları dahil olmak üzere) tüm öneri ulaşım politikaları ve stratejileri ED'ye yönelik belirli bir süzgeçten geçirilmelidir.</p> <p>Ulaşım sektörünün de, diğer yatırım odaklı sektörler gibi ŞÇD Yönetmeliği kapsamındaki Geçici Madde 2'de yer alması nedeniyle, ŞÇD'ye tabi ulaşım sektörü PP'lerinin değerlendirme sürecinden geçirilmesinin 2023 yılına ertelenmesi söz konusudur. Yönetmelik uygulama düzeyleri arasında politikaların yer almamasının nedenleri arasında, AB ŞÇD Yönergesi'nin politika boyutunun olmamasının, AB mevzuatına uyum çerçevesinde, Türkiye ŞÇD Yönetmeliği'nin kapsamının biçimlenmesinde etkili olduğu söylenebilir.</p> <p>Mevcut yasal çerçeve kapsamında ulaşım politikalarına ŞÇD uygulanmasının bir yaptırımını bulunmamaktadır. Oysa ki, sürdürülebilir ulaşım politikaları, sektörel planlama sürecinde sağlıklı ve sürdürülebilir çözüm üretimini sağlayıcı niteliktedir. Bununla beraber, ulaşım sektörünün çevresel faktörler üzerinde ne derece önemli olduğundan yola çıkılarak, bu etkilerin boyutu ancak ulaşım sektöründe sağlanacak bütüncül planlama yönetimi ile azaltılabilir. Bu nedenle, yasal revizyonlar ile bu sistemin bir yaptırım haline getirilmesi veya bu sürecin SBB koordinatörlüğünde gönüllülük usulü ile yürütülmesi ülkemizde sürdürülebilir kalkınma adına oldukça önemlidir.</p>

<p>Gereklik aşaması, sektörlerin sürdürülebilir yaklaşım çerçevesinde sosyal yapıya ve doğal kaynak rezervleri üzerindeki mevcut/olası etkilerinin gözetilmesi gereken bir süreçtir. Öneri politikanın dolaylı da olsa yasal düzenlemelerle ilişkilendirilmesi ile hangi konularda ve ne düzeyde bir yasal bağlayıcılık olduğunun netleştirildiği aşamadır. Bu aşamada, uluslararası düzeydeki anlaşmalar ve uluslararası kuruluşların (UNEP, IUCN, EEA vb.) ilgili raporlarından da yararlanılabilir.</p>		
<p>ŞÇD’NİN POLİTİKALARA UYGULANMASI</p>	<p>ŞÇD’NİN TÜRKİYE’DE POLİTİKALARA UYGULANMASI</p>	<p>ŞÇD’NİN TÜRKİYE’DE ULAŞIM POLİTİKALARINA UYGULANMASI</p>
<p>Aşama III - ŞÇD Süreci için Çerçeve Hazırlığı</p>		
<p>ŞÇD sürecinin, ülkelerin idari yapıları, PPP’nin hazırlama ve karar verme süreçleri, geleneksel planlama yaklaşımları ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre değişkenlik göstermektedir. Başarılı ŞÇD süreçleri, aşamaların, paydaşların ve hedeflerin net olarak belirlendiği çalışmalar ile sağlanır. Bu kapsama, “Hazırlık Aşaması”, “Yetki Çerçevesi”, “Amaç ve Hedefler” ve “Paydaşlar ve Katılımcılık” kapsamında nasıl bir yol izleneceği kararlarının verilmesi gerekir. Hazırlık aşamasında, öncelikle ülkede yürürlükte olan yasal ŞÇD sürecinin incelenmesi ve ülkenin sürdürülebilir kalkınma önceliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Aynı zamanda, öneri politika ile ilgili hazırlama süreci ve karar verme mekanizması araştırılmalıdır. “Eleme ve Gerekliklik” aşamasında kullanılacak yasal düzenlemeler ve ilgili dokümanlar bu aşamada yürütülecek çalışmalarda materyal olarak kullanılabilir.</p> <p>Yetki çerçevesi, ŞÇD önerisini hazırlayan ve süreçten sorumlu olan kurum tarafından belirlenmelidir. Ülkelerin kendi bürokratik sistemleri</p>	<p>Türkiye’de ŞÇD’nin 2017 yılında yasal bir statü kazanması nedeniyle, henüz bu konuda yapılan örnek bir çalışma veya kurumsal bir yapılanma bulunmamaktadır.</p> <p>Türkiye’de politikalarından sorumlu kurumun SBB olması nedeniyle, yetki düzeylerinin belirlenmesi ve görev dağılımının yapılması da bu kurum tarafından yapılmalıdır. İlgili öneri sektörel politika özelinde hiyerarşik bir ekip zinciri kurulmalıdır:</p> <ul style="list-style-type: none"> İlgili sektörle ilişkili yetkili kurum koordinatörlüğünde, kurum bünyesinde bir Yönetim Ekibi oluşturulmalıdır. Bu uzmanların stratejik değerlendirmelere göre çalışmayı yönlendirme yetkisi ve kapasitesi olmalıdır. Sürecin belirli bir sıra düzende yürütülmesi için öneri politika kapsamına göre kurum içinden bir ŞÇD Koordinatörünün atanması gerekir. ŞÇD Kapsam Belirleme Ekibi, Yönetim Ekibi ve belirlenen kurum dışı uzmanlardan (öneri politika ya da ŞÇD konusunda) oluşur. ŞÇD sürecinin hangi kapsamda hazırlanacağı (ulusal, bölgesel, yerel vb.), metodolojisi, etki alanı, hedef kitlesi gibi sürecin temel taşı sorular çözümlenir. 	<p>Yetki çerçevesi kapsamındaki yapılanmanın, ulaşım sektörü özelinde ve Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı koordinatörlüğünde yürütülmesi gerekmektedir. Ulaşım politikalarına ilişkin geri bildirimlerin ilgili kurum ve kuruluşlar düzeyinde olması, gerekli olduğu durumlarda halkın katılımının ise politika kararlarının (yer ve güzergah belirleme vb. konularda) ilişkili olduğu bölgelerdeki yerel yönetimler ile temsili boyutta sağlanması beklenir.</p> <p>Ulaşım politikalarına ilişkin paydaş analizi yapılması ve politikanın içeriğine bağlı olarak paydaşların politikadan politikaya farklılık göstermesi söz konusu olabilmektedir.</p> <p>Bu paydaşlar, diğer ilgili bakanlıklar (Dış İşleri Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, vb.), üniversitelerin ilgili fakülte ve bölümleri, araştırma enstitüleri, ulaşım sektörü ile ilişkili meslek odaları, ticaret odaları, yük ve yolcu taşımacılığı yapan sektörün ileri gelen firmaları olmaktadır.</p> <p>Politika taslaklarının belirlenmesinin ardından resmi kanalla bilgilendirme yapılması ve belirli bir süre zarfında geri bildirim sürecinin tamamlanması gereklidir.</p>

<p>doğrultusunda farklı örgütlenme modelleri izlemeleri beklenebilir. Öncelikle bu süreçten hangi kurumun sorumlu olduğu belirlenmelidir. Yetki çerçevesi kapsamında yetki düzeylerinin dağıtımını ilgili kurum tarafından yapılacaktır. Yetki çerçevesi; SÇD Yönetim Ekibi, SÇD Kapsam Belirleme Ekibi, SÇD Uygulama Ekibi, SÇD Raporu İnceleme Değerlendirme Komisyonu hiyerarşik düzeninde olmalıdır. Görev ve sorumlulukları yetkili kurum tarafından net olarak belirlenmelidir.</p> <p>Belirlenen sektörler ile ilgili “SÇD’nin Sektörel Politikalara Entegrasyonu Kurulu” nun kurulması ve teşkilat yapısının oluşturulması gerekmektedir. Kurul üyeleri, SÇD, ÇED vb. ED sistemleri konularında çalışan akademisyenler, ilgili Bakanlıklar veya diğer kurum bünyelerindeki uzmanlar, meslek odaları üyeleri vb. teknik bir ekipten oluşmalıdır. Kurul bünyesinde, her bir sektörün kendi paydaşlarıyla bir araya geldiği alt kurullar belirlenmelidir.</p> <p>Amaç ve hedefler aşamasında, çevresel konuların politika karar verme süreçlerine sistematik olarak entegre edilmesi; bir bölgedeki çok sektörlü gelişmelerin kümülatif çevresel etkilerini belirli bir süre içinde değerlendirilmesi söz konusudur. Bu kapsamda, politika için karar verme yetkisi olan kurumun, sürecin daha esnek olduğu erken bir aşamasında, hiçbir şey yapmama seçeneği de dâhil olmak üzere alternatif politika seçeneklerinin değerlendirilmesini yapması gerekmektedir.</p> <p>Paydaşlar ve katılımçılık aşamasında, SÇD sürecinde, özel sektör de dâhil olmak üzere sivil toplumun ve öneri politikadan etkilenecek ilgili paydaşların, stratejik karar verme sürecine katkı sağlamasına izin verilmeli ve olanak sağlanmalıdır.</p>	<ul style="list-style-type: none">• SÇD Uygulama Ekibi, Kapsam Belirleme Ekibinin yönlendirmesiyle ve SÇD Yönetim Ekibinin yetkisiyle oluşturulan, SÇD çalışmasını yürütecek ve SÇD raporunu hazırlayacak teknik ekiptir.• SÇD Raporu İnceleme Değerlendirme Komisyonu, inceleme ve değerlendirme aşaması üzerinde çalışır; SÇD Yönetim Ekibi, SÇD Kapsam Belirleme Ekibi ve SÇD Teknik Ekibinin birlikte yer aldığı bir komisyondur. <p>Gerekli durumlarda, teknik eğitim programları düzenlenerek, konu ile ilgili uzmanlar tarafından Komisyon üyelerine seminerler verilmelidir. Bunun yanı sıra, periyodik toplantılarla Kurul bünyesinde değerlendirmelerin yapılması sürecin kontrolü ve etkinliği için oldukça önemlidir.</p> <p>Türkiye’de politikaların oluşturulma sürecindeki aktörler, bakanlıklar, üniversiteler, ticaret odaları, meslek odaları ve STK’lar olarak sıralanabilir. Bu nedenle, geri bildirimlerin de kurum ve kuruluş düzeyinde olması daha etkin bir süreç yönetimi sağlayacaktır.</p> <p>Halkın katılımı ise politika kararlarının ilişkili olduğu bölgelerdeki yerel yönetimler ile temsili boyutta sağlanabilir.</p> <p>Politika tasaklarının belirlenmesinin ardından resmi kanalla bilgilendirme yapılması ve belirli bir süre zarfında geri bildirim sürecinin tamamlanması gereklidir.</p> <p>Geri bildirimler politika yönelik öneri, eleştiri, katkı, vb. boyutlarında olmalıdır.</p>	<p>Geri bildirimler politika yönelik öneri, eleştiri, katkı vb. boyutlarında olmalıdır.</p>
---	--	---

<p>Politikaların üst ölçekli makro kararlar olması nedeniyle, katılımın kurum ve kuruluş düzeyinde olması beklenir. Ancak belirli özel durumlarda, kalkınma ajansları, kurumsal taşra teşkilatları ve STK'lar aracılığı ile yatırım yapılacak bölgelerde halkı bilgilendirme büroları kurulabilmektedir. Geri bildirimler, taslak politikalara yönelik öneri, eleştiri, katkı vb. boyutlarda olmalıdır.</p> <p>Her bir sektör için ilgili paydaş gruplarının etkinlik derecelerinin belirlenmesi gerekir. Paydaş grupları; (i) İç paydaşlar, ilgili diğer bakanlıklar, politika kurulları, üniversiteler vb. (ii) Dış paydaşlar, ilgili yerel yönetimler, meslek odaları, STK'lar, ticaret odaları, özel sektörde ileri gelen firmalar vb. olmak üzere gruplandırılabilir.</p>		
--	--	--

SÇD'NİN POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD'NİN TÜRKİYE'DE POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD'NİN TÜRKİYE'DE ULAŞIM POLİTİKALARINA UYGULANMASI
Aşama IV - SÇD Uygulaması		
<p>SÇD uygulanması kapsamında yer alan iki temel aşama "SÇD için Kapsam Hazırlığı" ve "SÇD Çalışması"dır.</p> <p>SÇD için Kapsam Hazırlığı, SÇD çalışmasını yönlendiren ve yapılması gereken temel iş paketlerinin belirlendiği aşamadır. Farklı bir ifadeyle, kapsam belirleme sürecinde, bir sonraki ED aşaması (SÇD çalışması) için bir çerçeve hazırlanmış olacaktır.</p> <p>SÇD çalışması süreci, temel verilerin toplandığı, etkilerin tahmininin ve değerlendirilmesinin yapıldığı ve elde edilen bulguların raporlandığı aşamadır. İlgili politikaya bağlı olarak, değerlendirme süreçlerinde izlenecek yöntem, politika özelinde belirlenmelidir. Aynı şekilde, politikanın kapsamı kadar ülkelerin yasal mevzuatları, idari yapılanmaları, kurumsal faaliyetleri ve sosyoekonomik</p>	<p>Sektörel kamu politikalarının ülkesel dinamikler doğrultusunda belirli hedefleri ve bu hedeflere ulaşmak amacıyla kullandığı belirli politika araçları bulunmaktadır. Sürdürülebilir sektörel politikaların belirlenmesi, karar verme süreçlerinin etkin yönetimini desteklemektedir.</p> <p>SÇD Uygulama Ekibi tarafından yürütülen süreçlerde mevcut durum analizi ve farklı kurum ve kuruluşlardan edinilen veriler doğrultusunda, sektörün mevcut durumu, ilerleyişi, öncelikli sorunları ve gereksinimleri tartışılmakta, konuya yönelik çözüm önerileri, planlanan yatırımlar vb. konular değerlendirilmelidir.</p> <p>Karar verme süreçlerinin sürdürülebilir yönetimi amacıyla değerlendirme süreçleri oldukça önem arz etmektedir. Bu kapsamda, Çok Kriterli Değerlendirme Yöntemleri (Değer/Fayda Temelli Yöntemler,</p>	<p>Ulaşım politikaları kamu politikaları arasında dinamik ve hızla yenilenen bir yapıya sahiptir. Değerlendirme aşaması kapsamında, iktisadi büyüme hedefini çevresel kaygılar temelinde yöneten bir süreç hedeflenmektedir.</p> <p>Politikaların ve standartların belirlenmesi sürecinde yetki ve sorumlulukları olan aktörler arasında koordinasyon sağlanması oldukça önemlidir.</p> <p>Türkiye'de ulaşım politikalarının belirlenmesindeki temel aktörler: (i) belirli periyotlarla toplanan daimi ÖİK ve kalkınma planlarının hazırlık süreçlerinde belirlenen ÖİK, (ii) spesifik konuları tartışmak üzere bir daha teknik bir ekibin oluşturduğu Çalışma Grupları (karayolu trafik, güvenliği, raylı sistem araçlarında yerli üretim vb.), (iii) Onuncu Kalkınma Planı çerçevesinde, 2016 yılında Başbakanlık Genelgesi ile oluşturulan ve periyodik olarak toplantılar</p>

<p>durumları da bu süreçleri yönlendirmektedir.</p> <p>Politika oluşturma süreçlerinde, karar vericiler tarafından tartışılan sektörel sorunlara yönelik çözüm önerileri, planlanan yatırımlar, vb. konuların, ilgili SÇD Komisyonları tarafından belirli analitik süreçlerden geçirilerek değerlendirilmesi gerekmektedir.</p> <p>Bu kapsamda, farklı değerlendirme yöntemleri uygulanabilir (Çok Kriterli Değerlendirme Yöntemleri, Ekonomik modeller, CBS teknikleri, politika değerlendirme araçları vb.). Bununla beraber, özellikle yatırım odaklı sektörler için alınan politikalar kararlarının birbiriyle olan ilişkisi ve çelişkileri göz önünde bulundurulması gereken bir konudur.</p>	<p>Üstünlük Yöntemleri, Etkileşimli Yöntemler ve Basit Yöntemler) Ekonomik modeller, CBS teknikleri, politika değerlendirme araçları, SWOT vb. yöntem ve teknikleri yer almaktadır.</p> <p>Bunun yanı sıra, çalışma kapsamında önerilen “Ulusal Veri Paylaşım Ağı” veri tabanı, ülke genelinde doğal, kültürel, vb. verilerin sayısal olarak depolandığı, güncelliği olan bir yazılım olarak, bu süreçlerin sağlıklı yürütülebilmesine yardımcı olacaktır.</p> <p>Özellikle, yatırım odaklı sektörler için alınan politikalar kararlarının birbiriyle olan ilişki ve çelişkileri göz önünde bulundurulması gereken bir konudur. Bu nedenle, değerlendirme bulgularının geniş bir perspektifte ve gerektiğinde farklı gruplar ile koordinasyon çerçevesinde tartışılması gerekmektedir.</p>	<p>gerçekleştiren Lojistik Koordinasyon Kurulu vb. olarak sıralanabilir.</p> <p>Ulaşım politikası hedeflerini belirlemek amacıyla, öncelikle ulaşım sektöründe mevcut durum analizi yapılmaktadır. Bu süreç sonunda sektöre ilişkin veriler (sorunların tespiti, gereksinimler vb.) elde edilir.</p> <p>Aynı zamanda, özellikle son dönem kalkınma planlarında mega projelere yönelik yatırım kararlarına yer verildiği görülmektedir. Planlanan bu yatırımların sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlaması adına, optimal yer ve güzergah seçimlerinin belirlenmesi oldukça önemlidir.</p> <p>Bu süreçlerde, çalışma kapsamında önerilen “Ulusal Veri Paylaşım Ağı” veri tabanı, ülke genelinde doğal, kültürel, vb. verilerin sayısal olarak depolandığı, güncelliği olan bir yazılım olarak; ulaşım sektörüne ilişkin gerekli verilere erişilemeye ve karar verme süreçlerinin sağlıklı yürütülebilmesine yardımcı olacaktır.</p>
--	--	---

SÇD’NİN POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD’NİN TÜRKİYE’DE POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD’NİN TÜRKİYE’DE ULAŞIM POLİTİKALARINA UYGULANMASI
Aşama V – Kalite Kontrol		
<p>SÇD çalışmasının karar vermeye alınacak nitelikte olup olmadığına yönelik bir incelemedir. Bu kapsamda; iki soruya cevap aranır;</p> <ul style="list-style-type: none">• SÇD süreci, ülkedeki yasal işleyişe uygun yürütüldü mü?• SÇD çalışmasının sonucunda hazırlanan SÇD raporu bilimsel içerik olarak yeterli mi? <p>SÇD sürecinin yasalara uygun yürütülmesinin kontrolünü, çalışmanın son aşamalarında yapmak yerine, sürecin başlangıcından bu yana belirli bir kontrol mekanizmasıyla yapmak önerilmektedir. Önerilen yetkili ekipler kapsamında, “SÇD Raporu Kalite Değerlendirme</p>	<p>Türkiye’deki SÇD uygulamasına tabi tutulan sektörlerde, söz konusu öneri politikalar özelinde tasarlanması ve yürütülmesi gereken bir süreçtir.</p> <p>Bu aşamada, politikalara SÇD uygulanması sürecinin etkinliğinin tartışılması ve SÇD ilkeleri ile uyumlu ve dengeli süreçlerin yürütülüp yürütülmediğinin değerlendirilmesi söz konusudur.</p>	<p>Ulaşım politikası SÇD süreçlerinde, sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu süreçler izlenilmesini destekleyici bir aşamadır.</p> <p>Her bir ulaşım politikası özelinde, ekiplerin yönetiminde ve geniş bir perspektif kapsamında yürütülmelidir.</p>

Komisyonu” yer almaktadır. Öneriyi yapan kurum temsilcilerinden oluşan, Yönetim Ekibi, Kapsam Belirleme Ekibi ve SÇD Uygulama Ekibinden katılım sağlayan görevlilerden oluşan bu komisyon, sürecin ilk aşamasından itibaren belirli bir takip mekanizmasıyla kontrol sağlayabilecektir.		
---	--	--

SÇD’NİN POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD’NİN TÜRKİYE’DE POLİTİKALARA UYGULANMASI	SÇD’NİN TÜRKİYE’DE ULAŞIM POLİTİKALARINA UYGULANMASI
<i>Aşama VI – Karar Verme</i>		
Geri bildirimlerin alınmasının ardından, ilgili SÇD Komisyonları politika kararıyla ilgili karar verme, gerekli durumlarda revizyon süreçlerini yürütmelidir. Değerlendirme süreçleri sonrasında, eylemsizlik seçeneğine karar vererek politikayı hayata geçirmeme durumu da söz konusu olabilir. Toplantı çıktıları ve sonuç raporu raportörler tarafından dokümantasyon haline getirilmelidir.	Türkiye’de katılım süreçlerinin ilgili politika özelinde, SBB koordinatörlüğünde ve politikanın kapsamına bağlı olarak ilgili Bakanlık’ın merkezi otoritesi veya il/taşra teşkilatları düzeyinde yürütülmesi oldukça önemlidir. Böylesi bir sürecin ardından alınan geri bildirimlerin, ilgili SÇD Komisyonları politika kararıyla ilgili karar verme, gerekli durumlarda revizyon süreçlerini yürütmelidir (gerekli durumlarda eylemsizlik seçeneğine de karar verilebilir ve böylece öneri politika hayata geçirilmez).	SBB, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı merkezi otoritesi ya da İl Müdürlükleri yönetiminde desteklenen katılım süreçleri ardından geri bildirimlerin alınmasıyla, Ulaştırma SÇD Komisyonu politika kararıyla ilgili karar verme, gerekli durumlarda revizyon süreçlerini yürütmeli ya da eylemsizlik seçeneği kararını vermemelidir. Değerlendirme süreçleri sonrasında, eylemsizlik seçeneğine karar vererek politikayı hayata geçirmeme durumu da söz konusu olabilir.

Kaynak: (Yalçınkaya, 2019)

SONUÇ

Çevre sorunlarıyla mücadele politikaları kapsamında, mekânsal boyutu olan farklı sektörlerle yönelik bir öneri belirlenmesi ve karara varılması sürecinde, ED sistemi/sistemlerinin uygulanması, bugünün perspektifinde oldukça önemli ve gerekli bir konudur. Kalkınma, tüm bileşenleri ve söz konusu zaman/mekân değişkenlerine bağlı olarak, oldukça dinamik bir süreçtir.

Politika, plan, program ve projeler, ülkesel kalkınma süreçlerinde önemli araçlardır ve ED sistemlerinin temel uygulama alanlarıdır. Diğer ED sistemlerinden farklı olarak, SÇD uygulama gerekçesi Wood (2003) tarafından; çevresel, toplumsal ve ekonomik faktörler arasında daha iyi bir dengenin yaratılması olarak belirtilmiştir. Brown ve Affum (2000)’a göre etkin bir SÇD uygulaması için öncelikle ileriye dönük karar verme süreçleri desteklemelidir. Ardından, SÇD oluşturulacak bir süreç üzerine odaklanmalıdır. Bu kapsamda, SÇD’nin temel ilkelerine dayalı yasal bir işleyişin söz konusu olduğu görülmektedir.

SÇD’nin ülkelerin yasal sistemlerine aktarılmasındaki zorluklar pek çok farklı çalışmada ifade edilmiştir (Partidorio, 1996; Sadler ve Verheem, 1996; Fischer, 2007; Say ve ark., 2011; Martin ve ark., 2021; Carter ve Henriquez, 2022;

Gonzalez ve Therivel, 2022). Partidario (1996), SÇD’nin ülkelerin yasal sistemlerine entegrasyonu sürecine yönelik sunduğu öneri kapsamında, sürecin ilk aşamasını, kurumsal ve yasal yapının incelenmesi olarak belirtmiştir.

Türkiye 2000’li yılların başından itibaren ulaşım sektöründe önemli atılımlar gerçekleştirmektedir. Büyük kentlerde tamamlanan ve devam eden mega projeler (İstanbul Havalimanı, Marmaray, Avrasya Tüneli, Çandarlı Limanı, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu, Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Osmangazi Köprüsü, Ovit Tüneli ve devam eden diğer projeler gibi) yolcu ve yük taşımacılığında ülkemizi uluslararası ulaşım ağı içerisinde önemli bir yere taşımaktadır. Bu çalışma kapsamında, SÇD’nin Türkiye’deki ulaşım sektörüne uygulama gerekliliği, karar verme mekanizmasının tüm düzeylerinde (PPP) araştırılmıştır. Çalışma kapsamında yürütülen kurumsal ve yasal araştırma bulgularına dayalı olarak varılan sonuçlara dayalı olarak, Türkiye’de sistematik ve sektörler arası koordinasyona sahip bir sektörel politika üretme süreci izlenmemektedir. Türkiye’de mekânsal planlama hiyerarşisi yasal çerçevede tanımlanmıştır. Ancak ulaşım planlamasına yönelik hiyerarşik bir yapının olduğu söylenemez. Dolayısıyla, bu sektörde uygulanacak SÇD ile BÇY’nin gerekliliklerinin sağlanmama olasılığı da bulunmaktadır.

Ulaşım sektöründe uygulanacak SÇD’nin yürütülmesine yönelik kurumsal altyapının henüz hazır olmadığı ifade edilebilir. 08.04.2017 tarihinde yürürlüğe giren SÇD Yönetmeliği’nin uygulanmasına yönelik farklı hükümler bulunmaktadır. Örn, Yönetmeliğin Geçici 2. maddesine göre, ulaşım sektöründe SÇD uygulaması 2023 yılına ertelenmiştir. Bu durum, gelişmekte olan bir ülke olarak, Türkiye’nin ulaşım sektöründeki büyük ölçekli yatırımların öncelikleri olarak yorumlanabilir.

Ulaşım; yerel, bölgesel, ulusal ve küresel ölçekte faaliyet alanları olan, sosyo-ekonomik planlama boyutunun yanında, önemli bir de mekânsal planlama boyutuna sahip bir sektördür. Bu nedenle, sektörün gelişim sürecinde; PPP hazırlanması ve proje yatırımlarının gerçekleştirilmesinin belirli bir sıra düzende yürütülmesi, diğer sektörlerle uyumlu bütüncül bir kalkınma için önemlidir. Bu kalkınma sürecinde, sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda, bütüncül çevre yönetiminin sağlanmasında, SÇD’nin ülkelerin yasal sistemleriyle ilişkilendirilmesi ve politikalarından itibaren uygulanması önemli katkılar sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi’nin araştırma ve yayım etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. 1. yazar %60 oranında, 2. yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- 2053 Ulaştırma ve Lojistik Ana Planı (2022). Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Ankara.
- Baykan, N.M. (2014) "Farklı Ulaşım Seçeneklerinin Sakin Şehir (Cittaslow) Ölçütleri Kapsamında Değerlendirilmesi: Seferhisar-Sığacık Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Adana.
- Bozhesku, M.G. ve Fischer, T.B. (2011) "Benefits of and barriers to SEA follow-up Theory and Practice", *Environmental Impact Assessment Review*, 34 (2012): pp. 22-30.
- Brown, A.L. ve Affum, J.K. (2000) "Strategic Environmental Assessment in Road Network Planning", 20th Annual Meeting of the International Association for Impact Assessment IAIA'00, 19-23 June 2000, Hong Kong.
- Carter, V., Henriquez, C. (2022) "Can Strategic Environmental Assessment (SEA) contribute towards the implementation of biophilic urbanism in urban planning? The case of Chilean Municipal Regulatory Plans", *Environmental Impact Assessment Review*, Volume 95, July 2022, 106765.
- Glasson, J., Therivel, R. ve Chadwick, A. (1999) "Introduction to Environmental Impact Assessment (Ed. J. Glasson)", Routledge/Taylor& Francis Group, New York, 448p.
- Gonzalez, A., Therivel, R. (2022) "Raising the game in environmental assessment: Insights from tiering practice", *Environmental Impact Assessment Review*, Volume 92, January 2022, 106695.
- Hayes, S.J., Fischer, T.B. (2021) "Objectives for, of and in Strategic Environmental Assessment in: Handbook on Strategic Environment Assessment". Research Handbooks on Impact Assessment, Edward Elgar, pp. 24-38.
- Kızıltaş, M.Ç., Ayözen, Y. (2022) "Kentsel Büyüme, Planlama ve Otopark Sorunu Üzerine Etkisinin Analizi". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (35), 443-448.
- Martin, B., Ortega, E., Isidro, A., Iglesias-Merchan, C. (2021) "Improvements in high-speed rail network environmental evaluation and planning: An assessment of accessibility gains and landscape connectivity costs in Spain" *Land Use Policy*, Volume 103, April 2021, 105301.
- On Birinci Kalkınma Planı (2019) "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)", Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Planlar ve Programlar, Kalkınma Planları, Ankara.
- Özalp, M. (2007) "Türkiye'de Kentsel Ulaşım Planlaması Çalışmalarında Benimsenen Yaklaşımlar; Sorunlar ve Çözüm Önerileri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trafik Planlaması ve Uygulaması Anabilim Dalı, Ankara.
- Partidario, M.R. (1996) "Strategic Environmental Assessment: Key Issues Emerging from Recent Practice" *Environmental Impact Assessment Review* Volume 16, Issue 1, January 1996, pp. 31-55.
- Partidário, M.R. (2021) "Strategic thinking for sustainability (ST4S) in Strategic Environmental Assessment" in *Handbook on Strategic Environmental Assessment*. Edited by Thomas B. Fischer and Ainhoa González, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Runhaar, H. ve Driessen, P.P.J. (2012) "What makes strategic environmental assessment successful environmental assessment? The role of context in the contribution of SEA to decisionmaking", *Impact Assessment and Project Appraisal*, 25:1, 2-14.
- Sadler, B. ve Verheem, R. (1996) "Strategic Environmental Assessment: Key Issues Emerging From Recent Practice", Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment, Hague.
- Say, N.P. (2004) "Stratejik Çevresel Değerlendirmenin Beş Yıllık Kalkınma Planları ve Enerji Sektörü Örneğinde Araştırılması ve Bir Uygulama Modelinin Geliştirilmesi", Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Adana.
- Say, N. ve Yücel, M. (2005) "Strategic Environmental Assessment And National Development Plans in Turkey: Towards Legal Framework and Operational Procedure", *Environmental Impact Assessment Review* 26:301-316.
- Therivel, R., Wilson, E., Heaney, D. ve Thompson, S. (1993) "Strategic Environmental Assessment (1st ed.)", Routledge.

- Yalçinkaya, N.M. (2019) “Ulaşım Sektöründe Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulamasının Türkiye Açısından İrdelenmesi”, Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Adana.
- Yalçinkaya, N.M. (2021) “Türkiye’de Sektörel Planlama Süreçlerine Etki Değerlendirme Sistemlerinin Entegrasyonu: Kurumsal ve Yasal Çerçeve”. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2021, 39(2), 323-337.

SUMMARY

“Impact Assessment Systems”, which are the most important instruments for the sustainable development and livable environment, have been theoretically known since the 1970s. They are widely implemented throughout the world today with the integration of theoretical research and findings into the national and international legal system over time. Global developments, development processes of countries and socio-economic goals cause the operational dimension of the Impact Assessment (IA) concept to be realized in different contexts.

Strategic Environmental Assessment (SEA), which is the most comprehensive IA system, forms the basis of this research. It aims to evaluate the possible effects of transportation policies on the environment in a systematic process. Environment-based instruments that countries will develop or harmonize for investment-oriented sectors are of key importance in achieving the goal of sustainable development. Environment-based instruments, which countries will integrate into investment-oriented sectors according to their own conjunctures, are of great importance in the process of achieving the sustainable development goal. Transportation, which is among the investment-oriented sectors, has a significant impact on the functioning and efficiency of other sectors, both as an activity and as a land use. For this reason, all studies with different scopes for the transportation sector support important issues from a local to national perspective. In this study, it is stated that the Strategic Environmental Assessment (SEA) should be implemented, including policies, in the transportation sector planning hierarchy in Turkey. For this purpose, first of all, the legal and administrative documentation on the subject was searched. Then, the limiting actors were determined. Then, a methodology proposal was developed for the application of SEA to all sectoral policies with a spatial dimension, as well as to transport sector policies. As a conclusion of the study, a general evaluation has been made for the implementation of SEA in the transport sector for Turkey and recommendations aimed at effective functioning in the sectoral perspective have been developed.

In line with the findings and proposals obtained in the study; a need for an SEA to be implemented at a policy, plan and program level can be expressed in overcoming the existing issues arising from the problems of transportation sector in Turkey. As a conclusion, proposals are presented on the implementation of impact assessment systems in Turkey with a holistic approach and an SEA implementation process starting from policies in the transportation sector.

Beklenen Enflasyon Verilerinde Kaos Varlığının İncelenmesi

Ünal DİKBAŞ*

Reşat KASAP**

Mehmet Güray ÜNSAL***

ÖZ

Bu çalışmada beklenen enflasyonda kaotik yapının varlığı araştırılmıştır. Beklenen enflasyon, ekonomistler ve politika yapımcılar açısından oldukça önemli bir makroekonomik göstergedir. Beklenen enflasyonun oluşumu birçok teknik detayın ötesinde bir öngörü değeridir. Bu öngörü değeri oluşturulurken birçok faktör dikkate alınmakta nihayetinde bir tahmin değeri ortaya çıkmaktadır. Beklenen enflasyonda kaosu olası varlığı kurulacak modeller açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda, verilere öncelikli olarak BDS bağımsızlık testi yapılmış, korelasyon boyutu elde edilmiş, sonrasında ise pozitif en büyük Lyapunov üsteli (LLE) bulunmuştur. 2001:08-2020:11 dönemi cari ayın TÜFE beklentisi verileri için gerekli testler gerçekleştirilmiş, yapılan analiz sonucu BDS testi ve korelasyon analizi sonuçları kaosa işaret ederken en büyük Lyapunov üssü (LLE) verilerde kaotik yapının mevcut olmadığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Beklenen Enflasyon, Doğrusal Olmama, Kaos, Lyapunov Üsteli
JEL Sınıflandırması: C22

Investigation of the Existence of Chaos in Expected Inflation Data

ABSTRACT

This study investigates the chaotic nature of expected inflation. Expected inflation is a very important macroeconomic indicator for economists and policy makers. The formation of expected inflation is a prediction value covering many technical details, and many factors are taken into account while creating this predictive value, and ultimately a forecast value emerges. The possible existence of chaos in expected inflation is important in terms of models to be established. In this context, BDS independence test was performed on the data, the correlation dimension was obtained and then the largest positive Lyapunov exponent (LLE) was found. Necessary tests were carried out for the data of the current month's CPI expectations for the period 2001: 08-2020: 11, while the results of BDS test and correlation analysis indicated chaos, the largest Lyapunov exponent (LLE) showed that the chaotic structure was not detected in the data.

Key Words: Expected Inflation, Nonlinearity, Chaos, Lyapunov Exponent
JEL Classification: C22

GİRİŞ

Bir ekonomik verideki kaosu varlığı, oluşturulacak model konusunda büyük ölçüde fikir verebilmektedir. Bu bilgi ile oluşturulan modellerin geleceğe ilişkin kestirimlerin elde edilmesi ve yorumlanmasında daha güvenilir sonuçlar sağlayacağı açıktır.

* Uzman, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, unal.dikbas@ikg.gov.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-7851-535X

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü, Teknikokullar, Beşevler, Ankara, rkasap@gazi.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-9306-3101

*** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Teknoloji ve Bilgi Yönetimi Bölümü, mgunsal@baskent.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0001-7081-9060

(Makale Gönderim Tarihi: 08.12.2021 / Yayına Kabul Tarihi: 16.08.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1034185

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Beklenen enflasyon, ekonomik politika yapımcıları açısından oldukça önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik ajanlar fiyatlama davranışında geçmiş fiyat oluşumlarının yanı sıra gelecek fiyat beklentilerini de dikkate alarak davranmaktadır. Dolayısıyla beklenen enflasyonun tahmini ve modellenmesi ekonomi yönetiminden tüketicilere kadar birçok tarafı ilgilendirmektedir. Bu kapsamda, beklenen enflasyon verisinin kaotik yapısının incelenmesi ve veri üretim sürecindeki olası kaotik yapının varlığı doğru model kurma sürecine de katkı sağlayacaktır (Guastello, 1995).

Kaotik yapı bulunması halinde, bu verilere doğrusal olmayan modelleme yöntemlerinin kullanılmasının haklılığını destekleyecektir. Bulunmaması ise klasik modelleme yöntemlerinin zayıf olmadığına işaret edebilecektir (Das, 2014). İşi ve Çemrek (2019) çalışmasında FTSE-100 endeksi borsayı temsil edecek şekilde seçilmiş ve Çok Katmanlı Algılayıcı (MLP) sinir ağları, yerel yöntemlerden en yakın komşu yöntemi, yarı yerel yöntemlerden radyal tabanlı fonksiyonlar temelli yöntemler bu verilere uygulanmıştır. Çiçek ve Alkan (2019) Ocak 2004 – Mart 2019 dönemini kapsayan veriler üzerinden gerçekleşen enflasyon belirsizliği ile beklenen enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkiyi BEKK-GARCH yöntemi ile incelenmiştir. Sonuçlara göre gerçekleşen enflasyon (ve enflasyonun alt gruplarının) belirsizliği ile beklenen enflasyon belirsizliği arasında bir yayılma etkisinin olduğunu göstermişlerdir. Álvarez ve Correa-López (2020) enflasyon beklentileri ölçümlerini Phillips eğrileri bağlamında analiz etmiştir.

Kaos araştırmalarının sayısı son yıllarda oldukça arttığı gözlemlenmektedir. Hisse senedi getirilerinin yapısının incelenmesinde (İşeri vd. (2008); Özdemir ve Akgül (2014); Kahyaoglu ve İç (2015); Alpar ve Eren (2016); Sülkü ve Ürkmez (2018)), döviz kurunun araştırılmasında kaosu varlığı (de Grauwe ve Devatcher (1993); Das ve Das (2007); Torkamani v.d. (2011); Bildirici ve Sonustun (2018)) araştırmalara konu olmaktadır. Bununla birlikte matematik (Lyapunov üstelleri tahminleri) , fizik (güç spektrumları analizi) , mühendislik (elektrik güç sistemleri) ve tıp (matematiksel kalp modelleri) alanında da kaotik yapı incelenmektedir. Bu kapsamda, son elli yıl içinde kaotik süreçlerin varlığını tespit etmek amacıyla literatüre birçok metodoloji kazandırılmıştır (Kurt ve Kasap, 2020).

Zaman serilerinde kaotik yapı çeşitli yöntemlerle araştırılabilmektedir. Bu amaçla karşılıklı bilgi yöntemi, gömülü boyut, garip çekiciler, korelasyon integrali, BDS testi, güç spektrumu ve Lyapunov üstelleri yöntemleri ile sonuçlar ortaya konulmaya çalışılmaktadır. (Eckman ve Ruelle, 1985; Brock, Dechert ve Scheinkman, 1987; Kantz ve Schreiber, 2004).

Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde öncelikle veri setine ilişkin kapsamlı bilgiler verilmiş, tanımlayıcı istatistikler ve zaman serisi grafiği yorumlanmıştır. Ayrıca, kaotik yapının varlığının tespiti amacıyla faz uzayı grafiği, ortalama karşılıklı bilgi ve korelasyon boyutuna ilişkin analiz sonuçları paylaşılmıştır. Son olarak veri setinin doğrusallığını araştırmak amacıyla BDS bağımsızlık testi gerçekleştirilmiştir. Son olarak Lyapunov üstelinin varlığı araştırılmış ve çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmıştır. Makalenin kalan kısmı izleyen şekilde

tasarlanmıştır: 2. Bölüm kaos yapısının varlığının tespitinde kullanılan yöntemler ile ilgili bilgi vermektedir. Uygulama çalışmasına ait veri seti tanımlaması ve analizler Bölüm 3'ü oluşturmaktadır. Sonuçlar ve değerlendirme kısmı Bölüm 4'tedir.

I. KAOSUN VARLIĞINI TESPİT ETMEK İÇİN KULLANILAN TEKNİKLER

Zaman serilerindeki kaotik davranışın araştırılmasında kullanılan yöntemlerden biri karşılıklı bilgi yöntemidir. Karşılıklı bilgi yöntemi, zaman serilerinin geçmiş gözlemleri ile gelecek gözlemleri arasında ilişki olup olmadığını ortaya koymaktadır. Esasen, doğrusal zaman serilerinde belirli gecikme düzeylerinde klasik otokorelasyon fonksiyonu ile seriye ilişkin otokorelasyon değerleri tahmin edilmekte ve buna göre model hakkında bazı yorumlar yapılabilmektedir. Doğrusal olmama durumlarında ise ortalama karşılıklı bilgi optimum gecikme uzunluğunun belirlenmesi ile seriye ilişkin korelasyon bilgisini vermektedir (Kantz ve Schreiber, 2004). Dolayısıyla her iki durum için otokorelasyonun araştırılması gerekmektedir.

Korelasyon boyutu kaotik sistemlerin araştırılmasında en önemli adımlar arasında yer almaktadır. Özellikle doğrusallığın tespiti amacıyla kullanılacak testlerde korelasyon integralinin elde edilmesi gerekir. Bu nedenle korelasyon boyutuna da ihtiyaç duyulmaktadır.

$C(\varepsilon)$ korelasyon integralini ve ε seçilmiş çok küçük bir değeri göstermek üzere örnek çapı sonsuza giderken korelasyon integrali $C(\varepsilon)$, ε değerine yakınsayacak ve böylece v korelasyon boyutu değeri tahmin edilmiş olacaktır (Eckman ve Ruelle, 1985). Korelasyon boyutunun yanı sıra bir diğer önemli kavram da gömülü boyuttur. Gömülü boyut ise faz uzayının boyutunu temsil etmektedir ve komşu noktaların dikkate alındığı yanlış en yakın komşu yöntemiyle hesaplanmaktadır.

Brock, Dechert ve Scheinkman (1987) tarafından ilk olarak önerilen doğrusallık testi verilerin farklı boyutlardaki vektörlere dönüştürülerek korelasyon integrallerinin hesabına dayanmaktadır. T zaman serisinin uzunluğunu, Eş. 1 ve Eş. 2'de, ε seçilen bir yakınlık parametresini ve m boyutlu korelasyon integralini göstermek üzere T uzunluğundaki bir zaman serisi için BDS test istatistiği:

$$C_{m,T}(\varepsilon) = 2 \sum_{t=1}^{T-1} \sum_{s=t+1}^T I_{\varepsilon}(x_t^m, x_s^m) / (T_m(T_m - 1)) \quad (1)$$

$$BDS_{m,T}(\varepsilon) = T^{\frac{1}{2}} [C_{m,T}(\varepsilon) - C_{1,T}(\varepsilon)^m] / \sigma_{m,T}(\varepsilon) \quad (2)$$

şeklinde elde edilmektedir. Burada $\sigma_{m,T}$, m boyutuna göre değişen standart sapmayı göstermekte olup test istatistiği sıfır hipotezi altında standart normal $N(0,1)$ dağılmaktadır. Korelasyon boyutu m ve ε epsilon değeri kullanıcı tarafından farklı değerler olarak da seçilebilmektedir.

Zaman serilerinde Lyapunov üssü elde etmenin çeşitli teknikleri mevcuttur (Kurt ve Kasap, 2020). Bunlar, herhangi bir modelin kullanılmadığı doğrudan

yöntemler ile modele dayalı yöntemler olarak değerlendirilmektedir. Model tabanlı yöntemler modele ait Jacobien matrisi kullandığından Jacobien yöntemler olarak da bilinmektedir. Burada öncelikle ayrıştırma yöntemiyle Jacobien matrizenin Lyapunov üssü spektrumu ile elde edilmektedir. f^t n boyutlu faz uzayında bir fonksiyon olmak üzere x_0 gibi bir başlangıç noktası olan ve $\{\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \dots, \lambda_k\}$ gibi Lyapunov spektrumuna sahip bir sürecin Jacobien matrisi $J^t(x_0) = \frac{df^t(x)}{dx}$ ifadesinin x_0 noktasındaki değeridir. Bu matris yardımıyla elde edilen $V(x_0)$ matrisine ait özdeğerler $\Lambda_i(x_0)$ olmak üzere Lyapunov üstelleri $\lambda_i(x_0) = \ln \Lambda_i(x_0)$ şeklindedir (Munoz-Pacheco, 2013; Bask, 1996; Bask, 2002). Yukarıdaki hesaplama neticesinde Lyapunov üsleri tahmin edilmekte ve en uygun modele, standart hataya ve ilgili test istatistiğini de ulaşılabilmektedir.

II. VERİ SETİ VE ANALİZ

A. Veri seti

Çalışma kapsamını oluşturan veriler 2001:08 - 2020:11 dönemi cari ayın TÜFE beklentisini içermektedir. Verideki zaman frekansının olabildiğince en küçük olanı tercih edilerek hem veri seti geniş tutulmaya çalışılmış hem de kaotik yapının varlığının daha güvenilir bir şekilde elde edilmesi amaçlanmıştır. TCMB, finansal ve reel sektörde karar alıcı ve uzman kişilerin çeşitli makroekonomik değişkenlere ilişkin beklentilerinin izlenmesi amacıyla beklenti anketi oluşturmaktadır (TCMB). Bu anketlerin belirli aralıklarla paylaşılarak ilgili tahmin ve beklentilerin toplanması sağlanarak gerekli veriler elde edilmiş olur. Beklenen enflasyon olarak tanımlanan tüketici enflasyonu için aylık ve yıllık enflasyon beklentileri ilgili uzmanlarca bu anketlere girilmektedir. Beklenti anketi soruları arasında cari ayın, 1 ay sonrasının, 2 ay sonrasının ve cari yılsonunun enflasyonu gibi tahminler bulunmaktadır. Bu çalışmada cari ayın TÜFE beklentisi kullanılmaktadır.

Analize geçmeden önce beklenen enflasyon verisine ilişkin genel görünüm ve tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Bu kapsamda aşağıda Tablo 1’de veri setine ilişkin istatistikler sunulmuştur.

Tablo 1. Veri Seti Tanımlayıcı İstatistikleri

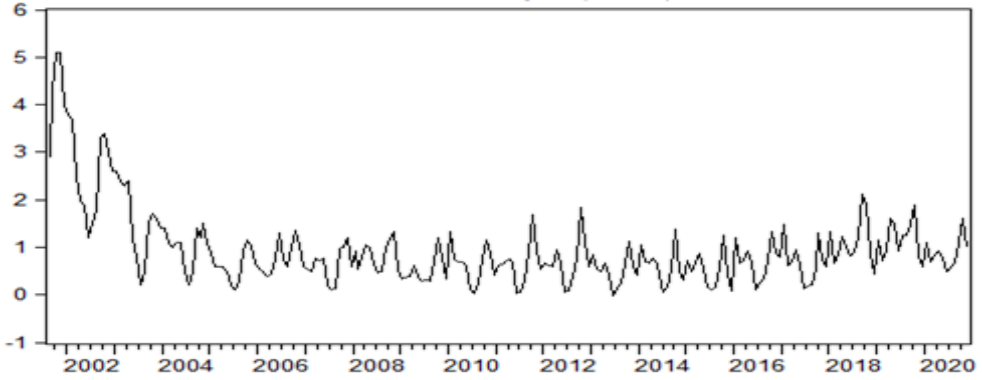
Ortalama	Ortanca	Min.	Maks.	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Olasılık (p-value)
0.94	0.74	-0.02	5.10	0.81	2.45	10.75	815.14	0.00

Beklenen enflasyon verisinin tanımlayıcı istatistikleri incelendiğinde, serinin ortalama değerinin, standart sapma ile birbirine yakın olduğu ve 1’den küçük olduğu görülmektedir. Türkiye’de enflasyonun son 20 yıldaki durumu göz önüne alındığında beklenen enflasyonun aylık ortalamasının da 1 civarında seyretmesi şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte enflasyonist dönemlerde maksimum değerinin 5 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Serinin histogram grafiği ile uyumlu bir şekilde Jarque-Bera istatistiği de serinin normal dağılmadığını göstermektedir (Bkz. Ekler).

Türkiye yıllarca enflasyon sorununu tecrübe etmiş bir ülkedir. Özellikle 90’lı yıllar Türkiye için kronik enflasyon döneminin görüldüğü bir dönemdir. 2000

ve 2001 yıllarında, yaşanan döviz krizi ve bankacılık krizi ile birlikte Türkiye yeni ekonomik politikaların yürürlüğe konularak düşük enflasyon hedefi doğrultusunda reformların olduğu bir dönemi yaşamıştır. Yeni ekonomik programlarla TCMB'nin bağımsızlığı güçlendirilmiş, aynı zamanda fiyat istikrarı temel görevi, hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkeleri temellendirilmiştir. Bu kapsamda, TCMB sırasıyla 2002 ve 2006 yılları başında örtük ve açık enflasyon hedeflemesi uygulamasına başlamıştır. TCMB, ayrıca enflasyon beklentilerine ilişkin çeşitli yöntemlerle beklenen enflasyon verisi elde etmekte bu verileri de tüm kamuoyu ile paylaşmaktadır. Buna ilişkin, çalışma dönemi kapsamında beklenen enflasyon serisine ilişkin zaman grafiği aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1. Beklenen Enflasyon Zaman Serisi Grafiği
Beklenen Enflasyon (TÜFE)

Yukarıdaki Şekil 1 incelendiğinde, Türkiye'nin kriz yılları olarak yaşadığı 2002 yılı sonlarından itibaren beklenen enflasyonun belli bir değer etrafında toplandığı görülmektedir. 2001 ve 2002 yılları yaşanan krizin de etkisiyle enflasyon beklentilerini de etkilemiş daha yüksek enflasyon beklentisi oluştuğu gözlemlenmiştir.

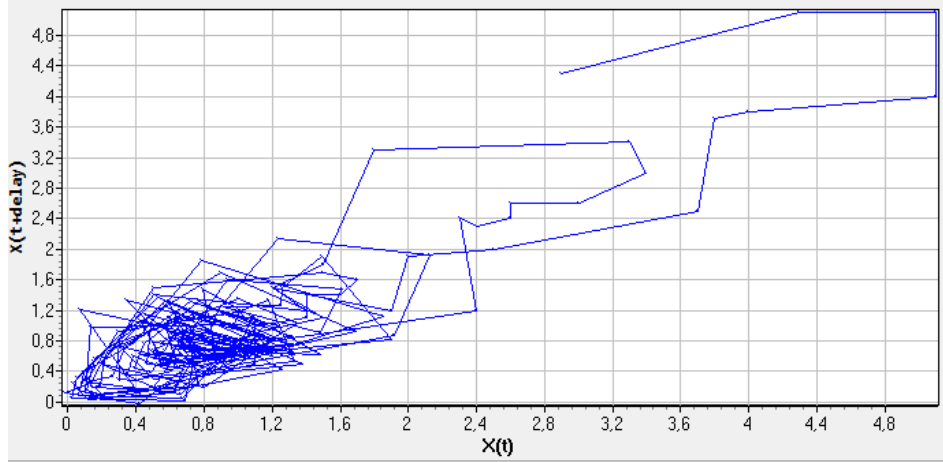
B. Analiz

Beklenen enflasyon verisinin tanımlayıcı istatistikleri ve zaman serisi grafiklerinden sonra kaotik yapısına ilişkin analizler yapılması gerekmektedir. Kaotik yapılar kendine has teknik özelliklere sahiptir. Kaos teorisinin temelleri, başlangıç koşullarına hassas bağlılık, fraktal geometri ve çekiciler kavramlarına dayanmaktadır. Kaotik yapılar, doğrusal deterministik sistemlerin aksine belli bir örüntü içermediğinden uzun dönemli tahminler için başlangıç koşullarının varlığını gerektirmektedir (Kurt ve Kasap, 2020). Bu durum kaos teorisinin başlangıç koşullarına hassas duyarlılığını ortaya koymaktadır. Bir diğer kavram ise fraktal yapılarıdır. Fraktal kavramı kaosun geometrisi olarak ele almak yanlış olmayacaktır. Fraktallar, belli bir kural ya da sistemli hareket sonucu ortaya çıkan geometrik şekillerdir.

Kaos teorisinde sıkça söz edilen bir diğer kavram da çekicilerdir. Çekiciler, kaotik süreçlerin faz uzayında birbirinden farklı şekiller oluşturması olarak ifade edilebilmektedir. Kaotik çekiciler, korelasyon boyutu ile karakterize edilebilmektedirler. Çekiciler faz uzayında noktalar oluşturmaktadır. Faz

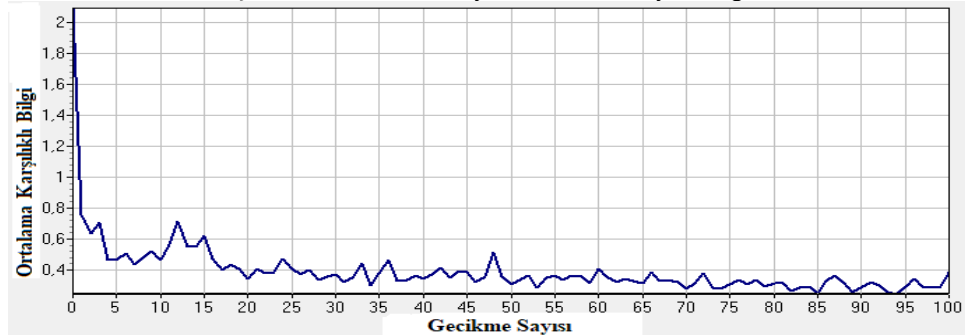
uzayındaki bu noktaların çekici olarak ifade edilmesinin temel nedeni faz uzayının belirli bölümlerinde sistemin hareketinin kümелendiğinin ve bir noktaya doğru toplanmasının görülmesidir. Aşağıda yer alan Şekil 2’de, seriye ilişkin faz uzayı grafiği bulunmaktadır.

Şekil 2. Beklenen Enflasyon Serisi Faz Uzayı Grafiği

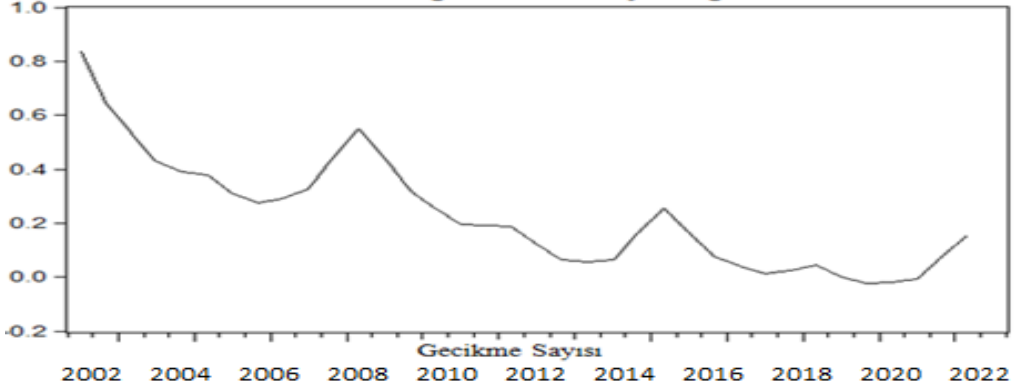
Şekil 2’de veri setine ilişkin faz uzayı grafiği incelendiğinde bilinmeyen bir sistem tarafından orijine doğru bir yönelim görülmektedir. VRA (Visual Recurrence Analysis) paket programı kullanılarak oluşturulan faz uzayı incelendiğinde yığılmanın orijine yakın bölgede olduğu görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi, karşılıklı bilgi yöntemi, zaman serilerinin geçmiş gözlemleri ile gelecek gözlemleri arasında ilişki olup olmadığını ortaya koymaktadır. Aşağıda Şekil 3’de verilen grafik incelendiğinde gecikme sayısı arttıkça ortalama karşılıklı bilgi düzeyinin azaldığı görülmektedir. Dolayısıyla ilgili serinin bu yöntemle göre kaotik özellikler sergilediği söylenebilmektedir.

Şekil 2. Beklenen Enflasyon Serisi Faz Uzayı Grafiği

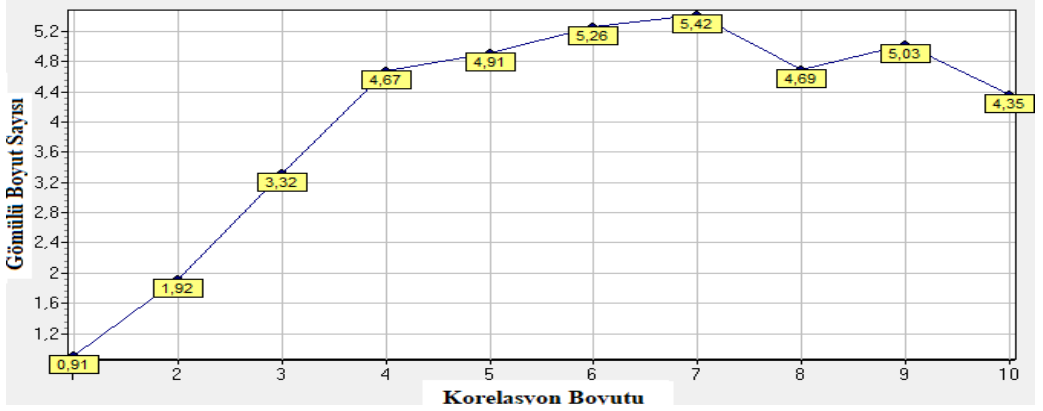

Kaotik yapıya sahip serilerin bir özelliğide geçmiş ile gelecek değerleri arasındaki ilişki çok zayıf olması durumudur (Kurt ve Kasap, 2020). Şekil 4’te izleneceği üzere, gecikme arttıkça sifıra yakınsayan otokorelasyon değerlerine sahip seriler geçmiş ile gelecek gözlemleri arasındaki ilişki yapısının çok zayıf olduğu görünür. Bu nedenle, böylesi yapıdaki serilerin kaotik yapıda oldukları genel olarak belirtilir.

Şekil 4. Kaotik Harekete İlişkin Otokorelasyon Gecikmelere göre otokorelasyon değerleri

Şekil 5. Korelasyon Boyutu ve Gömülü Boyut Arasındaki Grafik

Şekil 5'te veri setine ilişkin korelasyon boyutu grafiği sunulmuştur. Şekil incelendiğinde korelasyon boyutu arttıkça gömülü boyut sayısının da belli bir değere kadar (7.boyut) arttığı görülmektedir. Belli bir değerden sonra ise düşüşe geçtiği gözlemlenmektedir. Literatürde kaotik sistemler için korelasyon boyutunun genel olarak birden büyük ve kesirli olduğu, belli bir değere kadar artış gösterip bir değere yakınsadığı ifade edilmektedir. Bütün bunlar ve sonuçlar göz önüne alındığında beklenen enflasyon serisinin ilgili dönem için kaotik olduğu söylenebilmektedir.

C. Beklenen enflasyon verilerinin doğrusal olmama analizi

Bu bölümde doğrusal olmama veri analizi sonuçları incelenmekte ve değerlendirilmektedir. Burada temel olarak TÜFE beklenen enflasyon verisinin kaotik olup olmadığı araştırılmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak verilerin doğrusal olmama durumu kontrol edilmektedir.

Öncelikle veri setinin zaman grafiği incelendiğinde klasik zaman serisi özelliği göstermediği görülmektedir. Klasik zaman serileri genel olarak zaman boyutu ile birlikte artış eğilimi göstermekte ve içerisinde trend barındırmaktadırlar. Ancak analiz dönemi beklenen enflasyon serisinin genel olarak ortalama etrafında dağıldığı ve düşük bir varyansa sahip olduğu yukarıda gösterilmiştir. Bununla

birlikte seriye birim kök testi yapılmış ve serinin ilgili dönem itibarıyla birim kök içermediği tespit edilmiştir (Bkz. Ek A).

Tablo 2. Beklenen Enflasyon Verisi için BDS Testi Sonuçları

Boyut (m)	BDS İstatistiği	Z İstatistiği	Olasılık Değeri
2	0,099	14,48	0,00
3	0,150	13,73	0,00
4	0,177	13,60	0,00
5	0,184	13,55	0,00
6	0,179	13,65	0,00

Ham veriye BDS testi yapılmış, korelasyon boyutu maksimum 6 seçilmiştir. E-views programı kullanılmış olup epsilon değeri 0.7 (fraction of pairs) ve tekrar(repetitions) 2500'dür. BDS testi sonuçlarına göre değişkenlerin bağımsız ve benzer dağılımlı olduğu yokluk hipotezi, olasılık değerleri p-değeri<0,05 olduğundan, reddedilmiştir. Buna göre ilgili serinin doğrusal olmama özellikleri taşıdığı söylenebilmektedir. BDS testi korelasyon boyutunu temel aldığından maksimum 6 boyuta kadar hipotezin reddedildiği görülmektedir.

D. Lyapunov üstelleri analizi:

Bir sistemdeki kaotik yapının varlığı en belirgin şekliyle pozitif Lyapunov ile karakterize edilmektedir. Buna göre en az bir tane pozitif üstelin varlığı kaotik özelliğe dayanak oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir veri seti için pozitif Lyapunov üstelinin tespit edilmesi yalnız başına bile kaotik sürece işaret edebilmektedir. Bu kapsamda da en büyük Lyapunov üsteli R programı (R Package) vasıtasıyla elde edilmiş tahmin sonuçları Tablo 3'te aşağıda sunulmuştur.

Burada tahminler Lyapunov üsteli spektrumu ile elde edilmiştir. Bu yöntem Bootstrap bloklama yöntemiyle ayrıştırma prosedürüne dayanmaktadır. Yöntem pozitif Lyapunov üstelinin olduğunu iddia eden H0 boş hipotezini alternatif hipoteze karşı test etmeye dayanmaktadır.

H0: $\lambda_k > 0$ $k = 1, 2, 3, \dots, m$ değeri için

Sıfır hipotezini reddetmek veri setinde kaotik davranışın olmaması demektir. Yani, veri üreten süreç, kaotik bir çekiciye sahip değildir. Ayrıca test sonuçları başlangıç koşullarına duyarlılık özelliği test etmek için standart hatayı, Z testi değerini ve p değerini içermektedir.

Tablo 3. Beklenen Enflasyon Verisi için Lyapunov Üstelleri Testi Sonuçları

Lyapunov üssü	Tahmin	Standart Hata	Z İstatistiği	Olasılık Değeri (p value)
1	-0.33	0.07	-35.02	0.00
2	-0.64	0.08	-59.15	0.00

Gömmme boyutu:2, gecikme:1, örnek çapı:230, blok uzunluğu:67, blok sayısı:1000 Lyapunov üssü tahmincisi ile R programı kullanılarak elde edilmiştir (R Package).

Tablo 3 incelendiğinde Lyapunov üstelerinin -0,33 ve -0,64 negatif olduğu görülmektedir. Olasılık değerine göre yokluk hipotezi reddedilmekte ve pozitif üslerin olmadığına işaret etmektedir. Buna göre ilgili dönem için beklenen enflasyon verisinin kaotik özellikler göstermediği sonucuna ulaşılmaktadır. Daha

önceki yöntemlerin aksine Lyapunov üsteli yaklaşımı beklenen enflasyon verisinde kaotik yapının varlığına işaret etmemektedir.

Literatür incelendiğinde makroekonomik verilerde kaosun tespitine yönelik çok az çalışma yapılmıştır. Guastello Guastello (1995), ABD enflasyonu için yaptığı çalışmasında düşük boyutlu kaos tespit etmiştir. Lyapunov boyutluluğuyla 1948-1995 dönemi için ilgili oranı 1.5 olarak bulmuştur. Başka bir çalışma ise, ABD'de enflasyon oranı için kaotik çekicilerin varlığını vurgulamıştır. Das (2014) enflasyon verilerinden hesapladığı Lyapunov üstellerini Fransa için 0.212, Hindistan için 0.664, İspanya için 0.212 ve Almanya için 0.231 olarak bulmuştur.

Ürkmez (2019) Türkiye için yaptığı çalışmasında Brent ham petrol günlük getirilerinin kaotik dinamikler tarafından karakterize edildiğini tespit etmiştir. Günay (2015) ise BRIC ülkeleri ve Türkiye için yaptığı çalışmada kaosun varlığına ilişkin kanıtların olduğunu ifade etmekle birlikte bunların zayıf olduğuna işaret etmiştir.

III. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada, beklenen enflasyon verisinin olası kaotik doğasının varlığını araştırmak amacıyla çeşitli yöntemler kullanılmış ve bunlara ilişkin sonuçlar paylaşılmıştır. İlk olarak faz uzayı incelendiğinde yığılmanın orijine yakın bölgede olduğu görülmekte bu da enflasyon serisinde kaotik özelliklere işaret etmektedir. Ayrıca, zaman serilerinin geçmiş gözlemleri ile gelecek gözlemleri arasında ilişki olup olmadığını ortaya koymayı amaçlayan karşılıklı bilgi yöntemine göre serinin kaotik özellikler sergilediği söylenebilmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere kaotik yapıya sahip serilerde geçmiş ile gelecek gözlemler arasında ilişki oldukça zayıftır. Analiz sonuçlarına göre ilişkinin çok zayıf olduğu görülmüştür. Korelasyon integrali yöntemine göre ise korelasyon boyutu arttıkça gömülü boyut sayısının da belli bir değere kadar arttığı görülmekte ve bir değere yakınsamaktadır. Bu da seride kaotik yapıya işaret etmektedir. BDS testi sonuçları ise serinin doğrusal olmama özellikleri taşıdığını göstermiştir. Bütün bunlarla birlikte son olarak Lyapunov üstelerini elde etmek amacıyla Lyapunov analizi gerçekleştirilmiştir. Sonuçlara göre pozitif bir üstel bulunamazken üsler -0,33 ve -0,64 negatif olarak bulunmuştur. Dolayısıyla, Lyapunov üsteller dikkate alındığında beklenen enflasyon serisinde kaotik yapı tespit edilememiştir.

Lyapunov yöntemi dışındaki analizlerin sonuçları ile Lyapunov sonucunun birbirini desteklemediği görülmektedir. Bunun çeşitli nedenleri olabildiği hatırdan çıkarılamamalıdır. Ancak, literatürde Lyapunov üstel varlığı kaosun varlığında daha önemli bir kanıt olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu dönem için beklenen enflasyon verisinin azlığı göz ardı edilmemelidir. Makroekonomik serilerde kaotik yapının araştırılması sadece literatüre değil aynı zamanda uygulayıcılara faydalı sonuçlar elde etmesi için katkı sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale Reşat KASAP tarafından kaleme alınmıştır.

1. yazar %45 oranında, 2. yazar %40, 3. yazar %15 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Alpar, O. ve Eren, Ö. (2016). İMKB100 endeks değişim değerlerinde lyapunov üsteli metoduyla kausun incelenmesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 30(8), 151-174.
- Álvarez, L.J. and Correa-López, M. (2020). Inflation expectations in euro area Phillips curves, Economics Letters, (195), 109449.
- Bask, M. (1996). Dimensions and Lyapunov exponents from exchange rate series, Chaos, Solitons and Fractals, 7(12), 2199-2214.
- Bask, M. (2002). A positive Lyapunov exponent in Swedish exchange rates?, Chaos, Solitons and Fractals, 14(8), 1295-1304.
- Bildirici, M. ve Sonustun, B. (2018). Chaotic Behavior in Exchange Rate, International Journal of Financial Research 10(1):17.
- Brock, W. A., Dechert, W. D., Scheinkman, J. A., & LeBaron, B. (1996). A test for independence based on the correlation dimension. Econometric Reviews, 15(3), 197-235.
- Çiçek, S. ve Alkan, B. (2019). Enflasyon ve beklenen enflasyon belirsizlikleri üzerinden türkiye'de para politikasının değerlendirilmesi, Bankacılar Dergisi, Sayı 109, 83-100.
- Das, A., Das, Prita. (2007). Chaotic analysis of the foreign exchange rate. Applied Mathematics and Computation 185(1):388-396.
- Das, P., Das, A. (2014). Investigating the existence of chaos in inflation data in relation to chaotic foreign exchange rate, Economics Research International, Vol. 2014, 1-8.
- de Grauwe, P., Dewachter, H. (1993). A chaotic model of the exchange rate: The role of fundamentalists and chartists. Open Econ Rev 4, 351-379.
- Eckmann, J. P., Ruelle, D. (1985). Ergodic theory of chaos and strange attractors. Reviews of Modern Physics, 57(3), 617-656.
- Guastello, S.J. (1995). The search for a natural rate of price inflation: US 1948-1995. Chaos Network, 7(3), 16-23.
- Günay, S. (2015). Chaotic structure of the Bric countries and Turkey's stock market, International Journal of Economics And Financial Issues, 5(2), 515-522.
- İşeri, M., Çağlar, H. ve Çağlar, N. (2008). A Model Proposal for the Chaotic Structure of Istanbul Stock Exchange. Chaos, Solitons and Fractals, 36, 1392-1398.
- İşi, A. & Çemrek, F. (2019). Comparison of the Global, Local and Semi-Local Chaotic Prediction Methods for Stock Markets: The Case of FTSE-100 Index . Alphanumeric Journal , 7 (2) , 289-300.
- Kahyaoglu, M.B., İç, S. (2015). Kaos Teorisi Çerçevesinde Bireysel Yatırımcı Davranışının Analizi, İşletme Bilimi Dergisi, 3(1), 38-51.
- Kantz, H., & Schreiber, T. (2004). Nonlinear Time Series Analysis, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Kurt, E., & Kasap, R. (2020), Karmaşanın Bilimi Kaos, Nobel Yayınevi, 2. Basım, Ankara.
- Munoz-Pacheco, Jesus Manuel, Luz del Carmen Gómez-Pavón, Olga Guadalupe Félix-Beltrán, Arnulfo Luis-Ramos (2013). "Determining the Lyapunov Spectrum of Continuous-Time 1D and 2D Multiscroll Chaotic Oscillators via the Solution of m-PWL Variational Equations", Abstract and Applied Analysis, Vol. 2013, 1-11.
- Özdemir, S.D. ve Akgül, I. (2014). Hisse senedi piyasalarının kaotik yapısı ve yapay sınır ağları ile öngörüsü: İMKB-100 örneği. İktisat, İşletme ve Finans, 29(336), 31-58.

R Package 'DChaos', <https://CRAN.R-project.org/package=DChaos>

Sülkü S. N., Ürkmez E. (2018). Hisse senedi getirilerinde doğrusal olmayan dinamikler: Türkiye'den kanıtlar, *International Journal of Economic and Administrative Studies*, (18. EYİ Özel Sayısı):473-484.

TCMB, Beklenti Anketi,

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Egilm+Anketleri/Beklenti+Anketi+Istatistikleri>

TCMB, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/archiveMarket/>

Torkamani, M. A., Mahmoodzadeh, S., Pourroostaei, S. and Lucas C. (2011). Chaos theory and application in foreign exchange rates vs. IRR (Iranian Rial) , *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(3): 130-134.

Ürkmez, E. (2019). Brent ham petrol getirilerinde kaotik dinamiklerin araştırılması, *Dergi Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 3(1), 69 – 82.

EKLER:

EK A. Ham veri için BDS testi sonuçları

BDS Test for INF
Date: 12/20/20 Time: 16:12
Sample: 2001M08 2020M11
Included observations: 232

Dimension	BDS Statistic	Std. Error	z-Statistic	Prob.
2	0.099765	0.006888	14.48408	0.0000
3	0.150467	0.010951	13.73999	0.0000
4	0.177491	0.013050	13.60036	0.0000
5	0.184534	0.013615	13.55386	0.0000
6	0.179486	0.013144	13.65579	0.0000

Raw epsilon	0.806268			
Pairs within epsilon	37788.00	V-Statistic	0.702066	
Triples within epsilon	6808504.	V-Statistic	0.545240	

Dimension	C(m,n)	c(m,n)	C(1,n-(m-1))	c(1,n-(m-1))	c(1,n-(m-1))^k
2	15658.00	0.589422	18589.00	0.699755	0.489658
3	13098.00	0.497361	18504.00	0.702639	0.346894
4	10973.00	0.420325	18326.00	0.701984	0.242834
5	9142.000	0.353273	18129.00	0.700556	0.168739
6	7605.000	0.296480	17939.00	0.699349	0.116994

BDS Test Statistic

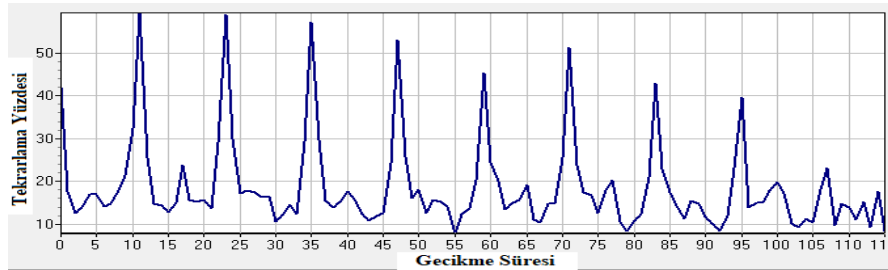
>

<p>Epsilon</p> <p>Method:</p> <p>☒ Fraction of pairs</p> <p>☐ Fixed value</p> <p>☐ Standard deviations</p> <p>☐ Fraction of range</p> <p>Value: <input type="text" value=".7"/></p>	<p>Correlation dimension</p> <p>Maximum dim: <input type="text" value="6"/></p> <p>Probabilities</p> <p>☐ Use bootstrap</p> <p>Repetitions: <input type="text" value="2500"/></p>
--	--

EK B. Birim kök test sonucu

Augmented Dickey-Fuller Unit Root Test on INF				
Null Hypothesis: INF has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 12 (Automatic - based on SIC, maxlag=14)				
		t-Statistic	Prob.*	
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-4.351777	0.0005	
Test critical values:				
	1% level	-3.460173		
	5% level	-2.874556		
	10% level	-2.573784		
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(INF)				
Method: Least Squares				
Date: 12/20/20 Time: 16:14				
Sample (adjusted): 2002M09 2020M11				
Included observations: 219 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
INF(-1)	-0.201527	0.046309	-4.351777	0.0000
D(INF(-1))	-0.170731	0.060607	-2.817029	0.0053
D(INF(-2))	-0.238103	0.061657	-3.861741	0.0002
D(INF(-3))	-0.184003	0.060603	-3.036177	0.0027
D(INF(-4))	-0.208293	0.060198	-3.460153	0.0007
D(INF(-5))	-0.246187	0.058784	-4.187968	0.0000

EK C. Tekrarlanma yüzdesi

EK D. Lyapunov üssü spektrumu yöntemi R programı kodları ve tahmin sonuçları

```
veri <- read.table("C:/Users/hp/Desktop/Doktora/Dersler/kaos/final/veri.txt", quote="", comment.char="")
View(veri)
veri(1)
lyapunov( veri[,1], m = 1:4, lag = 1:1, timelapse = c("FIXED"), h = 2:10, w0maxit = 100,
wtsmaxit = 1e+06,
pre.white = TRUE,
lyapmethod = c("SLE", "LLE", "ALL"),
blocking = c("BOOT"),
B = 1000,
trace = 1,
seed.t = TRUE, doplot = TRUE)
summary(lyapunov(veri[,1]))

$emb.m
[1] 2
$emb.lag
[1] 1
$emb.h
[1] 3
$estimator
[1] "Lyapunov exponent spectrum"
$procedure
[1] "QR decomposition by bootstrap blocking method"

$exponent.mean
Estimate Std. Error z value Pr(>|z|)
```

Exponent 1 -0.3293699 0.07805630 -34.53929 1.032191e-261
 Exponent 2 -0.6482887 0.08935065 -59.38930 0.000000e+00

\$exponent.median

	Estimate	Std. Error	z value	Pr(> z)
Exponent 1	-0.3325357	0.07772471	-35.02004	5.574331e-269
Exponent 2	-0.6496777	0.08989694	-59.15486	0.000000e+00

Call: Lyapunov exponent spectrum

Coefficients:	Estimate	Std. Error	z value	Pr(> z)
Exponent 1	-0.3325357	0.07772471	-35.02004	5.574331e-269
Exponent 2	-0.6496777	0.08989694	-59.15486	0.000000e+00

Procedure: QR decomposition by bootstrap blocking method
 Embedding dimension: 2, Time-delay: 1, No. hidden units: 3
 Sample size: 230, Block length: 67, No. blocks: 1000

SUMMARY

The presence of chaos in an economic data can give a great idea about the model to be created. It is clear that the models created with this information will provide more reliable results in obtaining and interpreting future forecasts. This study examines the chaotic nature of expected inflation. Turkey is a country that has experienced the problem of inflation for years. Especially in the 90s, a period of chronic inflation was observed for Turkey. In 2000 and 2001, with the currency crisis and banking crisis, Turkey experienced a period of reforms in line with the low inflation target by putting new economic policies into effect. With the new economic programs, the independence of the CBRT has been strengthened, while the main task of price stability, accountability and transparency principles have been established. In this context, the CBRT started implementing implicit and explicit inflation targeting in 2002 and early 2006, respectively. The CBRT also obtains expected inflation data regarding inflation expectations through various methods and shares these data with the public. Expected inflation is a very important macroeconomic indicator for economists and policy makers. The formation of the expected inflation is a forecast value that covers many technical details, and many factors are taken into account while creating this forecast value, and a forecast value emerges as a result. The existence of a possible chaos in the expected inflation is important for the models to be established. In this context, the BDS independence test was performed on the data, and the correlation dimension was obtained.

The correlation dimension is among the most important steps in the investigation of chaotic systems. Especially in tests to be used to determine linearity, correlation integral should be obtained. Therefore, the correlation dimension is also needed. To show the $C(\varepsilon)$ correlation integral and ε a selected very small value, while the sample diameter goes to infinity, the correlation integral $C(\varepsilon)$ will converge to the εv value, and thus the value of the correlation size v will be estimated (Eckman and Ruelle, 1985). Besides

the correlation dimension, another important concept is the embedded dimension. The embedded dimension represents the dimension of the phase space and is calculated by the wrong nearest neighbor method, which takes into account neighboring points.

The linearity test, first proposed by Brock, Dechert, and Scheinkman (1987), is based on the calculation of correlation integrals by transforming the data into vectors of different sizes.

The presence of a chaotic structure in a system is most clearly characterized by positive Lyapunov. Accordingly, the existence of at least one positive exponent is the basis for the chaotic property. Therefore, the detection of a positive Lyapunov exponent for a data set alone may indicate a chaotic process. There are various techniques for obtaining the Lyapunov exponent in time series (Kurt and Butcher, 2020). These are considered as direct methods where no model is used and model-based methods. Model-based methods are also known as Jacobien methods because they use the Jacobien matrix of the model.

After descriptive statistics and time series graphs of expected inflation data, analyzes regarding its chaotic structure are required. Chaotic structures have unique technical features. The foundations of chaos theory are based on the concepts of sensitive dependence on initial conditions, fractal geometry and attractors. Unlike linear deterministic systems, chaotic structures do not contain a certain pattern, so they require the existence of initial conditions for long-term predictions (Kurt and Kasap, 2020). This situation reveals the sensitive sensitivity of chaos theory to initial conditions.

When the phase space of the data is examined, it is seen that the accumulation is in the region close to the origin, which indicates chaotic features in the inflation series. In addition, it can be said that the series exhibit chaotic properties according to the mutual information method, which aims to reveal whether there is a relationship between past observations and future observations of time series.

As mentioned before, the relationship between past and future observations is very weak in series with chaotic structure. According to the results of the analysis, it was seen that the relationship was very weak. According to the correlation integral method, it is seen that as the correlation size increases, the number of embedded dimensions increases up to a certain value and converges to a value. This indicates the chaotic structure in the series. The BDS test results showed that the series had non-linear properties.

Then the largest positive Lyapunov exponent (LLE) was found. While the necessary tests were carried out for the current month CPI expectations data for the period 2001:08-2020:11, the BDS test and

correlation analysis results indicated chaos, while the largest Lyapunov exponent (LLE) showed that the chaotic structure was present. not detected in the data. Investigation of the chaotic structure in macroeconomic series will contribute to obtaining useful results not only for the literature but also for practitioners.

Yiyecek İçecek Paket Servis Hizmetlerinde Pandemi Dönemi Müşteri Şikâyetlerine İlişkin Bir Araştırma

Vildan SARICA*

Gülçin ÖZBAY**

ÖZ

Covid-19 salgını sebebiyle birçok sektör olumsuz yönde etkilenmiştir. Yiyecek içecek işletmeleri de salgından en fazla etkilenen sektörlerden biri olmuştur. Bu süreçte yiyecek içecek işletmeleri paket servis hizmeti sunmaya başlamıştır. Salgınla birlikte müşteri beklentileri değişmiş ve bu beklentilerin karşılanmaması durumunda tüketiciler şikâyet davranışına yönelmiştir. Bu araştırmanın amacı; pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerine ilişkin müşteri şikâyetlerini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda sikaetvar.com adresinden 5 uluslararası zincir işletmeye yönelik paket servis başlığı altında yapılan toplam 500 kullanıcı yorumu kelime sayısı, şikâyet nedenleri, katılımcıların cinsiyetleri dikkate alınarak incelenmiştir. Sikaetvar.com sitesinde incelenen kullanıcı yorumlarına göre yapılan şikâyetlerin ana nedeninin bölgeye paket servis hizmetinin sunulmaması olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise İstanbul ilinde yaşayan 30 kişi ile görüşme yapılmıştır. Araştırma kapsamında pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerine ilişkin müşteri şikâyetleri öğrenilmiş, müşterilerin yaşanan olumsuzluklara karşı gösterdiği tutum belirlenmeye çalışılmıştır. Pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerinde meydana gelen en önemli sorunun yaşanan gecikmeler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müşteri Şikâyetleri, Paket Servis, Covid-19, Pandemi
JEL Sınıflandırması: M31

A Study on Customer Complaints During the Pandemic Period in Food and Beverage Delivery Services

ABSTRACT

Many industries have been adversely affected by the Covid-19 outbreak. Food and beverage businesses have also been one of the sectors most affected by the epidemic. In this process, food and beverage businesses started to offer takeaway service. With the epidemic, customer expectations have changed and if these expectations are not met, consumers have turned to complaint behavior. The purpose of this research; The aim is to determine customer complaints regarding food and beverage businesses that provide takeaway service during the pandemic process. For this purpose, a total of 500 user comments made under the title of package service for 5 international chain businesses from sikaetvar.com were examined by considering the number of words, the reasons for complaints, and the gender of the participants. According to the user comments examined on Sikaetvar.com, it was determined that the main reason for the complaints was the lack of delivery of package service to the region. In the second part of the study, 30 people living in İstanbul were interviewed. Within the scope of the research, customer complaints about food and beverage businesses that provide takeaway service during the pandemic process were learned, and the attitude of the customers towards the negativities experienced was tried to be determined. It has been

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Bölümü. vildansarica.75@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0002-4674-5628

** Doç. Dr. Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü. gozbay@subu.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-5647-7137

(Makale Gönderim Tarihi: 19.01.2022 / Yayına Kabul Tarihi: 26.03.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1060246

Makale Türü: Araştırma Makalesi

concluded that the most important problem occurring in food and beverage businesses that provide takeaway service during the pandemic process is the delays.

Key Words: Customer Complaints, Package Service, Covid-19, Pandemic

JEL Classification: M31

GİRİŞ

Her işletmede olduğu gibi yiyecek içecek işletmelerinde de esas amaç faaliyetini sağlamaktır. İşletmelerin faaliyetlerini sürdürmesi ise müşteriye bağlı olarak gerçekleşmektedir. İşletmeler müşteri memnuniyeti sağladığı ölçüde varlıklarını sürdürebilecektir. Yiyecek içecek sektöründe birçok sebepten kaynaklı olarak bu memnuniyeti sağlamak diğer sektörler nazaran daha zor olabilmektedir. Müşteri yaşamış olduğu memnuniyetsizliklerin sonucunda şikâyet etme davranışına yönelmektedir. Tüm dünyayı etkisi altına alan korona virüs tıpkı diğer işletmeler gibi yiyecek içecek işletmelerini de olumsuz yönde etkilenmiştir. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla alınan tedbirler (sokağa çıkma yasağı, işletmelerin kapasitelerini azaltmak zorunda kalması veya tamamen kapatılması, insanların dışarıda yemek yemeyi tercih etmemesi gibi) sektörü büyük bir krizle karşı karşıya getirmiştir (Okat vd., 2020: 203).

Türkiye 21 Mart 2020 tarihi itibarıyla Covid-19'dan vatandaşları korumak amacıyla tüketicilerin işletmede oturmasına müsaade etmeden yalnızca gel-al ve paket servis hizmeti verecek şekilde yiyecek içecek işletmelerinin faaliyetlerini durdurmuştur (İflazoğlu ve Aksoy, 2020: 3364). Bu sebeple dışarıda yemek yeme ihtiyacını karşılamak isteyen bireyler paket servis hizmetine yönelmiştir. Bu süreçte almış olduğu hizmetten memnun olmayan müşteriler gerek sözlü gerekse online olarak şikâyetlerini işletmelere iletmiştir. Yiyecek içecek işletmelerinin yapılan bu şikâyetlere hızlı dönüş yapması ve çözüme kavuşturması hem müşteri hem de işletme açısından büyük önem arz etmektedir. Şikâyetlere kayıtsız kalan ya da çözüm üretmeyen işletmeler rekabet ortamında müşterilerini kaybetme riski ile karşılaşacaklardır (Kızıldemir vd., 2019: 1316). Yiyecek içecek işletmeleri müşteri şikâyetleri konusunda daha özenli ve dikkatli olmaları durumunda sadık müşteri profili yaratabilmekte ve elindeki müşteriye tutma olasılığını arttırabilmektedir. Aynı zamanda yapılan bu şikâyetler sayesinde işletmeler hatalarını düzeltme imkânı bulabilmektedir (Kılınç ve Saka, 219: 463).

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Müşteri Şikâyetleri

Şikâyet, müşterilerin almış olduğu hizmet veya üründen memnuniyet duymamaları durumunda yapmış oldukları olumsuz geri bildirimler şeklinde tanımlanmaktadır (Bell, vd.,2004: 113; Lam ve Tang, 2003: 71; Barlow ve Moller, 2008: 38; Burucuoğlu, 2011: 44; Lapre ve Tsikriktsis, 2006: 352; Jacoby ve Jaccard 1981: 5). Memnuniyetsizlik, tatmin olmama durumu satın alınan ürün ya da hizmetin; ürün, fiyat, dağıtım, tutundurma, insan, süreç ve fiziksel kanıtlar gibi pazarlama karması unsurlarından kaynaklanabilmektedir. Örneğin bir işletmede sigara içiliyor olması, personelin davranışları, ürün ya da hizmetin mevcut olmaması, kabul edilemeyecek düzeyde gecikmeler müşterilerin şikâyet konusu olabilmektedir (Aşkun, 2008: 223; Alabay, 2012: 143; Ünver, 2010: 86).

İhtiyaç ve beklentilerini karşılayamayan müşteriler, ürün ve hizmet satın aldığı işletmeye karşı olumsuz tutumlar sergileyebilmektedir. Bu tutumlar; kişilere işletme ya da ürünleri hakkında olumsuz bilgiler yayma, markadan uzaklaşma, üst kurumlara şikâyet etme şeklinde sıralanabilir. Solomon'un (2006) yapmış olduğu çalışmaya göre müşteriler memnuniyetlerini en az 9 kişi ile paylaşmaktadır. Fakat memnuniyetsiz müşterilerin %13'ü yaşadığı olumsuz durumu en az 30 kişiye aktarmaktadır. Kaya (2009) ise araştırmasında aldığı hizmetten memnuniyet duyan müşterilerin memnuniyetlerini 1 kişi ile fakat memnuniyetsizliklerini 11 kişi ile paylaştığını belirtmiştir (Kartal, 2017: 248)

Müşteri şikâyetleri başlığı altında yapılmış akademik çalışmalar incelendiğinde; müşteri profili, şikâyet türleri, şikâyetlerin bildirilmesi, şikâyetlerin hangi kanallara bildirildiği, müşteri memnuniyeti/memnuniyetsizliği gibi konuların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Örneğin; Warland vd. (1984), Blodgett ve Anderson (2000), Harrison-Walker (2001), Keng vd. (1995), Morganosky ve Buckley (1987), şikâyet davranışında bulunan müşterilerin demografik özelliklerini göz önünde bulundurarak çalışmalarını yapmışlardır. (Morganosky ve Buckley, 1987) bireylerin şikâyet davranışını psikolojik ve sosyolojik açıdan değerlendirirken (Liu ve McClure, 2001) bu davranışların kültürel boyutu üzerinde çalışmıştır. Ayrıca Florida Üniversitesi'nde yapılan bir çalışmada şikâyet davranışında bulunan farklı müşteri tipleri olduğu ve her müşterinin farklı ihtiyaç, davranış ve inanışları olduğu belirtilmiştir (Kılıç ve Ok, 2012: 4191). Müşteri şikâyetlerine yönelik daha önce yapılmış olan çalışmalar aşağıda Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Müşteri Şikâyetlerinin Sınıflandırıldığı Çalışmalar

Yazarlar	Şikâyetler ve Şikâyet Sayıları
Su ve Bowen (2001)	Restoranlara yönelik şikâyetler (15)
DeFranco vd. (2005)	Servise yönelik şikâyetler (8), yiyecek-içeceklere yönelik şikâyetler (7), fiziksel ortama yönelik şikâyetler (7).
Liu ve Jang (2009)	Yiyecek- içeceklere yönelik şikâyetler (7), servise yönelik şikâyetler (7), fiziksel ortama yönelik şikâyetler (7), diğer şikâyetler (3)
Emir (2011)	Atmosfer ve ekipmana yönelik şikâyetler (11), personel ve servise ilişkin şikâyetler (10), lezzet ve kalite şikâyeti (7) fiyat ve ödemeye yönelik şikâyetler (3)
Albayrak (2013)	Atmosfere yönelik şikâyetler (10), yiyecek-içeceklere yönelik şikâyetler (9), çalışanlara ilişkin şikâyetler (4)
Zorlu vd. (2013)	Yiyecek-içeceklere yönelik şikâyetler (7), personele ilişkin şikâyetler (7), atmosfere yönelik şikâyetler (8)
Özaslan ve Uygur (2014)	Yiyecek içecek işletmelerinde en fazla karşılaşılan sorunlar (10)
Dalgıç vd. (2016).	Yiyecek-içeceklere yönelik şikâyetler (6), servise yönelik şikâyetler (5), atmosfere yönelik şikâyetler (3), diğer şikâyetler (3)
Giritlioğlu vd. (2017)	Restoran yönelik şikâyetler (8)

Kaynak: Taştan, H. ve Kızılıçık, O. (2017). Kahramanmaraş'ta Bulunan Yiyecek İçecek İşletmelerine Yönelik Tripadvisor.com'da Paylaşılan Şikâyetlerin Sınıflandırılması, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 1, Sayfa 270-284.

B. Müşteri Memnuniyeti

Müşterinin beklediği ve arzu ettiği hizmete vermiş olduğu yanıt memnuniyet olarak adlandırılmaktadır. Pazarlama alanında yeni gelişmeler yaşanmasıyla Özellikle gelişmiş ülkelerde 1980'lerden bu yana müşteri tatmini veya müşteri memnuniyeti gibi kavramların üzerinde durulmuştur. İşletmenin

karlılığı ve pazar payının artması, büyümesi müşterinin o işletmeye duyduğu sadakate bağlıdır. Çünkü hizmet veya ürün satın aldığı işletmeden memnun olan müşteri o işletmede daha fazla para harcamakta, alım yapmakta, olumlu yorum yaparak çevresine önermekte ve korumaktadır (Bakır, 2018: 10). İlgili literatür incelendiğinde müşteri kavramının iç ve dış müşteri olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir.

İç müşteri; Toplam Kalite Yönetimi anlayışıyla ortaya çıkmış bir kavramdır. Bir şirketteki dış tedarikçiden, asıl firma müşterisine kadar birbirini izleyen süreçlerde birbirine ürün ya da hizmet verenler iç tedarikçi, ürün ya da hizmet alanlarsa iç müşteri olarak tanımlanmaktadır. İşletmelerde üretim süreci bir amaca bağlı olarak gerçekleşmektedir. İç müşteri kavramından kasıt aynı zamanda o işletmenin çalışanlarıdır. İşletme çalışanları hizmet sunumuna katkıda bulunmaktadırlar. Bu nedenle iç müşteri memnuniyeti, hataların azalmasına ve işletme içindeki işlerin daha düzenli yürümesini sağlamaktadır. Bir işletmede dış müşteri memnuniyetinin sağlanması için şirket içerisindeki süreçlerin ürün/ hizmet fonksiyonları arasındaki bağlantının problemsiz yürütülmesi ile ilişkilidir. (Midilli, 2011: 33-34).

Dış müşteri, bir işletmenin sunduğu ürün veya hizmeti satın alan, satın alma potansiyeli bulunan kişiler olarak tanımlanmaktadır. Fakat tüketici bilincinin artması, piyasa koşullarının değişmesi gibi sebeplerle günümüzde müşteri kavramı içinde “sunulan ürün ya da hizmeti satın alan, bunu kullanan kişilerinin yanında kuruma ilişkin olumlu veya olumsuz imaja sahip kişiler” de kastedilmektedir. Müşteri memnuniyeti kavramı incelendiğinde literatürde “tatmin” kavramıyla da karşılaşılmaktadır. Çünkü beklenti ve ihtiyaçları karşılanan bireyler tatmin olmakta ve memnuniyet seviyeleri yükselmektedir. Bu nedenle müşteri memnuniyeti kavramını tatminden bağımsız düşünülmemektedir. Müşteri tatmini sağlayabilmek amacıyla işletmeler günümüzde sürekli müşteri odaklı düşünmekte, pazarlama anlayışlarını değiştirmekte, alıcı ve satıcı kavramını hafızalarından uzaklaştırmaktadır. İşletmeler tüketiciye yalnızca satış yapmayı düşünmemekte, müşteriye özen göstermekte, müşterinin ürüne ya da hizmete rahat ve kolay ulaşabilmesini sağlamakta ve uzun vadeli ilişkiler kurmayı amaçlamaktadır. İşletmenin müşteri tatmini sağlayabilmesi personel davranışı, işletme imajı, işletmenin profesyonellik anlayışı, sunduğu hizmet çeşidi, işlem hızı ve hizmet kalitesi ile ilişkilidir. İlgili literatürde memnuniyet ve tatmin kavramları bilgili çalışanlar, karşılıklı değer görme, çabukluk, verilen sözlerin tutulması, anlayış, güven, kötü sürpriz yoksunluğu, takip etme, ulaşılabilirlik, iletişim ve birebir etkileşim ile ilişkilendirilmektedir (Karadeniz, 2011: 80).

C. Müşteri Sadakati

Müşteri sadakati, yönetim ve pazarlamada 1990’lı yıllardan bu yana daha önemli bir konu haline gelmiştir. Bunun sebebi, tecrübe ve bilgisi artan müşterilerin ürün ya da hizmet seçmesinden kaynaklanmaktadır. Müşteri sadakati oluşturmak işletmeler için hayati önem taşımaktadır. Müşteri sadakati sağlayabilmiş firmalar rekabet üstünlüğü elde etmektedir. Bu durum ise işin karlılık ver sürekliliğini arttırmaktadır (Aksu, 2006: 187).

Müşteri sadakatinin önemli ticari faydaları bulunmaktadır. Bu avantajlardan bazıları, şirketlere kendi ihtiyaçlarına göre; fiyat belirleme, düşük maliyetli ilişkiler, zaman içinde karlılığı artırma, düzenli müşteriler tarafından işletmeye ilgi duyan yeni müşteriler ve düzenli müşterilerin önerileri sonucunda yeni müşteriler ekleme gibi özellikleri içermektedir. Müşteri sadakati sadece işletmeler için değil, müşteriler için de önem göstermektedir. Müşteri sadakati, müşterileri tanıtım, indirim, diğer avantajlar veya finansal araştırma yükünden kurtarmaktadır (Durukan ve Bozacı, 2011: 213-214; Ertürk, 2020: 11).

Müşteri sadakati oluşturmanın en önemli yolu müşteriye iyi bir deneyim sunmaktan geçmektedir. Yani müşterinin ürün ya da hizmet satın aldığı firmadan mutlu ve tatmin olmuş bir şekilde ayrılmalıdır. Bunun içinde işletmelerin müşteri odaklı olması ve buna uygun pazarlama stratejileri kullanması gerekmektedir. Aynı zamanda işletmenin müşteri ile duygusal bağ kurması müşteri sadakati oluşturmada önemli bir husustur. Bu durum ise işletme için rekabet avantajı sağlamaktadır. Müşteri herhangi bir işletmeden ürün ya da hizmet satın aldığı zaman yalnızca ticari bir işlem gerçekleştirmiş olur ancak bu durum ticari ilişki olmaktan çıkıp bir diyaloga dönüştüğünde o müşteri bir marka savunucusu ve marka elçisi haline gelmektedir (Öztürk, 2016: 41- 42).

D. Müşteri Memnuniyeti Oluşumu ve Memnuniyeti Etkileyen Kuramlar

Müşteri memnuniyetini ve memnuniyetin oluşumu üzerine yapılmış çalışmalarda farklı teorik yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar; Bilişsel/Bilişsel Uyumsuzluk (Cognitive or cognitive Dissonance), Beklentilerin Onaylanmaması (Expectancy Disconfirmation), Eşitlik (Equity), Benzeşim-Karşıtlık (Assimilation-Contrast), Benzeşim (Assimilation), Kıyaslama (Karşılaştırma Düzeyi) (Comparison Level) ve Uyumlaştırma Düzeyi (Adaptation Level) kuramları şeklinde sıralanabilmektedir (Eskiler ve Altunışık, 2015: 485). Çalışma amacına uygun olması sebebiyle beklentilerin onaylanmaması kuramı dikkate alınmıştır.

Beklentilerin Onaylanmama Kuramı'na göre; müşterinin bir ürünü satın alma ve kullanma öncesinde, ürünün göstereceği performansa yönelik beklentileri oluşmaktadır. Bu beklentiler o ürüne yönelik inanç ve tahminleri kapsamaktadır. Bu kurama göre, müşteri satın alma eylemini beklentiler ile gerçekleştirmekte ve ürünü satın alma ya da kullanma sonucundaki algılamış olduğu ürün performansını satın almadan önceki ürün performansı ile karşılaştırmaktadır. Karşılaştırma sonucunda her iki performans eşit ise onaylama gerçekleşmektedir. Fakat ürünü satın aldıktan sonra beklentisi karşılanmadığında negatif onaylama ortaya çıkmaktadır. Oliver'e göre, onaylama ve pozitif onaylanmama tatmin, negatif onaylanmama ise tatminsizlik şeklinde duygusal tepkilere neden olmaktadır (Şentürk Özer, 199: 163).

E. Covid-19 ve Pandemi Süreci

Dünya Sağlık Örgütü Çin Ülke Ofisi, 31 Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan şehrinde nedeni bilinmeyen zatürre vakaları olduğunu bildirmiş ve 5 Ocak 2020'de ise insanlarda henüz görülmemiş olan yeni bir virüs

tanımlamıştır (covid19.saglik.gov.tr). Bu virüs korona virüs olarak bilinmekte ve Covid-19 olarak da adlandırılmaktadır. Vuhan şehrinde ortaya çıkan bu virüs 3 ay içerisinde dünyayı etkisi altına almıştır (www.who.int; Aslan, 2020: 38; Xu vd., 2020: 1022; Dikmen ve Bahçeci, 2020: 79). Korona virüsün kişiden kişiye; hapsirme, öksürme durumunda dışarı çıkan damlalar yoluyla ya da kişilerin konuşma esnasında da bulaştığı bilinmektedir. Covid-19 bazı hastalarda belirti gösterebildiği gibi herhangi bir belirti göstermeden de bireylerin bu hastalığa yakalandığı gözlemlenmiştir. Hastalığa yakalanan bireylerin virüsü ne kadar süre vücudunda taşıdığı kesin olarak bilinmemektedir (Budak ve Korkmaz, 2020: 66). Pandemiyle birlikte hayatın rutin akışı değişmiş, virüsün etkisini azaltmak ve yayılımını önlemek amacıyla birtakım önlemler alınmıştır. Bu önlemler kişilerin kendilerini izole etmesi, sosyal mesafe kuralları, sokağa çıkma yasakları şeklinde sıralanabilmektedir (Bozkurt, 2020: 113-114).

F. Paket Servis Hizmetleri

Paket servis ifadesi ilk olarak 1962 yılında kullanılmıştır (Korkmaz, 2005: 23). Paket servisi; yiyecek içecek işletmelerinin bilgilerini ve menülerini internet e-aracılar ya da internet araçları olarak da ifade edilen çevrimiçi ortamda akıllı iletişim araçlarıyla satıcı ve alıcı arasında iletişim sağlayan internet ağındaki iş bölümü olarak tanımlanabilir (Tomaş, 2014: 30-32). İşletmeler telefon aracılığıyla da müşterilerine paket servis hizmeti sağlayabilmektedir. Türkiye'nin ilk ve en büyük paket servis portalı 2001'de Nevzat Aydın tarafından kurulan ve %99'luk pazar payına sahip olan yemeksepeti.com'dur (Kılıçalp, 2019: 46).

Yiyecek içecek işletmeleri satışlarını arttırabilmek amacıyla müşterilere paket servis imkânı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra işletmenin tanıtım ve reklamını yaparak müşteri beklenti ve taleplerine karşılık verme, yeni müşteri kazanma, rekabet ortamında gücünü arttırabilme, işletme imajını güçlendirme, teknolojik gelişmelere ayak uydurma gibi faktörler de yine işletmenin paket servis imkânı sağlama nedenleri arasında gösterilmektedir (Kılıçalp ve Özdoğan, 2019: 161).

II. YÖNTEM

A. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı; pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerinde meydana gelen müşteri şikâyetlerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda sikayetvar.com sitesinde “paket servis” başlığı altında müşteri şikâyetleri incelenerek şikâyetlerin nedenleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma yöntemi iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. İlk aşamada kullanıcıların yapmış olduğu online şikâyetler içerik analizine tabi tutulmuştur. Yapılan şikâyetler kategorileştirilmiştir. İkinci aşamada ise şikâyete konu olan işletmelerden paket servisi alan tüketiciler ile görüşmeler yapılmıştır.

B. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Çalışmanın evrenini İstanbul ilinde yaşayan ve paket servis hizmetinden yararlanan kişiler oluşturmaktadır. İstanbul ilinin en kalabalık ilçesi olması, bölgede bir üniversitenin bulunması ve öğrencilerin genellikle paket servis hizmetinden yararlanıyor olması sebebiyle araştırmanın örneklemini Esenyurt'ta yaşayan öğrencileri kapsamaktadır. Araştırma kapsamında 30 öğrenci ile

görülmüştür. Pandemi sebebiyle görüşmelerin yüz yüze yapılması mümkün olmadığından telefon yolu ile kartopu örnekleme yapılmıştır. Katılımcıların cevaplarının tekrara düşmesi sebebiyle görüşme soruları 30 kişide sınırlandırılmıştır.

C. Veri Toplama Süreci

Pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerinde meydana gelen müşteri şikâyetlerini ortaya koyabilmek amacıyla sikayetvar.com adresinde paket servis başlığı altında 500 müşteri şikâyeti incelenmiştir. Sitedeki şikâyet sayıları dikkate alınarak ortalama bir değer belirlenmiş ve her işletme için 100 kullanıcı şikâyeti incelenmiştir. Sikayetvar.com'un en fazla tüketicisi şikâyetlerinin yapıldığı platform olması sebebiyle bu site tercih edilmiştir (Tokay Argan ve Arıcı, 2019: 344). Şikâyetleri analiz etmek amacıyla sikayetvar.com'da en fazla şikâyet alan ve Türkiye'de bulunan 5 adet zincir yiyecek içecek işletmesine ait müşteri şikâyeti incelenmiştir. Kişiler ile görüşmelere başlamadan önce müşteri şikâyetlerine yönelik analizler tamamlanmıştır. Analiz sonucunda ilgili literatür dikkate alınarak yarı yapılandırılmış görüşme soruları hazırlanmıştır. Şikâyet incelemeleri tamamlandıktan sonra görüşmeyi kabul eden kişiler ile 10.12.2020-21.12.2020 tarihleri arasında görüşme gerçekleştirilmiş ve katılımcılara toplam 5 adet soru yöneltilmiştir. Görüşmeler pandemi sebebiyle telefon yoluyla gerçekleştirilmiştir. Veri kaybını önlemek için katılımcıların onayı alınarak ses kaydı yapılmıştır. Yapılan görüşmeler incelendiğinde en uzun görüşmenin 6 dakika 24 saniye, en kısa görüşmenin ise 2 dakika 57 saniye olduğu belirlenmiştir. Görüşmelerin ortalama süresi 3 dakika 43 saniyedir.

III. BULGULAR

Araştırma bulguları iki aşamadan oluşmaktadır. İlk bölümde sikayetvar.com adresinde paket servis başlığı altında şikâyetlere konu olan 5 zincir işletmeye ait bulgular yer almaktadır. Çalışmanın ikinci kısmında ise araştırmaya katılan müşterilerin şikâyetlerine ilişkin bulgular olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

A. Online Şikâyetlere Yönelik Bulgular

İnternetin gelişme göstermesiyle bireyler şikâyetlerini iletebilecekleri yeni bir kanal daha edinmişlerdir. Online şikâyet siteleri, tüketicilerin şikâyet etmesine olanak sağlayan ve işletmelere bu şikâyetlere yanıt verme fırsatı tanıyan sitelerdir. Müşteriler ürün veya hizmet satın alması durumunda memnuniyetsizliklerini şikâyet sitelerinden işletmelere bildirir buna karşılık işletmeler müşteri ile iletişim kurup tüketicilerin şikâyetlerini online ortamda çözüme kavuşturur. Türkiye'de tüketicilerin en fazla kullandığı şikâyet platformu sikayetvar.com'dur (Aylan vd., 2016: 57).

Sikayetvar.com sitesinde paket servis şikâyetine konu olan 5 işletmeye ait özellikler Tablo 2'de yer almaktadır. Sırasıyla işletme türü, ürün konsepti, şikâyetlerin incelendiği tarih aralıkları, İşletmelerin şikâyetlere geri dönüş oranı, son 1 yılda alınan şikâyet sayıları yer almaktadır. İşletmeler türüne göre değerlendirildiğinde %100 oranla 'uluslararası zincir' işletme olduğu

görülmektedir. İşletmeler ürün konseptine göre incelendiğinde %40'lık oranla 'burger' sunan işletmelerin daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 2: Şikâyetlere Konu Olan İşletmeler Hakkındaki Bilgiler

İşletme Kodu	İşletme Türü (Zincir)	Ürün Konsepti	İncelenen Şikâyet Aralığı	Şikâyetlere Geri Dönüş Oranı	Son 1 Yıldaki Şikâyet Sayısı
İ1	Uluslararası	Burger	19.12.2020/ 28.02.2019	%90	5574
İ2	Uluslararası	Pizza	19.12.2020/ 13.02.2019	%98	4657
İ3	Uluslararası	Burger	19.12.2020/ 02.03.2019	%99	952
İ4	Uluslararası	Fast Food	19.12.2020/ 23.02.2019	%87	1131
İ5	Uluslararası	Çiğköfte	19.12.2020/ 07.02.2019	%96	311

Günümüzde işletmeler kârlılıklarını arttırabilmek için paket servis imkânı sunmaktadır. Tüketiciler ise evde yemek pişirmeyi istememesi, restorana giderek fazla zaman kaybı yaşamayı istememesi, yemek pişirmek için yeterli vakitlerinin olmaması gibi nedenler ile paket servis sunan yiyecek içecek işletmelerini tercih etmektedirler. Müşteriler bu işletmelerden ürün ve hizmet satın aldığı anda memnuniyetsizlik duymaları durumunda elektronik ortamlarda şikâyetlerini gerekli mercilere bildirmektedir. Elektronik ortamda yapılan bu tür şikâyetler online şikâyet olarak adlandırılmaktadır (Şahin vd., 2018: 77). Aşağıda Tablo 3'te paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerine yönelik yapılan online şikâyetler yer almaktadır. Sikayetvar.com adresinden Türkiye'de bulunan 5 zincir işletmeye yönelik yapılmış online şikâyetler incelenmiştir. Her bir işletmeden 100 kullanıcı yorumu olmak üzere toplamda 500 kullanıcı yorumuna ulaşılmıştır. Bazı kullanıcıların ürün ve hizmet satın aldığı işletmeye ilişkin birden fazla şikâyette bulunduğu gözlemlenmiştir. Kullanıcılar cinsiyet değişkeni açısından değerlendirildiğinde erkek katılımcıların (%61) daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Yapılan şikâyetlerde erkek kullanıcıların kullanmış olduğu kelime sayısının kadın kullanıcıların kullanmış olduğu kelime sayısından daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. İncelenen bu yorumlar belli bir şehri ya da bölgeyi kapsamayıp genel olarak incelenmiştir.

Tablo 3: Paket Servis Sunan İşletmelere Yönelik Yapılan Online Şikâyetler

Şikâyetin Nedenleri	Belirtme Sıklığı
Bölgeye paket servis gönderilmemesi	102
Yanlış ürün gönderilmesi	22
Ürünleri geç gönderilmesi	100
Fazla fiyat talep edilmesi	21
Bozuk ürün gönderilmesi	12
Hijyen kurallarına uyulmaması	9
Özensiz paketleme	12
Eksik ürün gönderilmesi	83
Zehirlenme	2
Pişmemiş ürün gönderilmesi	8
Ürünlerin soğuk gönderilmesi	37
İndirim kuponunu kullanamama	1
Müşteri siparişlerinin iptal edilmesi	25
Kuryenin kaba davranması	27
Para iadesi yapılmaması	4

Yemek kartı ile ödeme kabul edilmemesi	4
Hasarlı ürün gönderilmesi	9
Tarihi geçmiş ürün gönderilmesi	1
Kuryenin maske takmaması	6
Para üstünün iade edilmemesi	1
Ürün içinden haşere çıkması	4
Pos cihazı ile ödeme kabul edilmemesi	2
Kuryenin bayan müşteriyi taciz etmesi	1
Ürünlerin poşetli bir şekilde hazırlanmaması	5
Ürünlere elle temas edilmesi	1

Paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerinde en yüksek belirtme sıklığına sahip 10 kullanıcı şikâyetleri incelendiğinde en fazla gerçekleşen şikâyetlerin bölgeye paket servis gönderilmemesi ve ürünlerin geç gönderilmesi olduğu tespit edilmiştir. Bunu eksik ürün gönderilmesi, ürünlerin soğuk gönderilmesi, kuryenin kaba tutumu, fazla fiyat talep edilmesi ve yanlış ürün gönderilmesi, bozuk ürün gönderilmesi ve özensiz paketleme takip etmektedir. Yapılan inceleme sonucunda bazı katılımcıların birden fazla şikâyette bulunduğu görülmüştür. Bu sebeple şikâyet sayısı tekrarlanma sıklığı esasına göre belirlenmiştir.

B. Görüşme Sonucunda Katılımcılardan Elde Edilen Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 4'te bulunmaktadır. Katılımcıların %60'ı kadın, %80'i bekâr, %53'ü lisans eğitimi almakta ve %97'si 21-30 yaş aralığındadır. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellik		f	%
Cinsiyet	Kadın	18	60,0
	Erkek	12	40,0
Medeni Hal	Evli	6	20,0
	Bekâr	24	80,0
Yaş	20 ve altı	1	3
	21-30	29	97,0
	31-40	-	-
	41-50	-	-
	51 ve üzeri	-	-
Eğitim Durumu	İlköğretim	-	-
	Lise	-	-
	Ön Lisans	14	47,0
	Lisans	16	53,0
	Lisansüstü	-	-
TOPLAM		30	

C. Katılımcılara Sorulan Sorulardan Elde Edilen Bulgular

Katılımcılara pandemi sürecindeki şikâyetlerini ortaya koymak amacıyla 8 adet soru yöneltilmiştir. Aşağıda Tablo 5'te katılımcılara sorulan sorular ve yanıtlar temalaştırılmıştır. Bazı sorulara katılımcılar birden fazla yanıt vermiştir. Görüşme yapılan kişilere 'katılımcı' kavramı kısaltması olarak 'K' harfi kullanılmış ve her bir katılımcı için ayrı bir kod oluşturulmuştur. Görüşme sonucunda paket servis

hizmetinden yararlanmayan 6 katılımcı olduğu görülmektedir. Bu katılımcıların araştırmaya dahil edilme sebebi katılımcıların pandemi sürecinde neden paket servis hizmetinden yararlanmadıklarını ortaya koymaktır.

Tablo 5: Katılımcı Görüşleri

SORU	TEMA	n	KATILIMCI
Pandemi sürecinde paket servis hizmetinden yararlandınız mı?	Yararlandım	24	K2-K3-K4-K5-K7-K10-K11-K12-K13-K14-K15-K16-K17-K18-K20-K21-K22-K23-K24-K25-K26-K28-K29-K30
	Yararlanmadım	6	K1-K6-K8-K9-K19-K27
Cevabınız evet ise yaşadığınız sorunları aktarınız. Cevabınız hayır ise pandemi sürecinde neden işletmelerden sipariş vermediğinizi açıklar mısınız?	Paket servisten faydalanmama	6	K1-K6-K8-K9-K19-27
	Yemeklerin geç gelmesi	8	K2-K3-K16-K17-K18-K22-K23-K25
	Kuryelerin kaba davranması	1	K4
	Paketlerin özensiz gelmesi	2	K4-K13
	Ürünlerin soğuk gelmesi	8	K5-K10-K11-K15-K17-K18-K22-K23
	Bir problem yaşamama	4	K7-K12-K20-K29
	Kuryelerin maske vb. kullanmaması	5	K14-K25-K26-K28-K30
	Temassız teslimat olmaması	2	K21-K30
	Ürünlerin eksik gelmesi	3	K24-K26-K30
Pandemi sürecinde paket siparişi verirken işletmelere ilişkin dikkat ettiğiniz hususlar nelerdir? Açıklayınız.	Geçmişini bildiği işletmeleri tercih etme	10	K1-K4-K7-K12-K13-K20-K21-24-K29-K30
	Temizliğinden emin olduğu işletmeleri tercih etme	4	K1-K2-K11-K19
	Puanlaması yüksek olan işletmeleri tercih etme	7	K3-K5-K8-K15-K16-K25-K27
	Marka işletmeleri tercih etme	4	K6-K9-K17-K30
	Hızlı ürün getiren işletmeleri tercih etme	1	K10
	Lezzetli ürün sunan işletmeleri tercih etme	3	K11-K19-K23
	Sosyal medyada video yayınlayan işletmeleri tercih etme	1	K14
	Hijyen kurallarına uyan işletmeleri tercih etme	4	K18-K22-K26-29
	Temassız teslimatı olan işletmeleri tercih etme	1	K28
Pandemi sürecinde paket servisler ile ilgili en önemli şikâyetiniz nedir?	Siparişlerin geç gelmesi	12	K1-K2-K3-K6-K7-K10-K14-K16-K22-K23-K24-K30
	Bölgeye sipariş verilmemesi	1	K1
	Ürünlerin soğuk gelmesi	6	K3-K7-K9-K11-K17-K30
	Yemeklerin üst üste konulması	2	K4-K6
	Kuryelerin kaba davranışı	2	K5-K18
	Paket içine dezenfektanlı ürün konmaması	1	K7
	Hiçbir şeye dikkat edilmemesi	1	K8
	Kuryelerin maske vb. takmaması	6	K12-K21-K24-K25-K26-K28
	Ürünlerin karton paketlere konmaması	2	K13-K15
	Temassız ödeme olmaması	1	K19

	Problem yaşamamak	2	K20-K29
	Her ürünün paket serviste sunulmaması	1	K22
	Paket servisten faydalanmama	1	K27
Pandemi sürecinde paket servisi talep ettiğinizde işletmelerin gönderim süresine dikkat ediyor musunuz?	Evet	29	K1-K2-K3-K4-K5-K6-K7-K8-K9-K10-K11-K12-K13-K14-K15-K16-K17-K18-K19-K21-K22-K23-K24-K25-K26-K27-K28-K29-K30
	Hayır	1	K20
Yaşanan gecikmelere nasıl tepki veriyorsunuz?	İşletmeyi arayıp hızlandırılmasını istemek	12	K1-K3-K4-K8-K9-K12-K13-K14-K18-K21-K23-K30
	İşletme ile ilişki kesmek	5	K1-K10-K11-K27-29
	Bir şey yapmamak	1	K3
	Ürünü iptal etmek	2	K5-K24
	Anlayışlı davranmak	5	K6-K17-K19-K20-K28
	Bağırarak karşılık vermek	1	K7
	Şikâyeti kuryeye bildirmek	1	K15
Paket siparişi verirken kuryelerin size karşı olumlu ya da olumsuz tutumu işletmeyi tekrar tercih edip etmemenizi etkiler mi?	Etkiler	27	K1-K2-K4-K5-K6-K7-K8-K9-K10-K11-K12-K13-K14-K15-K17-K19-K20-K21-K22-K23-K24-K25-K26-K27-K28-K29-K30
	Etkilemez	2	K16-K18
	Duruma göre farklılık gösterir	1	K3
Kuryelerin size karşı tutumuna işletmeyi değerlendirme kısmında yer vermişsiniz? Açıklayınız.	Evet	27	K1-K2-K3-K4-K5-K6-K7-K8-K9-K10-K11-K12-K14-K15-K16-K17-K18-K20-K21-K22-K23-K24-K25-K26-K27-K28-K30
	Hayır	2	K13-K29
	Bazen	1	K19

SORU 1: Katılımcıların %88'i yararlandım yanıtını vermiştir. Soruya olumlu yanıt veren katılımcılara pandemi sürecinde yaşamış olduğu sorunların ne olduğu sorulduğunda sırasıyla ürünlerin soğuk gelmesi yanıtı en yüksek oranla verilmiştir. Cevabı takiben 'ürünlerin geç gelmesi, maske, eldiven vb. kullanmaması, ürünlerin eksik gelmesi, paketlerin özensiz gelmesi ve temassız teslimatın olmaması, kuryelerin kaba davranması yanıtları yer almaktadır. 6 katılımcı ise paket servisten faydalanmadığını belirtmiştir. Katılımcılar pandemi sürecinde dışarıda yemek yemeyi riskli bulduklarını ifade etmiştir. Soruya bazı katılımcıların verdiği yanıt aşağıdaki gibidir:

-Paket servisten yararlanmadım. Dışarıda yemek yemekten korkuyorum. -K1-

-Evet, fazlasıyla yararlandım. Kuryeye neden geç kaldığını sorduğumda ters tepki verdi. Artık tek bir insana ne kadar yükleniyorlarsa bana patladı diye düşündüm. İlkinde hoş karşıladım. Tekrar aynı problem yaşanınca ben de çıktım. Yani söylemek

istediğim şu kuryelerin kötü davranışı sürekli yaşadığımız bir problem. –K3-

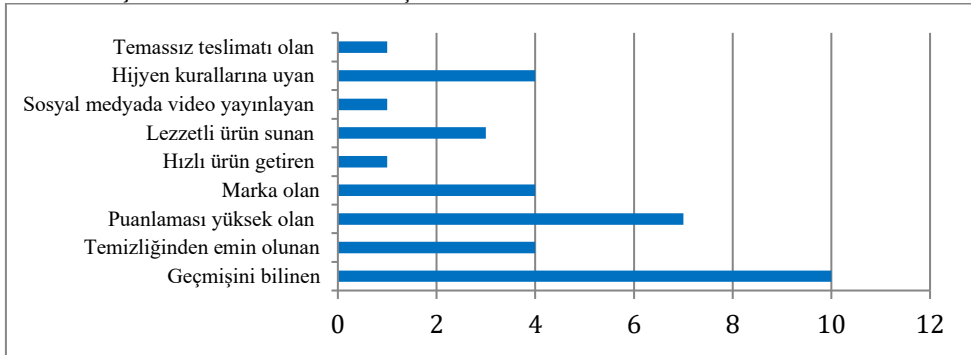
-Paket servisten fazlasıyla yararlandım. Eldiven kullanması benim açımdan çok önemli fakat şu zamana kadar hiçbir kuryede eldiven görmedim. Ürünlerin özensiz paketlenmesi de ayrı bir problemdir. –K14-

-Paket servisinden çok fazla yararlandım. Bu süreçte işletmeler karlılıklarını yükseltmek için tek gelir olan paket servislere yönelmek zorunda kaldı ve kimi işletmeler kurye sayılarını azalttı bu nedenle bekleme süreleri gereğinden fazla artış gösterdi. –K16-

-Paket servisten yararlandım. Ürünlerin geç ve soğuk gelmesi. Örneğin 2 gün önce künefe siparişi verdim 45 dakika sonra geldiği için donmuştu. Bu durumu sık sık yaşıyoruz. –K17-

SORU 2: Katılımcılar ‘geçmişini bildiğim işletmeyi tercih ederim’ yanıtını yüksek seviyede vermiştir. Bu cevabı takiben puanlaması yüksek olan, temizliğinden emin olunan, marka olan, hijyen kurallarına uyan ve lezzetli ürün sunan işletmeleri tercih ettikleri tespit edilmiştir (Şekil 1). Ayrıca katılımcılar temassız teslimatı olan, sosyal medyada video yayınlayan ve hızlı ürün getiren işletmeleri tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Şekil 1: Pandemi Sürecinde İşletme Tercih Edilirken Dikkat Edilen Hususlar

Soruya verilen katılımcı yanıtları şu şekildedir:

- Temizliğinden emin olduğum, daha önce yemek yiyip memnun kaldığım işletmeleri tercih ediyorum. -K1-

- Gelen yemeği direkt açarım içinde bir madde görürsem o işletme benim için biter, paketlenme şekline bakarım. Üzerinde yağ ya da el izi görürsem bir daha oradan sipariş vermem. Daha çok temizliğinden emin olduğum yerlerden sipariş veririm. -K2-

- Herkesin kullandığı bir uygulama var ben de oradan sipariş veriyorum. Oradan tat, lezzet ya da ulaştırma hızı puanlarına bakıyorum. İlgimi çekerse sipariş veriyorum çekmezse uzak duruyorum. –K3-

SORU 3: Katılımcılar, ağırlıklı olarak siparişin geç gelmesi yanıtını vermiştir. Bölgeye paket servis hizmeti verilmemesi ve ürünlerin soğuk olması şikâyetleri ikinci sırada yer almaktadır. Katılımcı yanıtları sırasıyla değerlendirildiğinde

yemeklerin üst üste konulması, kuryelerin kaba davranışı ve ürünlerin karton paketlere konulmaması, paketlerin içine dezenfektanlı ürünlerin konulmaması, hiçbir konuya dikkat edilmemesi, temassız ödeme olmaması, problem yaşamamak, her ürünün paket serviste sunulmaması, paket servisten faydalanmama şeklindedir. Katılımcıların en az verdiği yanıt ise kuryelerin maske takmamasıdır. Pandemi süreci göz önünde bulundurulduğunda katılımcıların bu yanıtı vermesi kayda değer bir bulgudur. Soruya ilişkin dikkat çeken katılımcı yanıtları aşağıdaki gibidir:

- Tek kişi çalıştırmamalılar çünkü bir kişinin bu süreçte tüm bölgeye yetişişi mümkün değil. Gecikmelerden kaynaklı memnuniyetsizlikler meydana geliyor. Aç insan sinirli insandır tahammül seviyesi düşük oluyor. Bu nedenle müşterilere ürünlerin vaat edilen sürede ulaşması için eleman sayısını arttırmaları gerekiyor. -K10-

-Kuryelerin eldiven kullanmadan paralara dokunup sonra o elleriyle ürünlere dokunuyor olması hijyen konusundaki en büyük sıkıntı. Paradan kaynaklı mikrop ve virüslerin taşınmasına sebep olabilir. -K12-

-Ürünleri kutuya koymak yerine poşete koyup ağzını bağlayıp getiriyorlar. Bence hiç hijyenik değil. -K13-

-Paket servisinin geç gelmesi ve kuryenin hijyen kurallarına uymaması. Bir kurye ne eldiven ne de maske yanında bulundurmadan ürünü getirmişti kabul etmedim. Arayıp iptal ettirdim. -K24-

SORU 4: Katılımcıların neredeyse tamamı 'evet' yanıtını vermiştir. Katılımcılara yaşanan gecikmelere nasıl tepki verdiği sorulduğunda işletmeyi arayarak gönderim süresini hızlandırma yanıtı yüksek oranla verilmiştir. Bazı katılımcıların yanıtları ise aşağıdaki gibidir:

-Evet ediyorum. Uzak yerleri göz önüne alırsam en fazla 45 dakika içerisinde gelmeli bazı siparişler bir buçuk iki saate gelmiyor. Yaşanan bir gecikme olduğunda arıyorum neden geç kaldığını soruyorum. Makul bir açıklama yapılıyorsa bekliyorum yapılmıyorsa bir daha sipariş vermiyorum. Siparişinizi almak ile somurtkan bir insandan sipariş almak aynı şey olur mu? -K1-

-Evet dikkat ediyorum. Arıyorum neden geç geldiğini soruyorum genelde hep aynı cevabı alıyoruz yoğunluk olduğunu söylüyorlar. Mecbur bekliyoruz gelmesini. Sonra buz gibi yemek yiyoruz. -K2-

-Evet ediyorum. Fakat hiçbir zaman o belirtilen süre de gelmiyor. Yazılanın öncesinde geldiğini asla görmedim. Yaşanan gecikmeler moralimi bozuyor. Bu kadar beklemek yerine evde mi yeseydim diye düşünüyorum. Fakat o paketi getiren insanı da düşünüyorum. Kim bilir kaç yere yetişmeye çalışıyor diye. Bir yemek yemek bu kadar zahmetli olmamalı. -K3-

Gönderim süresine dikkat ediyorum. Gecikmenin sebebi sağlık koşullarına dikkat edilerek ürünlerin hazırlanması ise bir tepki vermem hatta mutlu olurum. Fakat pandemi sürecini bahane edip vaat

ettiği zamandan çokça geç bir sürede gelirse işletmeyi arayıp rahatsızlık duyduğumu bildiririm. -K12-

- Gönderim sürecine dikkat etmiyorum gelsin de. Gecikmelere tepki vermiyorum. O paketi getiren insanı düşünerek hareket etmeye çalışıyorum. -K20-

SORU 5: Katılımcıların çoğu tercihlerini etkilediği yanıtını vermiştir. Katılımcılar, kuryelerin kendilerine karşı sergilediği olumlu ya da olumsuz tutumlarını işletme değerlendirmelerinde etkili olduğunu belirtmiştir. Soruya bazı katılımcıların verdiği yanıtlar şu şekildedir:

-Etkiler. Bana kötü davranırsa tercih etmem. Değerlendirme kısmında yer veriyorum. Puanlama ve yorum yapıyorum. -K2-

- Eğer ben o işletmenin lezzetinden eminsem ve sürekli yemek yediğim bir işletmeye sadece kuryenin bu tavrı yüzünden işletmeden vazgeçmem. Fakat yeni denediğim bir yere ve ilk siparişte bana kaba davranıyorsa o firmadan uzaklaşır yetkili yerlere şikâyetimi bildiririm. Değerlendirme kısmında da mutlaka yer veririm. -K3-

- Tabi ki etkiler. Diyelim ki bana kötü bir muamelede bulunuldu bir kere daha denerim aynı olumsuz durum tekrarlanırsa bir daha asla o işletmeden alışveriş yapmam. Değerlendirme kısmında mutlaka yer veririm. -K4-

- Etkiler. Her zaman yaparım. Değerlendirme yapmaktan hiç çekinmem. Hatta arayıp anket yapacağız katılır mısınız diye soruyorlar evet diyorum ve hemen katılıyorum. -K9-

- Etkiler. Bence pandemi sürecinde paket servis talep etmek zorunda olduğumuz için bizim muhatap olduğumuz ve işletmenin yüzü olarak gördüğümüz kişi kuryedir. İşletmenin tekrar ziyaret edilip edilmemesinde kuryeler büyük rol oynamaktadır. Değerlendirme kısmında yer veririm. -K12-

Ürün siparişi verirken kuryelerin olumlu ya da olumsuz tutumunun işletmeyi tekrar tercih etmesini etkilemediğini belirten katılımcılar da bulunmaktadır. K16 'Etkilemez. Çünkü bir sipariş verirken kendimi karşımdakinin yerine koyuyorum. Kuryelerin yerine kendimi koyuyorum çok zor şartlarda çalışıyorlar yağmur çamur demeden çalışmak zorundalar ve günde kaç insanla muhatap oluyorlar belki benden önceki müşteri canını sıktı bunu bilemeyiz. Sadece aşırı kaba bir davranış sergilediyse uygulamalardan puanlama yaparak tepkimi göstermeye çalışıyorum.' şeklinde yanıt verirken K18 kendisini kişilerin değil, kurumların bağladığını ancak değerlendirme kısmında yer verdiğini belirtmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüz koşullarında teknolojinin hızla ivme kazanması bireylerin daha kolay hizmet satın almasına katkı sağlamaktadır. Telefon ya da tablete yüklenebilen uygulamalar ile bireyler hızlı bir şekilde bölgesinde bulunan tüm restoranları listeleyebilmekte ve o restorandan ürün satın alabilmektedir. Günlük yaşam telaşı, çalışma hayatında aktif rol oynama, zaman kaybı gibi birçok nedenden ötürü

bireyler evde yemek yapmak yerine yiyecek içecek işletmelerinden hizmet satın almayı tercih etmektedir. Bu işletmelerden ürün satın alan kişilerin vermiş olduğu paranın karşılığını alamadığı düşüncesi veya herhangi bir memnuniyetsizlik duyma durumunda şikâyet davranışına yöneldiğini söylemek mümkündür. Müşteriler şikâyetlerini çeşitli yollarla ilgili işletmelere ya da kurumlara hızlı bir şekilde ulaştırmaktadır. Yapılan bu çalışma pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerine ilişkin müşteri şikâyetlerini ortaya koymada önemli bazı bilgileri sunmaktadır. Yapılan bu araştırmayla pandemi sürecinde paket servis hizmetinden yararlanan katılımcıların çoğunlukla daha önce yemek yediği ve hijyen konusunda endişe duymadığı işletmeleri tercih ettiği tespit edilmiştir. Bu süreçte dışarıdan yemek yemeyen katılımcıların ise hastalığın bulaşma ihtimalinden tedirgin olması sebebiyle dışarıdan yemek yemediği sonucuna ulaşılmıştır. Müşteriler dışarıda yemek yeme olayında tedirginlik yaşamaları sebebiyle restoranlarda yemek yemeye tereddüt etmektedirler. Aynı zamanda BentoBox'un yapmış olduğu bir ankette tüketiciler, hizmet aldıkları restoranların güvenlik önlemi aldıklarını görmek istediklerini belirtmiştir. Tüketiciler hizmet aldıkları yiyecek içecek işletmesinden maske ve eldiven kullanmama, diğer müşteriler ile yakın mesafede oturmak zorunda kalmak gibi durumlarda hizmet almaktan vazgeçtiğini belirtmişlerdir (Dixon, 2020'den aktaran: İflazoğlu ve Aksoy, 2020: 3365). Bu durum araştırma sonucunu desteklemektedir.

Siparişlerin geç teslim edilmesi pandemi sürecinde en sık karşılaşılan şikâyet olarak belirlenmiştir. Katılımcıların neredeyse tamamı ürün sipariş ettiğinde teslimat süresine dikkat ederek sipariş verdiğini ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların en çok şikâyet ettiği konuyu destekler niteliktedir. Fakat konuya ilişkin tek bir şikâyetin olmadığı hijyen kurallarına uymama, maske kullanmama, temassız teslimat hizmeti sunmama, ürüne eldivensiz dokunma gibi birçok şikâyet unsurunun bulunması da dikkat çekmektedir. Ayrıca kuryenin müşteriye karşı olumlu ya da olumsuz tutumunun müşterinin yeniden o işletmeyi tercih edip etmemesinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yiyecek içecek işletmelerinde müşteri şikâyetlerini ortaya çıkarmak amacıyla birçok akademik çalışma yapılmıştır. Su ve Bowen (2001) ve Özaslan ve Uygur (2014) yapmış oldukları çalışmalarda en fazla meydana gelen şikâyetleri servisin yavaş ve yetersiz olması, yemeğin hatalı pişmesi, servis personelinin kaba davranışı şeklinde sıralamıştır. DeFranco vd. (2005), Houston'da (ABD) ve Hong Kong (Çin) faaliyet gösteren otel restoranlarında gerçekleştirdikleri çalışmada yiyecek lezzeti ile ilgili sorunlar ve personelin yeterli hizmeti sunmaması şikâyet sebebi olarak gösterilmiştir. Liu ve Jang (2009) ise ABD'de bulunan Çin restoranlarının aydınlatma, müzik, dekor, iç mekân tasarımı gibi atmosfere ilişkin konuların en düşük performans özellikleri arasında olduğu sonucuna ulaşmıştır. Emir (2011) ise Antalya'da gerçekleştirmiş olduğu çalışmada en fazla fiyat konulu şikâyetlerin olduğunu tespit etmiştir. Zorlu vd. (2013) Afyonkarahisar'daki termal konaklama işletmeleri bünyesindeki restoranların aşırı kalabalık ve gürültülü olmasından kaynaklı şikâyetlerin çoğunlukta olduğu sonucuna ulaşmıştır. Albayrak (2013) ise, İstanbul'da faaliyet gösteren birinci sınıf yiyecek içecek işletmelerinde

en çok karşılaşılan şikâyetin lezzet konulu olduğunu tespit etmiştir. Yine Dalgıç vd. (2016) en sık meydana gelen şikâyetin lezzet konulu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Olcay ve Özekici (2015), Gaziantep'teki yiyecek içecek işletmelerinde hijyene dayalı hizmet hataları olduğu sonucuna ulaşmıştır (Taştan ve Kızılcık, 2017: 273-274). Farklı ülkelerde ve farklı şehirlerde yapılan araştırmaların sonuçları incelendiğinde müşteri şikâyetlerinin çoğunlukla benzer olduğu görülmektedir.

Araştırmada paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerine ilişkin müşteri şikâyetleri incelenmiştir. Bu şikâyetlerin sebeplerini ortaya koymak ve yiyecek içecek işletmelerinde farkındalık yaratmak amaçlanmıştır. İlgili literatürde yiyecek içecek işletmelerine yönelik müşteri şikâyetleri yer almaktadır fakat pandemi sürecinde paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmelerinde müşteri şikâyetlerine yönelik herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple yapılan bu çalışma literatüre katkı sağlayacaktır. Araştırma kapsamında paket servis hizmeti sunan yiyecek içecek işletmeleri için birtakım öneriler sunulmuştur:

- ✓ Paket servis hizmeti veren işletmeler yaşanan gecikmeleri önlemek amacıyla kurye sayısını arttırabilir.
- ✓ Pandemi sürecinde en çok dikkat edilen unsur hijyendir. Bu sebeple işletmeler Sağlık Bakanlığı'nın hijyen kurallarına uygun hizmet sunmalıdır.
- ✓ Müşteriyi geri çevirmemek adına işletmeler hizmet verdikleri alanı genişletebilir.
- ✓ İşletmeler sosyal medya hesaplarından müşterilere yemeklerin hangi ortamda hangi şartlarda hazırlandığını gösteren kısa videolar paylaşabilir.
- ✓ İşletmeler temassız ödeme konusunda hassas davranmalıdır.
- ✓ İşletmeler kurye kaynaklı müşteri şikâyetlerini önleyebilmek için kalifiye personel ile çalışmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aksu, A. A. (2006). Gap Analysis in Customer Loyalty: A Research in 5-Star Hotels in the Antalya Region of Turkey, *Quality & Quantity*, 40, s. 187-205. (<https://link.springer.com/article/10.1007/s11135-005-5357-y>).
- Alabay, M. N. (2012). Müşteri Şikâyetleri Yönetimi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16. (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1144040>)
- Aslan, R. (2020). Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Covid-19, *Ayrıntı Dergisi*, 8 (65): 35-41. (https://www.researchgate.net/publication/348390814_Tarihten_Gunumuz_Epidemiler_Pandemiler_ve_Covid-19)

- Aşkun, B. O. (2008). Şikâyet İletilerinin Örgütsel Öğrenme Üzerine Etkisi, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 24 (1), 221-243. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/muibd/issue/483/4168>)
- Aylan, S., Arpacı, Ö. ve Celiloğlu F. K. (2016). Bir İnternet Şikâyet Forumundaki Termal Otellere Yönelik Şikâyetlerin İncelenmesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (1): 049-068. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/253783>)
- Bakır, A. (2018). Müşteri Memnuniyetini Etkileyen Faktörler ve Müşteri Memnuniyetinin Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi: Bir Vakıf Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencileri Üzerinde Uygulama, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Pazarlama Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>).
- Barlow, J. & Moller, C. (2008). Her Şikâyet Bir Armağandır. (Çev: Gülden Bilgili). İstanbul: Rota Yayınları
- Bell, J. S., Mengüç, B., ve Stefani L.S. (2004). When Customer Disappoint: A Model of Relational Internal Marketing and Customer Complaints, Journal of the Academy of Marketing Science, Vol: 32, No:2, Pages: 112-126 (https://www.researchgate.net/publication/240133904_When_Customers_Disappoint_A_Model_of_Relational_Internal_Marketing_and_Customer_Complaints)
- Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Pandemi Süreci ve Pandemi Sonrası Dünyada Eğitime Yönelik Değerlendirmeler: Yeni Normal ve Yeni Eğitim Paradigması, AUAd 2020, Cilt 6, Sayı 3, 112-142. (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1215818>).
- Budak, F. ve Korkmaz, Ş. (2020). COVID-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği, Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi, (1), 62-79. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sayod/issue/54364/738657>)
- Burucuoğlu, M. (2011). Müşteri Memnuniyeti ve Sadakatini Arttırmada Müşteri Şikâyetleri Yönetiminin Etkinliği: Bir Örnek Olay İncelemesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. (<https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/100074>)
- Dikmen, S. ve Bahçeci, F. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Yükseköğretim Kurumlarının Uzaktan Eğitime Yönelik Stratejileri: Fırat Üniversitesi Örneği, Turkish Journal of Educational Studies, 7 (2). (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkjes/issue/54378/721685>)
- Durukan, T. ve Bozacı, İ. (2011). The Role of Individual Characteristic on Customer Loyalt, International Journal of Business and Social Science, 2(23), s. 213-218. (www.researchgate.net/profile/IbrahimBozacı/publication/292757776_The_role_of_individual_characteristics_on_customer_loyalty/links/5d6a20a4a6fcc547d61b27/The-role-of-individual-characteristics-on-customer-loyalty.pdf).
- Ertürk, H. (2020). Müşteri Sadakatini Etkileyen Faktörler ve Müşteri Şikâyet Yönetiminin, Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi: Özel Bir Banka Müşterileri Üzerinde Araştırma, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>).
- Eskiler, E. ve Altunışık, R. (2015). Algılanan Değer ve Müşteri Memnuniyetinin Satın Alma Eğilimleri Üzerine Etkisi. III. Rekreasyon, 483-493. (https://www.researchgate.net/profile/ErsinEskiler/publication/307477131_Algılanan_Deger_ve_Musteri_Memnuniyetinin_Satin_Alma_Egilimleri_Uzerine_Etkisi/links/57c6aa3b08aefc4af34be748/Algilanan-Deger-ve-Muesteri-Memnuniyetinin-Satin-Alma-Egilimleri-Uezerine-Etkisi.pdf).
- <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html> (Erişim: 18.01.2021).
- https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200312-sitrep-52-covid-19.pdf?sfvrsn=e2bfc9c0_4 (Erişim: 18.01.2021).
- İflazoğlu, N. ve Aksoy, M. (2020). Tüketicilerin COVID-19 Salgını Sürecinde Yiyecek-İçecek İşletmelerinden Bekledikleri Hizmetin Niteliğine İlişkin Bir Araştırma, Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 8 (4), ss. 3362-3377. (https://jotags.org/2020/vol8_issue4_article51.pdf)

- Jacoby, J. & Jaccard, J. J. (1981). The Sources, Meanings and Validity of Consumer Complaint Behaviour: A Psychological Analysis, *Journal of Retailing*, 57(3): ss.4-24. (<https://psycnet.apa.org/record/1984-10992-001>)
- Karadeniz, S. (2013). İç Müşteri Memnuniyetinin Dış Müşteri Memnuniyetine Etkileri ve Bir Araştırma, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>).
- Kartal, M. T. (2017). Türk Bankacılık Sektöründe Müşteri Şikâyetleri Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (FESA)*, Cilt: 2 Sayı: 4, ISSN: 2602-2486. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/fesa/issue/32640/346300>)
- Kılıç, B. ve Ok, S (2012). Otel İşletmelerinde Müşteri Şikâyetleri ve Şikâyetlerin Değerlendirilmesi, *Journal of Yasar University* 2012 25(7) 4189-4202. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179349>)
- Kılıçalp, M. (2019). Yiyecek İçecek Endüstrisinde Satış Arttırma Çabaları Kapsamında Çevrimiçi Paket Servis Portallarının Kullanımı, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. (<http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/4036/1/595277.pdf>)
- Kılıçalp, M. ve Özdoğan, O. N. (2019). Paket Yemek Siparişlerinde Çevrimiçi Aracı Kullanan Tüketici Davranışlarının Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeliyle Araştırılması, *International Journal of Contemporary Tourism Research*, Vol 3: No: 2, p.148-163. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijctr/issue/51052/618952>)
- Kılıncı, U. ve Saka, E. (2019). Şikâyet Yönetimi ve Hizmet İyileştirme Stratejileri: Yiyecek İçecek İşletmeleri Örneği, *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(3): 463-486. (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/912398>)
- Kızıldemir, Ö., İbiş, S. ve Çöp, S. (2019). Afyonkarahisar'da Faaliyet Gösteren Beş Yıldızlı Otel İşletmelerine Yönelik Yapılan Yorumların ve E-Şikâyetlerin Değerlendirilmesi, *Electronic Journal Of Social Sciences*, Cilt/Volume: 18- Sayı/Issue: 71, Ss: 1315-1324. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/756171>)
- Korkmaz, S. (2005). Fast Food (Hızlı Yemek) Pazarında Rekabetçi Stratejilerin Etkinliği: Üniversite Gençlerinin Tercihlerinin Analizi, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:2. (<https://dergipark.org.tr/en/pub/gaziticaretturizm/issue/49902/639617>)
- Lam, T. & Tang, V. (2003). Recognizing Customer Complaint Behavior, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, Vol:14, No:1, pages: 69-86 (https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/j073v14n01_05?casa_token=AKWT-G6E-XwAAAAA:c1LVBcYR70eZpi9A8lpf1naZC_NrKpuS1Je8jPr82VYtUGpCFf16B4zp-9sNBrUUqI7W4SNDH5nHn_HK9-8)
- Lapre, M. A. & Tsikriktsis, N. (2006). Organizational Learning Curves for Customer Dissatisfaction: Heterogeneity Across Airlines, *Management Science*, 52 (3), March, 352-366. (<https://pubsonline.informs.org/doi/abs/10.1287/mnsc.1050.0462?journalCode=mnsc>)
- Midilli, Ö. (2011). Hizmet Sektöründe Müşteri Memnuniyetinin Pazarlamaya Etkisi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü, Yüksek Lisans Tezi. (<http://academicrepository.khas.edu.tr/>).
- Okat, Ç., Bahçeci, V. ve Ocak, E. (2020). Covid-19 (Yeni Koronavirüs) Salgının Neden Olduğu Krizin Yiyecek İçecek İşletmeleri Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi, *International Journal of Contemporary Tourism Research*, Vol:4, No: 2. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijctr/issue/58849/819732>)
- Özer, L. Ş. (1999). Müşteri Tatminine Yönelik Literatürdeki Kuramsal Tartışmalar, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(2), 159-180. (<https://dergipark.org.tr/en/pub/huniibf/issue/30461/329117>).
- Öztürk, D. (2016). Müşteri Sadakatı Oluşturmada Etkili Olan Faktörler: Türk Bankacılık Sektöründe Müşteri Sadakatı Üzerine Bir Araştırma, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü MBA- Genel İşletmecilik, Yüksek Lisans Tezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>).

- Şahin, S., Girgin, G. K. Kazoğlu, İ. H. ve Coşkun, G. N. (2018). Gastronomi Turistlerinin E- Şikâyet Davranışları Üzerine Bir Araştırma: Alaçatı Örneği, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6/1 Sayfa:68-82. (https://jotags.org/2018/vol6_issue1_article5.pdf)
- Taştan, H. ve Kızılcık, O. (2017). Kahramanmaraş'ta Bulunan Yiyecek İçecek İşletmelerine Yönelik Tripadvisor.com'da Paylaşılan Şikâyetlerin Sınıflandırılması, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, Sayfa 270-284. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/31939/351397>)
- Tokay Argan, M. ve Arıcı, A. (2019). Sağlık İletişiminde E-Şikâyet: Hastaların ve Hasta Yakınlarının Sikayetvar.Com Paylaşımları Üzerine Bir Araştırma, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (31), 339-355. (<https://dergipark.org.tr/en/pub/akil/issue/47030/533612>).
- Tomaş, M. (2014). Paket Servisi Müşterilerinin Sipariş Vermede E-Aracı Kullanma Nedenleri Üzerine Keşifsel Bir Araştırma: Yemeksepeti.Com Örneği, *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 5(2), 29-41. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/402549>)
- Ünver, C. (2010). Müşteri İlişkileri Yönetimi: Müşteri Şikâyetleri ve İnternet, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*. (<https://tez.yok.gov.tr/ulusaltezmerkezi/tezsorgusonucyeni.jsp>)
- Xu, X., Yu, C., Zhang, L., Luo, L. & Liu, J. (2020). Imaging Features of 2019 Novel Coronavirus Pneumonia. *European Journal of Nuclear Medicine and Molecular Imaging*, 47: 1022- 1023. (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32060619/>).

SUMMARY

The term takeaway was first used in 1962. Take away; It can be defined as the division of labor in the internet network that provides information and menus of food and beverage businesses to communicate between the seller and the buyer with smart communication tools in the online environment, which is also referred to as internet e-intermediaries or internet intermediaries. It can also provide package service to its customers over the phone. Turkey's first and largest package service portal is Yemeksepeti.com, which was founded in 2001 by Nevzat Aydın and has a 99% market share. Food and beverage businesses provide takeaway services to their customers in order to increase their sales. In addition, factors such as responding to customer expectations and demands by promoting and advertising the business, gaining new customers, increasing its power in the competitive environment, strengthening the image of the business, keeping up with technological developments are among the reasons for the company to provide package service. Today, with the development of the internet, individuals have acquired a new channel through which they can convey their complaints. Online complaint sites are sites that allow consumers to complain and provide businesses with an opportunity to respond to these complaints. When customers purchase products or services, they report their dissatisfaction to businesses through complaint sites, while businesses communicate with customers and resolve consumers' complaints online. The complaint platform most used by consumers in Turkey is sikayetvar.com. This study provides some important information in revealing customer complaints about food and beverage businesses that provide takeaway service during the pandemic process. With this research, it was determined that the participants who benefited from the takeaway service during the pandemic process mostly preferred the businesses where they ate before and were not worried about hygiene. It was concluded that the participants who did not eat outside in this process did not eat outside because they were worried about the

possibility of transmission of the disease. Late delivery of orders has been determined as the most common complaint during the pandemic process. Almost all of the participants stated that when they ordered the product, they paid attention to the delivery time. This situation supports the subject that the participants complained the most. However, it is noteworthy that there are many complaints about the issue, such as not complying with the hygiene rules, not using a mask, not providing contactless delivery service, touching the product without gloves. In addition, it has been concluded that the positive or negative attitude of the courier towards the customer is effective in whether the customer prefers that business again. In the research, customer complaints about food and beverage businesses that provide takeaway service were examined by making phone calls with 30 people. It is aimed to reveal the reasons for these complaints and to raise awareness in food and beverage businesses. No studies have been found on food and beverage businesses that offer takeaway service during the pandemic process. For this reason, it is aimed that this study will contribute to the literature.

Sağlık İşletmeleri Açısından Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevlerinin Bulanık AHS Yöntemi ile Değerlendirilmesi

Yeter USLU*

Umutcan ALTUN**

Emre YILMAZ***

ÖZ

Bu çalışmada, yeşil yönetimin işletmelerde gerçekleştirilmesini sağlayacak yeşil insan kaynakları yönetimi (Y-İKY) işlevleri ele alınmış, literatürde yer alan 10 farklı Y-İKY işlevinin önem derecelerinin belirlenmesi amacıyla Bulanık AHS (Analitik Hiyerarşi Süreci) yöntemi kullanılmıştır. Y-İKY işlevleri alanda 10 yıl tecrübeye sahip 3 uzman tarafından değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonrası ulaşılan sonuçlara göre sağlık işletmelerinde Y-İKY uygulamalarının en önemlilerinin sırasıyla; %29,8 ile ‘‘yeşil örgüt kültürü ve yeşilin benimsenmesi stratejileri’’, %17,4 ile ‘‘yeşil iş tasarımı’’ ve %11,7 ile ‘‘yeşil eğitim ve geliştirme’’ olduğu tespit edilmiştir. Sağlık işletmelerindeki yeşil örgüt kültürü ve personelin yeşil stratejiyi benimsemesi oluşan çevreci kimlik ve davranışlar ile sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır. Eğitim ve geliştirme uygulamalarıyla çalışanların yeşil stratejiye yönelik bilgi düzeyini artırmak elzemdir. İşletmelerde yeşil yönetimin tam anlamıyla başarılı olabilmesi, araştırmaya dahil edilen kriterlerin topyekün dikkate alınması ve uygulanmasıyla mümkündür. Nitekim hazırlanan çalışmada sağlık yöneticilerine ve insan kaynakları profesyonellerine Y-İKY işlevleriyle ilgili kapsamlı bir bakış açısı sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Analitik Hiyerarşi Süreci, Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi, Sağlık Tesisleri, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

JEL Sınıflandırması: M14, O15, D23

Evaluation of Green Human Resources Management Functions in Terms of Healthcare Facilities with the Fuzzy AHP Method

ABSTRACT

In this study, the green human resources management (G-HRM) functions, which will enable green management to be realized in enterprises, were discussed, and the Fuzzy AHP method was used to determine the importance levels of 10 different G-HRM functions in the literature. G-HRM functions were evaluated by 3 experts with 10 years of experience in the field. According to the results obtained after the evaluation, it has been determined that the most important of the G-HRM practices in health enterprises are respectively: ‘‘green organizational culture and green adoption strategies’’ with 29.8%, ‘‘green business design’’ with 17.4% and ‘‘green education and development’’ with 11.7%. It contributes to sustainability with the green organizational culture and the environmentalist identity and behaviors of the personnel in the health enterprises to adopt the green strategy. It is essential to increase the knowledge level of employees about green strategy through training and development practices. The full success of green management in enterprises is

* Prof. Dr., Yönetim ve Strateji, İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, yuslu@medipol.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0002-8529-6466

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sağlık Yönetimi, İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, umutcanaltun00@gmail.com, ORCID Bilgisi: 0000-0003-2452-1137

*** Arş. Gör., Sağlık Yönetimi, İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, emreyilmaz@medipol.edu.tr, ORCID Bilgisi: 0000-0003-4502-9846

(Makale Gönderim Tarihi: 09.12.2021 / Yayına Kabul Tarihi:02.06.2022)

Doi Number: 10.18657/yonveek.1034727

Makale Türü: Araştırma Makalesi

possible with the total consideration and application of the criteria included in the research. As a matter of fact, in the prepared study a comprehensive perspective on the functions of G-HRM is presented to the health managers and human resources professionals.

Key Words: *Analytic Hierarchy Process, Green Human Resources Management, Healthcare Facilities, Multi-Criteria Decision-Making Methods*

JEL Classification: *M14, O15, D23*

GİRİŞ

Günümüzde çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik hem ulusal hem de uluslararası düzeyde gündemde yer alan önemli bir konu olup sürdürülebilirlik ulusal ve çok uluslu tüm işletmeler için gerçekleştirilmesi gereken önemli bir hedeftir. Nitekim çevresel ve sosyal sürdürülebilirliğin başlıca sebepleri arasında; ihtiyaçlar doğrultusunda mevcut kaynakların yok edilmesi yer almaktadır (Rezaei-Moghaddam, 2016: 509-510). Giderek artan çevresel zararlar, doğal afetler ve var olan doğal kaynakların aşırı kullanımı gibi durumların önüne geçilebilmesi için çeşitli projeler ya da yeni faaliyetlerle önerilerde bulunulmuş ve politikalar geliştirilmiştir. Fakat bu faaliyet ve önerilerin topyekün kabulü sağlanmadığı sürece çevreci faaliyetlerin de başarıya ulaşması mümkün değildir. Günümüzde, var olan politikalara ya da kamu veya özel kuruluşlarda iş düzenindeki alanlara bağlı kalınmaksızın tüm dünyada çevresel kaygılara yönelik giderek artan bir ilgi oluşmuş; işletmeler, rekabet güçlerini artırmak için proaktif bir çevre yönetimi yaklaşımının benimsenmesi gerektiğini kabul etmişlerdir (Ahmad, 2015: 2; Oncer, 2019: 200). Nitekim rekabet gücünü artırmak için organizasyonların iş faaliyetlerini gerçekleştirirken doğa ve çevreyi ön planda tutması, doğal kaynaklara her an ihtiyaç duyulduğu göz önüne alındığında da sınırlı kaynakların en verimli şekilde kullanılması açısından da büyük önem arz etmektedir (Yavuz, 2020: 2670). Önerilen uygulamaların ve politikaların çevre yararına en yüksek değeri katabilmesi için işletmeler bu yönde örgütlenmeli, bireysel farkındalıklarla yetinilmemeli; çevreci yaklaşım örgüt kültürü olarak işletmelerde inşa edilmelidir (Uslu ve Kedikli, 2017: 68).

Örgüt kültürü ve işleyişi için işletme içerisindeki önemi düşünüldüğünde insan kaynakları yönetimiyle (İKY) örgütlerin yararına ve çalışanları yönetmeye yönelik belirli kurallar ve politikalar geliştirilmelidir. Şimdiye dek çalışanın işe girişinden çıkışına kadar yönetilmesi ve yönlendirilmesinde önemli bir rol oynayan insan kaynakları departmanı, günümüzde kurumsal iş düzenini yeşilleştirmeye odaklanmış ve çeşitli uygulama politikalarıyla çevreci yaklaşımlar gibi ek sorumlulukları üstlenmiştir (Bangwal ve Tiwari, 2015: 46-47). Bu anlamda ortaya çıkan “yeşil” insan kaynakları yönetimi (Y-İKY) kavramı da çevresel sürdürülebilirliği artırmak amacıyla gelişen sistem ve uygulamalardan biridir (Dessouky ve Alquaiti, 2020: 1).

Y-İKY, çevre sorunlarına karşı duyarlı ve bilinçli bir işletme stratejisi olarak literatüre kazandırılmış ve yeşil politikaların uygulanmasına yönelik süreci anlamlandırmak ve yönlendirmek için kullanılmaya başlanmıştır. Y-İKY, işletme uygulama ve politikalarının sürdürülebilirliğini gerçekleştirebilmek için çalışanların tümünün sorumluluk almasını ve uygulamalara katkıda bulunmasını

hedeflemektedir. Bu doğrultuda Y-İKY, yeşil düşünce ile daha çok çalışanların teknik ve yönetsel becerilerine odaklanmaktadır (Kedikli, 2018: 128). İşletmelerin İK departmanları, örgütün tamamı ile yeşil hareketlenmeye katkıda bulunması için önemli fırsatlara sahiptir. İnsan kaynakları yönetiminin işlevleri düşünüldüğünde çalışanlar ve tüm işleyiş için yeşil uygulamaları benimsemeye teşvik, kolaylaştırma ve motivasyon sağlamada İK departmanlarının önemli bir role sahip olduğu aşikardır.

Bunların yanı sıra yeşil düşünceye uygun insan kaynakları yönetimi politikaları izlendiği sürece işletme bünyesine çevreye karşı daha sorumlu ve duyarlı olan çalışanlar kazandırılacaktır. Bu doğrultuda iyi kurgulanmış ve uygulamaya konulmuş bir İKY, doğru politikalarla dünyayı dolaylı yoldan kurtaracak kişilerin işe alınmasında ve yönlendirilmesinde aktif rol oynayabilecek ve işletmelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini de başarıyla sonuçlandırabilecektir (Ahmad, 2015: 3; Bangwal ve Tiwari, 2015: 46-47; Chaudhary, 2020: 631-632). Özetle Y-İKY, çevre sorunlarına yönelik geliştirilen faaliyetlerden oluşmakta ve çevreci uygulamalar ile birlikte çalışanların yönlendirilmesi ve diğer tüm iş süreçlerinin bu anlamda şekillendirilmesini amaçlamaktadır. İşletmelerin hedefleri doğrultusunda uygulamalara entegre edilmiş Y-İKY ile çalışan becerileri ve üstünlükleri kaybedilmeden maliyetler azaltılabilecek; verimlilik ve karlılık da aynı yönde artabilecektir. Çalışmada yer alan sağlık işletmeleri ifadesi çalışma özelinde genel hastane statüsündeki kurum ve kuruluşları ifade etmektedir. Genel hastaneler özel veya devlete bağlı olmakla birlikte ayaktan veya yataklı teşhis, tedavi ve rehabilitasyon gibi ikinci basamak sağlık hizmeti veren sunuculardır. Çalışmada sağlık işletmeleri açısından Y-İKY işlevlerinin literatür destekli olarak belirlenmesi ve önem derecelerine göre sıralanması amaçlanmaktadır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

Sağlık işletmeleri için önemli olan yeşil insan kaynakları işlevleri literatür taraması yapılarak aşağıdaki başlıklar etrafında toplanmıştır.

A. Yeşil Örgüt Kültürü ve Yeşilin Benimsenmesi Stratejileri

Küreselleşmenin hız kazanması ile günümüzdeki iş dünyasında çevre bilinci işletmelerde zorunlu hale gelmiştir. Bu konuda bilinçli ve çevreci çalışana sahip olan işletmelerde çevreye duyarlılık konusunda bir tür örgütsel davranış tutumu gelişmektedir. Çevresel konulara dayalı geliştirilen uygulamaların iş süreçlerine dahil edilmesiyle örgütün amacı ve şirket politikası da bu yönde evrilmektedir. Söz konusu var olan örgüt kültürünün yeşil örgüt kültürüne evrilmesi uygulanan yeşil politikalarla çalışanların doğal çevreye karşı benimsedikleri inanç, değer ve davranışlarıyla açıklanmaktadır. Diğer bir tanımla yeşil örgüt kültürü; sürdürülebilir kalkınmanın bir yolu olarak çevre değerlerinin örgüt kültürüne dahil edilmesidir. Rekabet gücünü artıracak ve işletmeyi bir adım öne geçirecek olan en önemli faktörlerin başında çalışanların teşviki ve yeşil düşünceyi benimsemelerinin sağlanması durumu gelmektedir. Bu anlamda örgüt kültürünü yeşillendirme süreçlerinde İK profesyonellerinin tüm organizasyon yapılarında benimsenen ortak bir değer yaratması elzemdir. Oluşturulan yeşil

örgüt kültürü ve çalışanların yeşili benimsemesini sağlayacak stratejilerle bağlantılı bir şekilde gelişen çevreci kimlik ve tutumlar, tüketici bilinci ve oluşan ekolojik pazar kavramları sürdürülebilirliğe katkı sağlayacaktır (Oncer, 2019: 201-202; Dikme ve Sucu, 2019: 259; Köşker ve Gürer, 2020: 95). Sağlık hizmet sunum kalitesini artırmak amacıyla yapılan Şehir Hastaneleri'nde de kullanılan trijen sistemleri ve leed sertifikaları ile birlikte yeşil hastane uygulamalarına geçildiği ifade edilmiştir (Yılmaz, 2019).

Yeşil örgüt kültürü ile üretim süreçlerinde saf teknolojiyi, enerjiyi, doğal kaynakları ve çevreyi korumak amaçlanmaktadır. Yeşilin benimsenmesine yönelik örgüt stratejilerini oluşturmayı hedefleyen yeşil kültür "çevre faaliyetlerini daha verimli bir şekilde nasıl gerçekleştirebiliriz?" sorusuna cevap aramaktadır (Benk, 2021: 69).

B. Yeşil İş Tasarımı

İşletmeler, yalnızca yasal zorunluluklardan ve çeşitli baskılardan kaynaklanan yeşil iş faaliyetlerini sürdürmekten ziyade bu uygulamaların kendilerine sağlayacağı kazançları da anlayarak iş tasarımı yapmalıdır. Yeşil yönetim uygulamalarıyla yalnızca çevreye zarar veren faktörlerin giderilmesi sağlanmamakta; aynı zamanda işletmeler bu uygulamalarla rekabet avantajı da kazanmaktadır. Çevresel duyarlılık stratejileri tüm organizasyon fikirlerine ve hedeflerine uygulanmalıdır. Son zamanlarda toplumun çevre ile ilgili farkındalık düzeylerinin gittikçe artması, çevreci örgütlerin kurulması, uluslararası çevre toplantıları ve hükümetlerin yeşil düşünce programları söz konusu stratejilerin iş tasarımlarında uygulanmasını gerekli kılmaktadır. Geliştirilen tüm stratejiler çevreyi önplanda tutan uygulamalara dönüştükçe işletmelerde verimlilik artışı ve imajda iyileşmenin yanı sıra pazar payında ve karlılıkta da artış yaşanacaktır (Karakuş ve Erdirencelebi, 2018: 687; Şenocak ve Bursalı, 2018: 165-166).

C. Yeşil Eğitim ve Geliştirme

Yeşil iş faaliyetlerinin başarılı olabilmesi için çalışanların oynadıkları rol ve aldıkları sorumluluklar dikkate alınmalıdır. Yeşil eğitim ve geliştirme amaçlarından biri örgüt çalışanlarının Y-İKY uygulamalarını dikkate almasını ve benimsemelerini sağlamaktır. Eğitim ve geliştirme uygulamalarıyla çalışanların çevresel meselelerdeki farkındalık düzeylerini artırmak, yeşil düşünceye olumlu bir tutumda bulunmalarını ve çevresel endişelere yönelik proaktif bir tutum sergilemelerini sağlamak hedeflenmektedir (Sarıyıldız, 2021: 157). İşletmeler bu eğitim ve geliştirme faaliyetleriyle çevre yönetimi ile ilgili atıkları azaltma ve çevre bilincini artırma gibi birçok konuda çalışanların bilgi düzeylerini artırmaktadır. Bu eğitimler üst yönetimin yanı sıra çalışanlara da çevre sorunlarına karşı çözüm üretmeye katılma fırsatı sağlamaktadır. Çalışanların pozisyonları ve konuları ne olursa olsun yeşil güçlendirmeyi sağlamak amacıyla fikirlerine danışılmalıdır. Bu eylem, çevre dostu fikirlerin geliştirilmesini sağlamanın ve çevre dostu davranışların güçlendirilmesinin yanı sıra çalışanlara motivasyon sağlayacak ve performanslarını artırmaya yardımcı olacaktır (Bazrkar ve Moshiripour, 2021: 100). Organizasyonların genel performansı direkt olarak eğitim ve geliştirme çalışmalarıyla ilgilidir, çünkü örgütsel amaç ve hedeflere

ulaşmak çalışanların bilgi ve becerilerine bağlıdır. Y-İKY politikalarının tam olarak ve etkin bir şekilde uygulanabilmesi için çalışanlar gerekli becerilerle donatılmalıdır. Çalışanların birey olarak yeşil düşünce yönünde gelişimi organizasyonun rekabet gücünün artmasına bir bütün olarak etki edecektir (Obaid ve Alias, 2015: 952).

D. Yeşil Seçim

Çevre dostu bir örgüt kültürü inşa etmek ve sürdürülebilmek, çevre yönetimi faaliyetlerine katılmaya istekli olan çalışanları işe almayı gerektirmektedir (Renwick ve diğerleri, 2013: 6). Bu yüzden Y-İKY politikaları ile iş uygulamalarını düzenleyen işletmeler çevreye karşı duyarlı olan çalışanları tercih etmektedirler. Yeşil işe alma sistemi, çevrenin önemine odaklanılan bir uygulamadır ve kişileri yeşil düşünceye uygun olarak bilgi, beceri ve yaklaşımlarına göre değerlendirmeye almaktadır. İşletmeler personel seçimi yaparken hem yeşil politikalarına uygun hem de çevresel yetkinliklere sahip bireyleri işe alarak yeşil örgüt kültürünün gelişimine ve aynı zamanda kurum imajlarına katkı sağlamaktadırlar (Kedikli, 2018: 133; Sarıyıldız, 2021: 157).

Yeşil işe alımın literatürde genel olarak üç temel boyutu üzerinde durulmaktadır. Buna göre çevreye yönelik farkındalığı ve bilinci yüksek olan bireylerin işe alınması ilk boyuttur. İkinci boyut, itibar yönetiminde çevreci bir imajın oluşturulmasını konu almaktadır. Son boyutta ise çevreye yönelik hassasiyetli çalışanlar için işletmelerin cazip hale getirilmesi adına yeşil kriterlerin belirlenmesi esas alınmaktadır (Çark, 2021: 261).

E. Yeşil Personel

İşletmelerde sürdürülebilir ekolojik kültürü yayabilmek ve yeşil örgüt kültürünün devamını sağlayabilmek adına çalışanların Y-İKY politikalarını anlaması ve bu politikaların uygulanması noktasında da destek olması gerekmektedir. Yeşil işletme faaliyetlerinde yer almak isteyen bireylerde, normal işlerde aranan becerilerin yanı sıra yeşil işler için özel çalışma konularında gerekli olan becerileri de bünyelerinde bütünleştirmeleri beklenir. Buna göre, organizasyonlar yeşil hedeflerini yine “yeşil” çalışanların katılımı ile sürdürebilecektir (Yavuz, 2020: 2679).

F. Yeşil Performansın Değerlendirilmesi

Yeşil performans yönetimi uygulamaları, çalışanların davranışlarının örgütün çevresel amaçları doğrultusunda düzenlenmesini hedeflemektedir. Buna göre, performans değerlendirme sistemleri işletmelerin “yeşil” amaçlarına uygun hazırlanmalıdır. Takım çalışması, iş birliği, çeşitlilik, inovasyon ve çevrenin bilinçli bir şekilde kullanılmasındaki performans yönetimi ve değerlendirmesi işletmelerin çekirdek değerlerini sağlamlaştırmaktadır (Pinzone vd., 2016: 203; Kedikli, 2018: 135-136).

G. Yeşil Ödüller ve Tanınma

Tazminat ve ödül sistemleri, İKY sürecinin ana bileşenlerinden biridir ve çalışanın örgüt bağlılığı için önemli bir unsurdur. Ayrıca Y-İKY yönetiminde “yeşil” tazminat ve ödül sistemi çevresel hedeflere ulaşmak için iş süreçlerine yardımcı olabilecek yönetim faaliyetlerindedir ve çevre yönetimini

sağlayabilmek adına potansiyel olarak güçlü bir araçtır. Çalışanlara çevresel sorumlulukları teşvik amacıyla ödül programı uygulandığında çalışanların çevreye olan duyarlılıklarının arttığı bilinmektedir (Bangwal ve Tiwari, 2015: 49).

H. Yeşil Sağlık ve Güvenlik Yönetimi

İşletmelerde, çalışanların buldukları ortamlarda beden ve ruhen sağlıklarının korunması maksadı ile İKY uygulamaları kapsamında iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili çalışmalar da yer almaktadır. Bu çalışmalar ile güvenli çalışma ortamı sağlamak, iş kazalarına ve meslek hastalıklarına sebebiyet veren faktörleri ortadan kaldırmak ve yine bu durumların ortaya çıkardığı kayıp iş günlerini azaltarak verimliliği yükseltmek hedeflenmektedir (Tüzüner ve Özasan, 2011: 139). Söz konusu yeşil sağlık ve güvenlik yönetimi planlamaları geleneksel politikalarından büyük farklılık göstermemektedir. Geleneksel uygulamadan farklı olarak yeşil iş sağlığı ve güvenlik yönetimi uygulamaları, örgütün tamamında çevresel yönetime odaklanan, koruyan, kaynakları en etkin ve verimli şekilde kullanan; sosyal sorumluluk kültürüyle birlikte yeşil iş alanlarını sağlamayı hedefleyen uygulamalardır (Kedikli, 2018: 138).

I. Yeşil Çalışan İlişkileri ve Sendika Yönetimi

Şirketler, farklı özelliklere, ilgi alanlarına ve bakış açılarına sahip çalışanlardan oluşmaktadır. Bunun için şirketler; çalışanlara yönelik çevre yönetimi anlamında farklı etkileri olan farklı uygulamaları takip etmektedirler. Çevre yönetimi uygulamalarına daha yakın bakış açısına sahip çalışanlar, uygulanacak olan yeşil stratejilere ulaşmada çok önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu anlamda İK profesyonellerinin çevresel sorunlara karşı çalışan ilişkileri için ele aldığı politikalar teşvik edici olmalı ve çalışanların çevre yönetimi esaslarını benimsemeleri sağlanmalıdır (Bangwal ve Tiwari, 2015: 47-48).

Çalışanların kendilerini yasadışı veya aleyhlerinde oluşabilecek uygulamalara karşı güvence altına almak için oluşturdukları sendikalar da bu yönden önemlidir. Sendikalar da ayrıca İK departmanları gibi çevresel sorunlara yönelik eğitimler düzenleyebilir.

Ayrıca, sendikaya bağlı çalışanların arasından yeşil sendika temsilcileri seçilmesiyle tüm çalışanlar üzerinde farkındalık çalışmaları artırılabilir ve kurumların uyguladığı politikalar ve düzenlemeler üzerinde denetleyici bir rol oynanabilir (Kedikli, 2018: 137). Özetle işletmelerde çalışan ilişkilerinin iyi koordinasyonu ile motivasyon ve moralde artış yaşanmakta, buna göre de kurumların verimliliği pozitif yönde etkilenmektedir. Yeşil çalışan ilişkileri de bu şekilde yeşil düşünceye uygun ve doğru politikalarla oluşturulduğunda işletmelere bir avantaj ve iyileştirme niteliğindedir. Başarılı bir yeşil yönetimin uygulanması çalışan ilişkilerine, çalışanların katılımına, motivasyonlarına ve becerilerine bağlıdır. Bu anlamda çalışan ilişkilerinin yönetilmesi ve yönlendirilmesiyle süreçlerin iyileştirilmesi sağlanacaktır (Oncer, 2019: 204; Bazrkar ve Moshiripour, 2021: 98).

J. Yeşil Şikâyet Kutusu

Hizmet sunumu yapan sağlık işletmelerinde, konaklama odaklı turizm ya da diğer tüm işletme türlerinde müşteri şikâyet çözümleri büyük bir ekonomi

oluşturmaktadır. İşletmeler, gelirlerini artırmak, müşterilerin bağlılığını kazanmak ve memnuniyet sağlamak amacıyla etkin ve cevap verilebilir bir şikâyet yönetimi politikası uygulamalıdır (Alabay, 2012: 138; Keskin, 2016: 100). Söz konusu “yeşil” şikâyet denetimini sağlamak olunca, işletmelerin toplumun çevre sorunlarına yönelik beklediği hizmet modelini oluşturmada ve çevre yönetimini sağlamada şikâyet yönetimini proaktif bir şekilde gerçekleştirmesi elzemdir. Yeşil şikâyet yönetimi ile kurum imajının zedelenmesinin önüne geçilebilir ve çevre yönetimi uygulamalarına yönelik şikâyetler değerlendirilerek süreç daha kaliteli bir şekilde yönetilebilir.

II. YÖNTEM VE BULGULAR

Bu çalışmada sağlık işletmeleri açısından yeşil insan kaynakları işlevlerinin öneminin ortaya konulması ve önem derecelerine göre sıralanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda literatür taramasına göre on yeşil insan kaynakları kriteri belirlenmiştir. Değerlendirme kriterleri “Yeşil Eğitim ve Geliştirme (K1)”, “Yeşil İş Tasarımı (K2)”, “Yeşil Personel (K3)”, “Yeşil Seçim (K4)”, “Yeşil Örgüt Kültürü ve Yeşilin Benimsenmesi Stratejileri (K5)”, “Yeşil Ödüller ve Tanınma (K6)”, “Yeşil Performansın Değerlendirilmesi (K7)”, “Yeşil Şikâyet Kutusu (K8)”, “Yeşil Sağlık ve Güvenlik Yönetimi (K9)” ve “Yeşil Çalışan İlişkileri ve Sendika Yönetimi (K10)”dir. Kriterlerin ağırlıklarının belirlenebilmesi ve önem derecelerine göre sıralanmaları amacıyla Bulanık AHS (Analitik Hiyerarşi Süreci) yöntemi kullanılmıştır.

İkili karşılaştırmaları esas alan uygulanacak metoda göre literatürde sağlık turizmi, nitelikli personel seçimi, enerji santrali yeri belirleme, perakende sektörü özelinde depo seçimi, operasyonel risk faktörlerinin belirlenmesi ve personel seçimi gibi birçok farklı disipline yönelik yayınlanmış olan çalışmalar incelendiğinde görüşleri alınan uzman sayılarının genel olarak 3 ile 5 arasında değiştiği, deneyimlerinin ise ortalama en az 10 yıl kadar olduğu tespit edilmiştir (Önel ve Çetık, 2016; Solis Toro, 2019; Durak ve diğerleri, 2017; Uslu ve diğerleri, 2021; Candan ve Toklu, 2021; Uslu, Yılmaz ve Yiğit, 2021, Kedikli ve diğerleri, 2021). Bu çalışmada da yöntem gereği kriterler alanda en az 10 yıl tecrübeye sahip 3 uzman tarafından değerlendirilmiştir. Uzmanlara ait detaylar Tablo-1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Uzman Bilgileri

No	Uzmanlık Alanı	Eğitim Seviyesi	Deneyim	Çalışılan Kurum Kapasite	Pozisyon	Bölge
Uzman 1	Sağlık Yönetimi	Doktora	16 Yıl	630 Yataklı	İşletme Direktörü	Marmara Bölgesi
Uzman 2	Sağlık Yönetimi	Doktora	10 Yıl	400 Yataklı	İdari ve Mali İşler Müdürü	İç Anadolu Bölgesi
Uzman 3	İnsan Kaynakları Yönetimi	Doktora	25 Yıl	600 Yataklı	İnsan Kaynakları Müdürü	Marmara Bölgesi

A. Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS)

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS), ilk olarak 1980 yılında Saaty tarafından kullanılan Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) araçlarından biridir. AHS, kriterlerin ikili karşılaştırmaları ile çalışır ve karar vericilerin duygularını kesin

sayılar olarak temsil eder. Kolay hesaplanabilirliği ve esnek kullanımı ile yaygın olarak tercih edilen bir yöntemdir (Mamat ve Daniel, 2007: 1099). Karar vermede kullanılan AHS yönteminin diğer yöntemlerden farkı; karmaşık, çok kişili, çok kriterli ve çok zamanlı problemlerin hiyerarşik yapısıdır. Diğer yöntemlerde karar vermede sadece nicel faktörler dikkate alınırken, bu süreç sayesinde karar vermede önemli olan hem nitel (nitel) hem de nicel (nicel) faktörler ele alınabilmektedir. AHS, belirleyici kriterleri ikili olarak karşılaştırır ve ağırlıklandırır. Her bir kritere karşılık gelen bir alternatif oluşturulur. AHP yönteminin aşamaları şu şekilde sıralanabilir (Saaty, 2000: 176);

- Problemin tanımlanması ve kriterlerin belirlenmesi,
- Kararın hedefi en üstte olacak şekilde karar hiyerarşisini ve ardından kriterlerin oluşturulması,
- İkili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması,
- İkili karşılaştırma matrisinin her sütunundaki değerlerin toplanması,
- İkili karşılaştırma matrisinde her bir değeri sütun toplamına bölünmesi,
- Normalize edilmiş matrisin her satırındaki faktörlerin geometrik ortalamasının hesaplanması,
- Ağırlıklarının karşılaştırılmasından elde edilen önceliklerin kullanılmasıdır.

AHS yöntemine göre her bir alternatif kriterin uzman görüşleri doğrultusunda 1 ile 9 arasında değişen bir ölçek ile ikili karşılaştırmaları yapılarak bir matris elde edilir. Bu karşılaştırmada 1 değeri eşit önemi, 1/9 en az önemi ve 9 en yüksek önemi temsil etmektedir (Yıldırım ve Önder, 2015: 125). Tablo 2’de kriterlerin önem dereceleri, bulanık sayı karşılıkları, dilsel ifadeleri ve tanımlarına yer verilmiştir.

Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemi ikili karşılaştırmalardaki belirsizlik ve kararsızlık durumlarında çeşitli yetersizliklere sahip olması yönüyle eleştirilmektedir. Örneğin, var olan seçeneklere daha kötü bir seçenek eklendiğinde işlevlerin sıralamasında değişiklik meydana gelebilmektedir. Buna bağlı olarak AHS yöntemiyle yapılmış olan çalışmaların her zaman kesin olarak doğru sonuçları veremeyeceği söylenebilmektedir. Bu olumsuzlukları giderebilmek amacıyla Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemi geliştirilmiştir (Önel ve Çetik, 2016: 97).

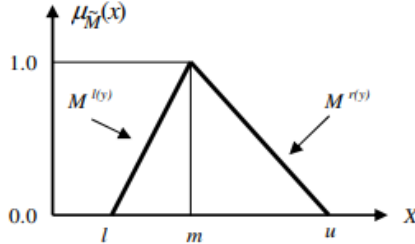
Tablo 2: AHS Önem Dereceleri, Bulanık Sayı Karşılıkları ve Dilsel İfadeleri

Önem Derecesi	Bulanık Sayı Karşılıkları	Dilsel İfadeler	Tanım
1	1 / 1 / 1	Eşit Önemli	İki faktör eşit derecede önemlidir.
3	0,25 / 0,33 / 0,50	Orta Derecede Önemli	Bir faktör diğerinden biraz daha önemlidir.
5	0,17 / 0,20 / 0,25	Güçlü Önemli	Bir faktör diğerinden güçlü olarak daha önemlidir.
7	0,13 / 0,14 / 0,17	Çok Güçlü Önemli	Bir faktör diğerinden çok güçlü olarak daha önemlidir.
9	0,11 / 0,11 / 0,11	Mutlak Önemli	Bir faktör diğerinden mutlak daha önemlidir.
2,4,6,8			Ara Değerler

B. Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci

Bulanık AHS (F-AHP), kesin sayıları bulanık sayılara çevirir ve daha iyi bir çözüm sunar (Chan ve Kumar, 2007: 430). Bu çalışmada, kriterlerin bulanık ikili karşılaştırmaları için Chang'ın yöntemi (Chang, 1996) kullanılmıştır. Çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci, belirsizliğin olduğu çoğu alanda uygulanabilmektedir. Analiz Chang (1996) tarafından geliştirilmiştir ve ikili karşılaştırma matrisleri ve üçgen bulanık sayıları dahil ederek daha anlamlı bir karşılaştırma seçeneği sunar. Klasik AHS'de karar vericiler görüşlerini ifade etme aşamasında gerçek değerleri kullanırken, Bulanık AHS'de bulanık sayılar veya dilsel değişkenler kullanarak daha kolay değerlendirme yapabilirler. Bulanık mantık teoremi ile ilgili ilk bilgiler literatüre Lotfi Zadeh'de (1965) getirilmiştir. Bulanık mantık ilkeleri, belirsizliği açıklama yetenekleri ve kolaylıkları açısından avantajlarıyla bilinir. Bir bulanık küme, her elemanı 0 ile 1 arasında bir üyelik derecesine sahip olan bir fonksiyon tarafından tanımlanır. Bu üyelik dereceleri bir bulanık küme için süreklidir. Bir üçgen bulanık sayı Şekil 1'de gösterilmiştir. Bir bulanık üçgen sayı $(l/m, m/u)$ veya (l, m, u) olarak temsil edilir. l, m, u ifadeleri, sırasıyla, bir bulanık olaydaki en düşük olasılığı, net değeri ve en yüksek olasılığı temsil eder.

Şekil 1: Üçgen Bulanık Sayı

Üçgen bulanık sayının sağ ve sol üyelik derecesi değerlerine göre lineer gösterimi Şekil 2'deki gibidir;

Şekil 2. Bulanık Sayı Lineer Gösterimi

$$\mu(x | \tilde{M}) = \begin{cases} 0 & x < l, \\ (x-l)/(m-l) & l \leq x \leq m, \\ (u-x)/(u-m) & m \leq x \leq u, \\ 0 & x > u. \end{cases}$$

Bulanık AHS, araştırmacılar tarafından bulanık kümeler teorisi ve hiyerarşik yapı kullanılarak çok kriterli bir ortamda en uygun kararı vermek veya kriterleri sıralamak için yapılan çalışmalarda sıklıkla kullanılmaktadır. Kıyaslama sürecinin bulanık doğası nedeniyle, karar vericiler ikili karşılaştırmalarını sabit bir değer olarak ayarlamak yerine bir aralıkta ifade etmeyi veya sözlü olarak ifade etmeyi tercih ederler. Bulanık küme teorisi ve hiyerarşik yapı analizi kavramını kullanarak bir alternatifin seçimine ve ağırlıklandırılmasına yönelik sistematik yaklaşımları daha iyi tanımlamaktadır.

Her bir uzman görüşünün yer aldığı karar matrisleri Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Uzman Görüşleri Karşılaştırma Matrisleri

Uzman 1	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
K1	1	7	7	7	1/3	7	5	9	9	9
K2	1/7	1	5	1/3	1/5	1	3	5	5	5
K3	1/7	1/5	1	5	1/3	5	5	7	5	5
K4	1/7	3	1/5	1	1/5	3	3	3	5	3
K5	3	5	3	5	1	7	7	7	9	9
K6	1/7	1	1/5	1/3	1/7	1	1	1	5	3
K7	1/5	1/3	1/5	1/3	1/7	1	1	5	7	7
K8	1/9	1/5	1/7	1/3	1/7	1	1/5	1	1/5	1/3
K9	1/9	1/5	1/5	1/5	1/9	1/5	1/7	5	1	1
K10	1/9	1/5	1/5	1/3	1/9	1/3	1/7	3	1	1

Tablo 3: Uzman Görüşleri Karşılaştırma Matrisleri (Devamı)

Uzman 2	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
K1	1	5	7	5	1/3	1/5	3	7	9	9
K2	1/5	1	7	5	1/3	5	5	7	9	9
K3	1/7	1/7	1	1	1/3	7	1/3	7	7	7
K4	1/5	1/5	1	1	1/5	5	5	7	9	9
K5	3	3	3	5	1	7	3	7	9	9
K6	5	1/5	1/7	1/5	1/7	1	1	7	9	9
K7	1/3	1/5	3	1/5	1/3	1	1	7	9	9
K8	1/7	1/7	1/7	1/7	1/7	1/7	1/7	1	5	7
K9	1/9	1/9	1/7	1/9	1/9	1/9	1/9	1/5	1	3
K10	1/9	1/9	1/7	1/9	1/9	1/9	1/9	1/7	1/3	1

Tablo 3: Uzman Görüşleri Karşılaştırma Matrisleri (Devamı)

Uzman 3	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
K1	1	1/5	1/5	1/5	1/7	1/3	1/3	5	1/5	5
K2	5	1	5	5	1/7	7	5	7	7	7
K3	5	1/5	1	1	1/7	5	3	3	1	1
K4	5	1/5	1	1	1/7	5	3	5	5	1
K5	7	7	7	7	1	7	7	9	9	7
K6	3	1/7	1/5	1/5	1/7	1	1	3	1/3	1
K7	3	1/5	1/3	1/3	1/7	1	1	5	1/3	3
K8	1/5	1/7	1/3	1/5	1/9	1/3	1/5	1	1/5	1/5
K9	5	1/7	1	1/5	1/9	3	3	5	1	5
K10	1/5	1/7	1	1	1/7	1/3	1/3	5	1/5	1

Karar matrislerinde yer alan her bir kriter karşılaştırmasına denk gelen önem dereceleri Tablo 2'de belirtilen bulanık sayılara dönüştürülerek üç uzmanın ortak görüşlerini içeren entegre bulanık karar matrisi oluşturulmuştur (Tablo 4).

Tablo 4: Entegre Bulanık Karar Matrisi

	K1			K2			K3			K4			K5		
K1	1	1	1	0,437	0,523	0,63	1,817	2,14	2,52	1,587	1,913	2,289	0,198	0,251	0,347
K2	0,43679	0,523	0,63	1	1	1	4,579	5,593	6,604	1,587	2,027	2,621	0,173	0,212	0,275
K3	0,39685	0,467	0,55	0,151	0,179	0,218	1	1	1	1,587	1,71	1,817	0,198	0,251	0,347
K4	0,43679	0,523	0,63	0,382	0,493	0,63	0,55	0,585	0,63	1	1	1	0,151	0,179	0,218
K5	2,884499	3,979	5,04	0,55	0,654	0,794	2,884	3,979	5,04	4,579	5,593	6,604	1	1	1
K6	1	1,289	1,587	0,437	0,523	0,63	0,151	0,179	0,218	0,191	0,237	0,315	0,125	0,143	0,167
K7	0,43679	0,585	0,794	0,303	0,342	0,397	0,437	0,585	0,794	0,218	0,281	0,397	0,157	0,189	0,24
K8	0,132283	0,147	0,167	0,138	0,16	0,191	0,157	0,189	0,24	0,173	0,212	0,275	0,12	0,131	0,146
K9	0,366881	0,395	0,42	0,132	0,147	0,167	0,275	0,306	0,347	0,146	0,164	0,191	0,111	0,111	0,111
K10	0,12719	0,135	0,146	0,132	0,147	0,167	0,275	0,306	0,347	0,303	0,333	0,382	0,116	0,121	0,127

Tablo 4: Entegre Bulanık Karar Matrisi (Devamı)

	K6			K7			K8			K9			K10		
K1	0,63	0,776	1	1,26	1,71	2,289	6	6,804	7,56	2,381	2,53	2,726	6,868	7,399	7,862
K2	2,884	3,271	3,634	3,175	4,217	5,241	5,241	6,257	7,268	6	6,804	7,56	6	6,804	7,56
K3	4,579	5,593	6,604	1,26	1,71	2,289	4,16	5,278	6,35	2,884	3,271	3,634	2,884	3,271	3,634
K4	3,175	4,217	5,241	2,52	3,557	4,579	3,634	4,718	5,769	5,241	6,082	6,868	2,621	3	3,302
K5	6	7	8	4,16	5,278	6,35	6,868	7,612	8,32	9	9	9	7,862	8,277	8,653
K6	1	1	1	1	1	1	2,289	2,759	3,175	2,08	2,466	3	2,621	3	3,302
K7	1	1	1	1	1	1	4,579	5,593	6,604	2,381	2,759	3,302	4,762	5,739	6,604
K8	0,315	0,362	0,437	0,151	0,179	0,218	1	1	1	0,481	0,585	0,721	0,63	0,776	1
K9	0,333	0,405	0,481	0,303	0,362	0,42	1,387	1,71	2,08	1	1	1	2	2,466	2,884
K10	0,191	0,231	0,303	0,151	0,174	0,21	1	1,289	1,587	0,347	0,405	0,5	1	1	1

Entegre bulanık karar matrisinde her bir kriter karşılaştırması için üçgensel bulanık sayılar elde edilmiştir. İlgili bulanık sayının karşılaştırma matrisi satır sırasına göre geometrik ortalamaları alınarak sütunları toplamı bulunmuş ve tersleri alınarak minimum, ortanca ve maksimum değerleri elde edilmiştir (Tablo 5)

Tablo 5: Karar Matrisi Geometrik Ortalama Toplamları ve Minimum, Ortanca ve Maksimum Değerleri

	Geometrik Ortalama		
K1	1,345666431	1,569777	1,849092
K2	1,98525363	2,344676	2,738686
K3	1,142211317	1,34512	1,578437
K4	1,186874931	1,426164	1,672673
K5	3,471692496	4,058896	4,614953
K6	0,675174973	0,77996	0,903021
K7	0,7968228	0,942273	1,131311
K8	0,247502285	0,285855	0,340686
K9	0,378586971	0,426905	0,478035
K10	0,263649226	0,295919	0,339941
Toplam	11,49343506	13,47555	15,64683
Ters	0,08700619	0,074208	0,063911
Sırala	0,06391069	0,074208	0,087006

Daha sonra kriterlerin bulanık ağırlıkları, ortalamaları ve normalize edilmiş görelî ağırlıkları belirlenmiştir. Ortalama ve normalleştirilmiş ağırlıklar Tablo 6'da belirtilmiştir.

Tablo 6: Bulanık AHS Ortalama ve Normalleştirme Ağırlıkları

Kriter No	Kriterler	Ortalama Ağırlık	Normalize Ağırlık	Sıralama
1	Yeşil Örgüt Kültürü ve Yeşilin Benimsenmesi Stratejileri	0,308	0,298	1
2	Yeşil İş Tasarımı	0,179	0,174	2
3	Yeşil Eğitim ve Geliştirme	0,121	0,117	3
4	Yeşil Seçim	0,109	0,105	4

5	Yeşil Personel	0,103	0,100	5
6	Yeşil Performansın Değerlendirilmesi	0,073	0,070	6
7	Yeşil Ödüller ve Tanınma	0,059	0,058	7
8	Yeşil Sağlık ve Güvenlik Yönetimi	0,032	0,031	8
9	Yeşil Çalışan İlişkileri ve Sendika Yönetimi	0,022	0,022	9
10	Yeşil Şikayet Kutusu	0,022	0,021	10

Tablo 6'ya göre, sağlık işletmeleri için yeşil insan kaynakları işlevlerinin en önemlisi %29,8 normalize ağırlık puanı ile yeşil örgüt kültürü ve yeşilin benimsenmesi stratejileri'dir. Daha sonra yeşil iş tasarımı (%17,4) ve yeşil eğitim ve geliştirme (%11,7) işlevleri de oldukça önemlidir. Yeşil şikâyet kutusu ise %2,1 ağırlık ile en az önemli işlev olarak tespit edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma bulgularına göre sağlık işletmelerinde yeşil insan kaynakları yönetiminin sağlanabilirliği için yüksek derecede öneme sahip gereklilikler sırasıyla; yeşil örgüt kültürü ikliminin oluşturulması ve çalışanlar nezdinde yeşilin benimsenmesini sağlayan uygulamaların artırılması, yeşil iş tasarım süreçlerinin kurgulanması ve uygulamaya geçirilmesi ve hizmet içi yeşil eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin planlanmasıdır.

Bulgular arasında yer alan en yüksek öneme (%29,8) sahip yeşil örgüt kültürünün benimsenmesine yönelik alan yazında da benzer sonuçlar yer almaktadır. Diaz-Carrion ve diğerleri (2018) ile Selvan ve Kumar (2021)'e göre çalışanlar, çevreci düşünce yaklaşımlarının işletmelerde uygulanmasıyla ilgili karar verme görevlerine dahil edilmeli, yine çalışanlar arasında birbirlerine yardım etmede oynadıkları rol hakkında daha fazla farkındalık çalışmaları yapılmalı ve sürdürülebilir bir yaşam tarzına uyarlanmalıdır. Sharma ve Khatri (2021) de bu durumu destelemektedir; böylece, çalışanların iş hayatında edindiği öğrenimlerle birlikte bireysel davranışları, tümüyle iklime etki eden bir bütünselliğe doğru kayacaktır. Bu durum, Y-İKY'nin örgütler içerisindeki uygun ve güçlü kullanımı ile mümkündür. İnsan Kaynakları'nın işleyişi, düzeni ve yetenekleriyle örgüt kültürü; çevreci uygulamalara dönüşüm yoluyla yeniden şekillenebilecektir.

İkinci yüksek öneme (%17,4) sahip bulgu olan yeşil iş tasarımı süreçlerinin iyileştirilmesine yönelik uygulamaların önemi ise, alan yazında Bangwal ve Tiwari (2015)'in yapmış olduğu çalışmada şu ifade ile vurgulanmaktadır; "sağlık işletmeleri özelinde düşünüldüğünde yeşil insan kaynakları süreçlerinin planlanmasında iyileştirilmiş yeşil uygulamalar sonucunda yoğun iş gücü çalışmalarında artan verimlilik, kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve daha az israf sağlanabilmektedir."

Sarıyıldız (2021)'in yapmış olduğu çalışmada kurumların yalnızca tıp eğitimine değil, aynı zamanda yeşil eğitime de odaklanmaları ve yatırım yapmaları gerekliliği belirtilmiştir. Nitekim çalışmamızda yer alan üçüncü yüksek öneme (%11,7) sahip yeşil eğitim ve geliştirme bu kanıyı destekler niteliktedir.

Çalışma bulgularına göre dördüncü en yüksek öneme sahip işlev “yeşil seçim” olarak tespit edilmiştir. Yeşil “seçim” ya da “işe alım” genel olarak çevresel değerlerin önemine odaklanan ve bu durumu işletme içerisinde önemli bir işlev haline getiren sistemdir. Nitekim bu sistem sayesinde yeşil düşünceye sahip çalışanlar işletmelere kazandırılabilir ve sürdürülebilir süreçlerin farkında olan; koruma, geri dönüşüm ve sürdürülebilir dünya gibi konularda bilinçli davranabilen bireylerin işletmelere dahil edilmesinin önü açılabilir (Acar, 2022: 18-19).

Arulrajah ve diğerlerine göre (2015), işletmeler çevre politikalarına ve stratejilerine uygun olan işe alım politikalarıyla bütünleşmelidir. Buradan hareketle çalışma bulgularına göre en yüksek beşinci öneme sahip “yeşil personel” işlevi için çevreye karşı endişe duyan, ilgili olan ve duyarlı bireylerin göz önünde bulundurulması gerektiği söylenebilmektedir. Tıpta ve teknolojide yaşanan gelişmelerle sağlık hizmetlerine olan artan talebi karşılayabilmek sağlık insan kaynağının etkili ve doğru dağılımına bağlıdır. Günümüzde yüksek teknoloji kullanan sağlık kurumları sürekli bir şekilde değişim ve gelişim içerisinde. Bu bağlamda var olan teknolojinin kullanımında sağlık işgücünün istihdamı etkili olmazsa bilinçli olmayan çalışanlarca kaynak israfı sağlık hizmet sunumunun üretiminde yetersizlikler ortaya çıkarabilecektir (Bakkal ve Bakkal, 2022; Sarıyıldız, 2021: 157).

Yeşil performans göstergelerinin oluşturulmasıyla performans değerlendirmelerinde tüm çalışanlar için bazı yeşil kriterler oluşturulabilmektedir ve bu kriterlere “çevresel olaylar” ve “çevresel sorumluluklar” konuları öncülük etmektedir. Yeşil performans değerlendirme ile yeşil amaçlara ulaşılması süreçlerinde kazanılmış olan yetkinliklerin muhafazası ve sürdürülmesi hedeflenmektedir. Çalışmalar yeşil performans yönetiminin işletme performansını artırdığını göstermektedir (Çark, 2021: 262).

Bir sonraki en önemli işlev “yeşil ödüllendirme ve tanınma” işlevidir. Opatha ve Arulrajah’a göre (2014) çalışanları yeşil düşünceye teşvik etmek için en önemli adımlardan biri “yeşil ödüllendirme” sisteminin oluşturulmasıdır. Buna göre çalışanlara yeşil iş performanslarına dayalı olarak finansal olan ya da övgü veya takdir gibi finansal olmayan ödüller verilebilir. Yeşil işe alım işlevinin yanı sıra yeşil örgüt kültürünün tam olarak sağlanabilmesi için tüm çalışanlar üzerinde ödüllendirme sistemleri uygulanabilir olmalı ve çalışanları “yeşil çalışan” haline getirmek hedeflenmelidir. Nitekim Yeşil İnsan Kaynaklarının genel olarak amacı tüm uygulamalarda yeşillendirme (yeşil düşünceye yönelik uygulamalar) yapma, üretimi, geliştirmeyi ve korumayı sağlayabilmektir. Söz konusu dört rolün her birine maksimum değer sağlayabilecek çalışanlar gereklidir. Yeşil ödüllendirme sistemleriyle çalışanların bu yönde farkındalık kazanabilmesi sağlanabilecektir.

Sağlık işletmelerinde, diğer işletmelere göre, çalışma ortamının şartlarından dolayı çok daha yüksek riskler söz konusudur. Bu yüzden sağlık kurumlarında bu riskleri önlemek adına faaliyet gösteren en önemli yapı İşyeri Güvenliği ve Sağlığı Birimidir. “Yeşil” sağlık ve güvenlik yönetimi, geleneksel insan kaynakları yönetimindeki sağlık ve güvenlik yönetimi işlevinin

kapsamından daha fazlasıdır. Buna göre bu işlev geleneksel yaklaşımın temel prensiplerine ek olarak daha çok çevre yönetimi odaklıdır. Nitekim birçok kuruluş birim yöneticilerini artık “sağlık ve güvenlik yöneticisi” değil, “sağlık, güvenlik ve çevre yöneticisi” olarak yeniden adlandırmakta; faaliyet kapsamlarını genişletmektedir. Buna göre iş tasarımı odaklanılacak ayrı bir alan oluşturulabilir. Örnek olarak biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik girişimler sağlanabilir. Hosain ve Rahman’a göre (2016), yeşil sağlık ve güvenlik yönetiminin organizasyon içerisinde oynayacağı kilit rol herkes için yeşil bir iş yeri sağlamaktır. Buradaki yeşil iş yeri; kaynakların verimli kullanıldığı ve sosyal sorumluluk bilincinin geliştiği ortam olarak tanımlanabilir. Yeşil iş yerinin sağlanmasıyla çevresel yönetim odaklı faaliyetler artırılabilir. İyi tasarlanmış bir yeşil iş yeri ile güvenlik gereksinimlerinin yanı sıra çalışanlara rehberlik sağlayarak doğru çalışma yönteminin haritası çıkarılabilir. Böylece, maliyetler düşürülebilir, çalışan verimliliği artırılabilir ve çalışanların çevresel kazalardan korunması sağlanabilir.

Çalışmada ele alınan kriterlerin önem sırasına göre uzman görüşlerine göre en az derecede öneme sahip iki işlevin “yeşil çalışan ilişkileri ve sendika yönetimi” ile “yeşil şikâyet kutusu” olduğu bulunmuştur. Ancak çalışanların hedefler doğrultusunda yönlendirilebilmesi için çalışan ilişkilerinin güçlendirilmesi de elzemdir. Çalışan katılımının sağlanmasıyla birlikte karar verme sürecinde var olabilen bireylerin motivasyonu artacak ve hedefler doğrultusunda organizasyona değer katacaklardır. Ayrıca çevre yönetimine yönelik oluşturulan sendikaların önemli bir paydaş olarak tanınmış olması ortak istişareler ile çevresel sorunların yönetimini kolaylaştırabilecektir. Benzer şekilde, buradaki yeşil şikâyet kutusu işlevini de toplumun beklentilerini karşılamak adına proaktif kullanmak gerekir. Çevresel kaygılara yönelik şikâyet, öneri ya da taleplerin etkin değerlendiriliyor olması kurum imajını geliştirecektir. Çalışma bulguları önem sırasına göre Y-İKY uygulamalarını değerlendirmeye yönelik olup düşük seviyede etkiye sahip olduğu tespit edilen uygulamaların devam ettirilmemesi ya da daha az önem verilmesi önerisi söz konusu değildir. Öyle ki, işletmelerde yeşil yönetimin tam anlamıyla başarılı olabilmesi, araştırmaya dahil edilen kriterlerin topyekün dikkate alınması ve uygulanmasıyla mümkündür. Bahsi geçen işlevlerin ve politikaların çevre yararına maksimum değer katabilmesi için işletmeler bu yönde örgütlenmeli, bireysel farkındalıklarla yetinilmemeli; çevreci yaklaşım örgüt kültürü olarak işletmelerde inşa edilmelidir (Uslu ve Kedikli, 2017: 68).

Güncel literatüre bakıldığında sağlık sektöründeki işletmeler özelinde yapılan birçok çalışmada (Seyedein, 2020; Shoaib, 2021; Saifudin, 2021; Barbosa, 2021) Y-İKY uygulamalarının; çevre sorunlarıyla yakından ilişkili olarak hizmet kalitesini olumlu yönde etkilediği, hastanelerin performansını güçlendiren bir faktör olduğu, hastanelerin sürdürülebilir gelişimine katkıda bulunduğu ve çalışanların organizasyon bağlılığı üzerindeki rolüne aracılık ettiği ifade edilmektedir.

Yeşil uygulamalar, sadece çevresel kaygılara karşı duyarlılık sağlayan konular için değil, aynı zamanda sağlığın geliştirilmesi ve korunmasına yönelik faaliyetleri içeren eylem planlarında da düşünülmeli ve uygulanmalıdır.

Araştırma bulgularının yanı sıra genel olarak sağlık işletmeleri nezdinde yeşil uygulamaların artırılması ve devamlılığının sağlanabilmesi amacıyla sağlık yöneticilerine ve insan kaynakları profesyonellerine aşağıdaki öneriler sunulabilir;

- Organizasyonlarda oluşan yeşil örgüt kültürü ve personelin yeşil stratejiyi benimsemesi oluşan çevreci kimlik ve davranışlar ile sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.
- Karar vericiler yeşil iş tasarımı yasal zorunluluk ya da baskılardan değil hem örgüte hem de çevreye sağlanacak kazancı düşünerek oluşturmalıdır.
- Eğitim ve geliştirme uygulamalarıyla çalışanların yeşil stratejiye yönelik bilgi düzeyini artırmak elzemdir. Bu eğitimler ile çalışanların da çevre sorunlarına karşı çözüm üretmeye katkıda bulunmaları sağlanmalıdır.
- Personel seçiminde kişilerin yeşil politikalara uygunluğu ve çevresel yetkinliklerine önem gösterilmelidir. Bu faktörler yeşil örgüt kültürü gelişimiyle kurum imajına katkı sağlamaktadır.
- Performans değerlendirme sistemleri organizasyonun ‘yeşil’ stratejilerine uygun tasarlanmalıdır. Çalışanların çevresel sorunlara karşı sorumluluklarını teşvik amacıyla ödül ve teşvik programları uygulanmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acar, S. (2022). Örgütlerde Yeşil İnsan Kaynakları Yönetiminin Önemi (1. Baskı) Ankara: Iksad Publications.
- Ahmad, S. (2015). Green Human Resource Management: Policies And Practices. *Cogent Business & Management*, Vol. 2, No. 1, 1-13.
- Alabay, M. N. (2012). Müşteri Şikâyetleri Yönetimi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 137-157.
- Arulrajah, A. A., Opatha, H. H. D. N. P. and Nawaratne, N. N. J. (2015). Green human resource management practices: A review. *Sri Lankan Journal of Human Resource Management*, Vol. 5, No. 1.
- Bakkal, M. ve Bakkal, S (2022). Kamu Sağlık Kuruluşlarında İnsan Kaynakları Yönetimi (Türkiye-Almanya Karşılaştırması). *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 9.
- Bangwal, D. ve Tiwari, P. (2015). Green HRM – A Way to Greening the Environment. *IOSR Journal of Business and Management*, Vol. 17, No. 12, 45-53.
- Barbosa, E. D., De Souza Freitas, W. R. And Machado, A. C. (2021). Green Human Resource Management Em Hospitais De Paranaíba- Ms. *Anais Do Simpósio Sul-Mato-Grossense De Administração*, Vol.4, No.4, 624-641.
- Bazrkar, A. and Moshiripour, A. (2021). Corporate Practices of Green Human Resources Management

- Benk, O. (2021). Yeşil Örgüt Kültürü (Ed. Tuğçe Şimşek) *Sürdürülebilirlik ve Yeşil Örgüt* (1. Baskı) Ankara: Gazi Kitabevi, 67-88.
- Candan, G. and TOKLU, M. C. (2021). Determining Solar Power Plant Location Using Hesitant Fuzzy AHP Method. *Alphanumeric Journal*, Vol. 9, No. 1, 25-34.
- Chan, F. T. and Kumar, N. (2007). Global Supplier Development Considering Risk Factors Using Fuzzy Extended AHP-Based Approach. *Omega*, Vol. 35, No. 4, 417-431.
- Chang, E. C. (1996). Evidence For The Cultural Specificity Of Pessimism in Asians vs Caucasians: A Test of a General Negativity Hypothesis. *Personality And Individual Differences*, Vol. 21, No. 5, 819-822.
- Chaudhary, R. (2020). Green Human Resource Management and Employee Green Behavior: An Empirical Analysis. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, Vol. 27, No. 2, 630-641.
- Çark, Ö (2021). Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi: Alan Yazın İncelemesi. II. *International Academician Studies Congress: Holistence Publications*. 253-278.
- Dessouky, N. F. and Alquaiti, H. O. (2020). Impact of Green Human Resource Management (GHRM) Practices on Organizational Performance. *2020 Second International Sustainability and Resilience Conference: Technology and Innovation in Building Designs*. Sakheer, Bahrain: Institute of Electrical and Electronics Engineers. 1-4.
- Diaz-Carrion, R., López-Fernández, M. and Romero-Fernandez, P. M. (2018). Developing A Sustainable HRM System From A Contextual Perspective. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, Vol. 25, No. 6, 1143-1153.
- Dikme, H. ve Sucu, İ. (2019). Örgütsel Davranış ve Yeşil İşgören Davranışı. VIII. *Umteb International Congress On. Sivas: İksad Publications*. 255-260.
- Durak, İ. , Yıldız, M. S., Olgaç Akar, Y. and Yemenici A. D. (2017). Warehouse Site Selection In Retail Sector: Application Ahp (Analytical Hierarchy Process) And Vikor Methods. *International Journal of Business and Management Invention (IJBMI)*. Vol. 6, No.12, 65- 73.
- Hosain, S. and Rahman, M. D. (2016). Green human resource management: A theoretical overview. *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)* Vol. 18, No. 6, 54-59.
- Karakuş, G. ve Erdirencelebi, M. (2018). İşletmelerin Yeşil Yönetim Algılarının İşletme Performansı Üzerindeki Etkisini Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 4, 681-704.
- Kedikli, E. (2018). Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi (Ed. Yeter Demir Uslu) *Yeşil İşletme* (1. Baskı) Ankara: Nobel Yayın, 127-141.
- Keskin, M. (2016). Müşteri Sadakatini Sağlamak İçin Şikayet Yönetimi ve Eğitim Sektörüne Yönelik Bir Uygulama. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 91-108.
- Köşker, Z. ve Gürer, A. (2020). Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Yeşil Örgüt Kültürü. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 88-109.
- Mamat, N. J. Z. and Daniel, J. K. (2007). Statistical analyses on time complexity and rank consistency between singular value decomposition and the duality approach in AHP: A case study of faculty member selection. *Mathematical and Computer Modelling*, Vol. 46, No. 7-8, 1099-1106.
- Obaid, T. F. and Alias, R. B. (2015). The Impact Of Green Recruitment, Green Training And Green Learning On The Firm Performance: Conceptual Paper. *International Journal Of Applied Research*, Vol. 1, No. 12, 951-953.
- Oncer, A. Z. (2019). Örgütlerde Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları: Teorik Bir İnceleme. *İş ve İnsan Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, 199-208.
- Opatha, H. H. P. and Arulrajah, A. A. (2014). Green human resource management: Simplified general reflections. *International Business Research*, Vol. 7, No. 8, 101-112.
- Önel, C.B. ve Çetik, O (2016). Bulanıp AHP ile Personel Seçimi ve Adana İlinde Uygulaması. *Ç.Ü. Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, Cilt 34, Sayı 5, 95-104.
- Pinzone, M., Guerci, M., Lettieri, E. and Redman, T. (2016). Progressing in The Change Journey Towards Sustainability in Healthcare: The Role Of 'Green'HRM. *Journal Of Cleaner Production*, 122. 201-211.

- Renwick, D. W., Redman, T. and Maguire, S. (2013). Green Human Resource Management: A Review And Research Agenda. *International Journal Of Management Reviews*, Vol. 15, No. 1, 1-14.
- Rezaei-Moghaddam, K. (2016). Green Management Of Human Resources İn Organizations: An Approach To The Sustainable Environmental Management. *Journal of Agricultural Technology*, Vol. 12, No. 3, 509-522.
- Saaty, T. (1980). The analytic hierarchy process (AHP) for decision making. *In Kobe, Japan*, 1-69.
- Saaty, T. L. (2000). Fundamentals of decision making and priority theory with the analytic hierarchy process (Vol. 6). RWS publications.
- Saifudin, A., Aima, M., Sutawidjaya, A. and Sugiyono, S. (2021). Hospital digitalization in the era of industry 4.0 based on GHRM and service quality. *International Journal of Data and Network Science*, Vol. 5, No. 2, 107-114.
- Sarıyıldız, A. Y. (2021). Sağlık Kurumlarında Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi ve Uygulamaları. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 155-159.
- Selvan, S. A. ve Kumar, D. N. (2021). Green Human Resource Management and Its Application As a Tool for Corporate Sustainability. *NIU International Journal of Human Rights*, Vol. 8, No. 4, 31-34.
- Seyedein, S. and Mesbahi, M. (2020). Nurses' lived experience of green human resource management: a qualitative study. *Journal of Qualitative Research in Health Sciences*, Vol. 9, No. 3, 188-199.
- Sharma, N. and Khatri, B. (2021). A Review on Green Human Resource Management Practices and Employee's Green Behavior. *Indian Journal of Natural Sciences*, Vol. 12, 29629-29638.
- Shoab, M., Abbas, Z., Yousaf, M., Zámečník, R., Ahmed, J. and Saqib, S. (2021). The role of GHRM practices towards organizational commitment: A mediation analysis of green human capital. *Cogent Business & Management*, Vol. 8, No. 1, 1870798.
- Solís Toro, C. (2019). Constructing operational risk matrices from organizational business processes using a fuzzy ahp method. Universidad EIA.
- Şenocak, B. ve Bursalı, Y. (2018). İşletmelerde Çevresel Sürdürülebilirlik Bilinci ve Yeşil İşletmecilik Uygulamaları İle İşletme Başarısı Arasındaki İlişki. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, 161-183.
- Tüzüner, V. L. ve Özasan, B. Ö. (2011). Hastanelerde İş Sağlığı Ve Güvenliği Uygulamalarının Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 40, Sayı 2, 138-154.
- Uslu, Y. D. ve Kedikli, E. (2017). Sürdürülebilirlik Kapsamında Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimine Genel Bir Bakış. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, Cilt 52, Sayı 3, 66-81.
- Uslu, Y. D., Kedikli, E., Yılmaz, E., Çiçek, A., Karataş, M. and Aydın, S. (2021). Developing Strategies for Increasing Market Share of Turkey on Health Tourism by Using Fuzzy AHP Method. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 159-171.
- Yavuz, N. (2020). Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi ve Yeşil İş Yetkinliklerinin İçerik Analizi Yöntemi İle Değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, Cilt 12, Sayı 3, 2669-2681
- Yıldırım, B. F., ve Önder, E. (2015). Çok kriterli karar verme yöntemleri. Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.
- Uslu, Y. D., Yılmaz, E. and Yiğit, P. (2021). Developing qualified personnel selection strategies using MCDM approach: A university hospital practice. In Strategic Outlook in Business and Finance Innovation: Multidimensional Policies for Emerging Economies. Emerald Publishing Limited.
- Kedikli, E., Yılmaz, E., Demir Uslu, Y. and Yiğit, P. (2021). Developing strategies for hospitals from patient and personnel perspective with DEMATEL. In Management Strategies to Survive in a Competitive Environment (pp. 1-15). Springer, Cham.
- Yılmaz, E. (2019). Yaygınlaşma dönemindeki şehir hastanelerinin sağlık yönetimi açısından iyi Uygulama örnekleri. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Zadeh, L. A. (1965). Electrical engineering at the crossroads. *IEEE Transactions on Education*, Vol. 8 No. 2, 30-33.

SUMMARY

There is an increasing interest in environmental concerns all over the world and businesses have started to adopt an environmental management approach in order to fulfill their responsibilities towards the environment and to increase their competitiveness. In order to add optimum value for businesses to the benefit of the environment, they need to organize in this direction and establish their organizational culture on an environmentalist approach.

Up to the present, the human resources department, which has played an important role in managing and directing the recruitment and dismissal processes of employees, nowadays focused on greening the corporate work order. It is clear that human resources departments have an important role in providing encouragement, facilitation, and motivation to employees to initiate green mobilization with the entire organization. The concept of 'green' human resources management (G-HRM), which emerged in this way, is one of the systems and practices developed to increase environmental sustainability. (G-HRM) aims to ensure that all employees take responsibility and contribute to the practices in order to maintain the policies implemented in the businesses. With these human resources management perspective, it will be possible to play an active role in hiring and directing people who will save the world indirectly, and the sustainable development goals of businesses will be successfully concluded.

In this study, it is aimed to reveal the importance of green human resources management (G-HRM) functions in terms of businesses. In this context, according to the literature review, 10 green human resources functions were determined and explained. The Fuzzy AHP (Analytical Hierarchy Process) method was used to determine the weights of 10 different G-HRM functions existing in the literature. Fuzzy AHP is frequently used in studies conducted by researchers to make the most appropriate decision or rank criteria in a multi-criteria environment using fuzzy set theory and hierarchical structure. According to the method, the criteria were evaluated by 3 experts with at least 10 years of experience in the field. The experts participating in the assessment have doctoral degrees, and two of them are experts in the field of health management and one of them is in the field of human resource management. While health management experts have 16 and 10 years of experience; The human resource management specialist has 25 years of work experience.

First, the verbal evaluations of the decision makers were converted into a fuzzy evaluation matrix and their geometric mean was calculated. Then, the fuzzy weights, averages and normalized relative weights of the criteria were determined. According to the results, the most important of the green human resources functions for health businesses is Green Organizational Culture and Green Adoption Strategies with a normalized rate score of 29.8%. Afterwards, Green Job Design (17.4%) and Green Education and Development (11.7%) functions are also very important. On the other hand, The Green Grievance Box was determined as the least important function with a rate of 2.1%.

The results of the study are aimed to evaluate in order of priorities the importance of green human resource management practices. However, there is no suggestion that practices that are found to have low impact should be discontinued or given less importance. The real success of green management in businesses is possible with the full consideration and implementation of the criteria included in the research.

When G-HRM practices are considered specifically for health businesses; increased productivity in labor intensive work can result in sustainable use of resources, less waste and improved practices related to work. The green organizational culture formed in the organizations and the adoption of the green strategy by the personnel contribute to the sustainability with the environmental identity and behaviors. Decision makers should create the green business design by considering the gain to be provided to the organization and the environment, not from legal obligations or pressures.

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ YÖNETİM VE EKONOMİ DERGİSİ (YAZIM KURALLARI, ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI)

Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi, kurulduğu 1995 yılından günümüze değin başta İktisat, İşletme ve Maliye olmak üzere Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler ile Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri gibi çeşitli bilim alanlarında yayın hayatını sürdürmektedir.

“*Uluslararası hakemli dergi*” niteliğine sahip MCBÜ İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanmaktadır.

Dergimiz, “*TRDizin*”, “*EconLit Veri Tabanı*”, “*EBSCO Veri Tabanı*”, “*Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)*”, “*DOAJ Veri Tabanı*”, “*ProQuest*” ve “*SOBİAD*” veri tabanlarına kayıtlıdır. Editörlüğümüze gelen makaleler, bir ön incelemeden sonra Hakem Kurulu içerisinde konunun uzmanı olan iki, gerektiğinde üç hakemin değerlendirmesinden geçmektedir.

•Dergiye ancak başka bir yerde yayınlanmamış veya halen yayınlanmak üzere değerlendirme sürecinde olmayan yazılar gönderilebilir.

•Dergi yönetim sistemi olan “**Dergipark**” üzerinden gerçekleştirilen değerlendirme süreci sonunda yazı yayına kabul edilirse, yazının tüm yayın hakları MCBÜ İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi’ne ait olacaktır.

•Dergimiz herhangi bir yayın ücreti talep etmemektedir.

•Derginin yayıncısı, editörü ve yayın kurulu yazarların belirtmiş olduğu görüş ve düşünceler ile doğabilecek yayın etiği ihlallerinin sorumluluğunu kabul etmekle yükümlü olmayıp dergide yer alan makale ve yazıların sorumluluğu yazar(lar)ına aittir (bknz: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/policy>)

Dergimizin bundan sonraki sayılarında yayınlanması arzu edilen çalışmaların aşağıda belirtilen yazım kurallarına ve diğer koşullara uygun bir şekilde editörlüğümüze ulaştırılması gerekmektedir.

•Başlık makaleyi betimleyici olmalı, makalenin esas konularını teşkil etmelidir. Türkçe ve İngilizce başlıklar mümkünse 12 kelimeyi aşmamalıdır. Yazının başlığı büyük harflerle **15 punto ve koyu** olarak yazılmalı; Özet yerine “**Öz**” kavramı kullanılmalıdır. Öz makalenin ana bölümlerinin her birinin kısa özetini içermeli, okuyucunun makaleyi bütünüyle okumaya karar vermesini sağlayacak bilgileri içermelidir. Öz, özet dahil tüm ana başlıklar **11 punto büyük harflerle**, alt başlıklar ise **küçük harflerle, koyu ve 11 punto** olarak yazılmalıdır. Sayfanın altında makalenin türü, yazarların kurumları, iletişim bilgileri ve ORCID bilgileri yer almalıdır.

•Dergimize gönderilecek makaleler Türkçe veya yabancı dilde (İngilizce, Fransızca veya Almanca) olabilir. Makalenin Türkçe ve İngilizce dilleriyle hazırlanmış en çok 100-250 kelimelik özetinin de eklenmesi gerekir (İngilizce ve Türkçe başlık da yer almalıdır). Ayrıca bu özetin altında, çalışmanın alanını tanımlayacak Türkçe ve İngilizce “anahtar sözcükler” (Key Words)” bulunmalıdır.

•Özet, makalenin **sonunda (İngilizce)** yer almalı, minimum 500 kelimedenden oluşmalı ve verilen bilgiler öz'e oranla daha geniş kapsamlı ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuca yer verilmemelidir. Metin içindeki bilgilere referansta bulunulmamalıdır.

•Dergimiz Yıl:2009 Cilt:16 Sayı:1 den itibaren **Journal of Economic Literature (JEL) Kodu** uygulamasına geçmiş bulunmaktadır. Gönderilecek çalışmalarda yazarın JEL Kodlarını da belirtmesi gerekmektedir. Türkçe ve İngilizce özetlerin altında, anahtar kelimeler (en az 3 en çok 5 kelime) ile (JEL) kodu bulunmalıdır. JEL Kodlarının belirlenmesi ile ilgili internet başvuru adresine aşağıdaki bağlantıdan ulaşılmaktadır:

<http://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

•Yazılar **en:17 cm boy:24 cm** ebatlı kağıda aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Makale kaynakça dahil; Sayfa sayısı olarak **25 sayfayı**, kelime sayısı olarak da **8000 kelimeyi** geçmemelidir.

Üst : 2,8 cm Sol : 2,1 cm Alt : 1,3 cm Sağ : 2,1 cm

Karakter: Times New Roman 11 punto, **Tablolar:** 8 punto (Tablo Başlığı: 9 punto)

Satır Aralığı : 1.0

•Makale, Dergipark üzerinden gönderilmelidir. Ayrıca yazar/ lar tarafından imzalı "Yayın Devir Hakkı Formu" nun da taranarak Dergipark sistemine yüklenilmesi gerekmektedir.

•Yazıda yer alan konu başlıkları I,II,III, ... gibi Romen rakamlarıyla, alt başlıklar ise A,B,C, ...gibi büyük harflerle sıralanmalıdır. Makaleyi bölümlere ayırmada ondalık sistem kullanılmalıdır. Tablo ve şekillerin hazırlanmasında derginin boyutları ve genel dizayn dikkate alınmalıdır. Şekillere ve tablolara başlık ve sıra numarası verilmeli ve sayfaya ortalanmalıdır. Başlıklar tabloların üstünde şekillerin ise altında yer almalıdır. Denklemlere sıra numarası verilmelidir. Sıra numarası parantez içinde ve sayfanın en sağında bulunmalıdır.

•Tüm yazılar; Amerikan Psikologlar Derneği (American Psychological Association, **APA**) tarafından yayınlanan “ **The Publication manual of the American Psychological Association (6th edition), 2001** “ isimli kaynakta belirtilen yazım ilkelerine uygun bir biçimde yazılmalıdır. Apa'nın 6. Baskısı yazarların dikkate alacağı versiyon olmalıdır. Bahsedilen kaynağa ilişkin internet adresi ; <http://www.apastyle.org/> , http://www.muhenberg.edu/library/reshelp/apa_example.pdf Kaynaklar latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

•Dergilerin varsa **DOI** numaraları kaynağın sonuna eklenmelidir. Örneğin; *Silverson, B. E. (2011). Fundamental of Personal Initiative. Journal Of Management and Economics: General, 224, 202 – 253. Doi: 10.1037/0056-3245.134.2.248* Yoksa makaleye dair URL numaraları yazılır , <http://www2.bayar.edu.tr/yonetimekonomi/dergi/pdf/C22S12015/1- %2014.pdf>

• Klasik eserlerin (Adam Smith , Marx , Locke vb) özgün tarihleri biliniyorsa kaynağın sonunda şu şekilde verilmektedir :(Özgün eser 1882 tarihlidir)

• Aynı soyadlı yazarlardan, yayını daha eski olsa bile adının ilk harfi alfabetik olarak önce gelen kaynakçada önce belirtilmektedir. Örneğin;

Vasfi, E. (1998). *Hukuki Terimler*, Ankara: Vadi. Vasfi, L. (2007). *Hukuk Reformları Sürecinde Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu. İnsan Hakları Haberciliği*, (derl.) Sevda Alankuş, İstanbul: STE Vakfı.

• Kitap ve Raporların kaynakçada gösteriminde önce yayımlandığı yer ve sonra kitabevi, yayınevi adı “ kitabevi” “yayınevi” “yay” vb. **ekler** belirtilmeksizin verilir. Örneğin;

Ankara: Dost İstanbul: Nesa İstanbul: Sabancı Vakfı New York, NY: McGreen – Hill

• **Tek Yazarlı Kitap**

Ansel, N. (2006). *Sessiz Gün. İstanbul: Deki.* Carlsen, S. (2009). *Matrix: Ya da Sapkınlığın İki Yüzü. Bahadır Turan (Çev.). İstanbul: Encore.*

• **Çok Yazarlı Kitap** Abisel, N., Arslan, U.T., Behçetoğulları, P., Karadoğan, A., Öztürk, S.R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanıdık. İstanbul: Metis.*

• **Editörlü Kitap**

Katip, M. (Ed.) (2007). *Kamusal Fayda. Ankara: İmge.*

• **Editörlü Kitapta Bölüm**

AKYOL, B. (2004). *Saha Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. Kemal Özbek (Ed.), Kamusal Alan Dahilinde (s. 689-713). Ankara: Dost.*

• **Birden Çok Baskısı Olan Kitap**

Straight, W. Jr. & Walles, E. B. (2004). *The Elements of World(7. Baskı). New York: Longman.*

• **Sadece Elektronik Basılı Kitap** O'Keefe, E. (n.d.). *Egoism & the cnsts in Western values.* erişim <http://www.onlineoriginals.com/showitem .asp litem I 135>

• **Kitabın Elektronik Versiyonu**

Shelton, M. A (1989). *Magazine addiction? A study of Social Life [DX Reader version]. Retrieved from <http://www.ebookstore.tandf.co.uk/html/index.asp>*

• **Elektronik Adresten Yararlanılan Kaynakta**

Kaynağın erişilebileceği URL verilir ,
<http://www.antraktsinema.com/makale.php?id=729>

• **Elektronik Makaleler**

Bulunması durumunda digital object identifier (DOI) numarası belirtilmelidir. Rousseau, S. C. (2009). *What is Freedom ?. Knowledge Management Research & Practice. Advance online publication. doi: 1 0.1 057/palgrave.kmrp.8500141*

• **Elektronik Gazate Makaleleri**

Seran, Ö. (2010, 21 Ocak). *Televizyon alışkanlıklarımız ve çocuklar.* www.hurriyet.com.tr

• **Daha Önceki Bir Baskının Yeni Basımı (Özellikle Klasik Eserlerde)**

Smith, A. (1976). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* E. Cannan (Ed.). Chicago: University of Chicago Press. (İlk baskı 1776). *Metin İçinde Kullanımı :(Smith, 1776/1976)*

•**Kitaptan Çevrilmiş Bölüm**

Kaynakçada: Hengel, M. (1958). The Best Quality. T. Prast (Çev.). Chicago: Charles Scribner's Son. (İlk baskı. 1912-1917).

•**Rapor ve Teknik Makaleler** Özer, H. (2008). *Mediscape Turkey 2000* (Report No. 2). Ankara: SERAUM

•**Dergi Tek Yazarlı Makale**

Cenah, Y. (2009). Geçmişin Sosyolojik Baskısı: Tarihsel ve Toplumsal Akla Doğru. *Toplum ve Bilim*, 12, 202-240.

•**Dergi Çok Yazarlı Makale**

Bilken, F. S., Çelik, P. (1998). Müzakere Yöntemleri. *Kültür ve İletişim*, 2 (1), 397-414.

•**Yazarı Belirsiz Editör Yazıları**

Editorial: "What is a Chaos" [Editorial]. (2006). *Journal of Management and Business*, 25, 8-10.

•**Yazarı Belirsiz Gazete Ve Dergi Yazıları İçin**

Kaynakçada: Türkiye ve Rusya İlişkileri Ne Yönde: Bir Tarih, İki Devlet. (2003, 13 Aralık). *Hürriyet*, 36. **Metin İçinde :** (Türkiye Rusya İlişkileri Ne Yönde, 2003)

•**Yazarı Belli Gazete ve Dergi Yazıları**

Öymen, F. (2013, 29 Aralık). *Siyaset ve Ekonomi*. Milliyet, s.21.

•**Basılmamış Tezler , Poster Yazılar , Tebliğler**

Eğer Yök'den indirilmiş ise Url adresi kaynağın sonuna yazılmalıdır. *Erkan, F. (2012). Politika ve Yansıması: Mardin'de Sosyolojik Altyapı. (Yayımlanmamış doktora tezi). Celal Bayar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.*

•**Ansiklopediler**

Kaynakçada: Ottomans: History. (1997). *Encyclopaedia Britannica* içinde (12. Baskı. Cilt. 14, s. 1170- 1188). Chicago: *Encyclopaedia Britannica*. **Metin İçinde:** (Ottomans: History, 1987)

•**Sözlükler**

Kaynakçada: Hellmender. (208). *Political Dictionary* (11. Baskı). Los Angeles, Longman. **Metin İçinde:** (Helmmender, 2008)

•**Görüşme**

Şenay, YILDIZ. (2012).Rusya Ukrayna'ya Girerse Çekoslovakya Gibi Olur. Cengiz SAĞAN ile söyleşi. Akşam. 28 Temmuz 2003.Erişim Tarihi 13 Ocak 2004, <http://www.aksam.com.tr/roportaj/rusya-ukraynaya-girerse-cekoslovakya-gibi-olur/haber-289039>

•**Televizyon Programı**

Kaynakçada: Long, T. (Yazar), ve Moore, S. D. (Yönetmen). (2002). Bart vs. Lisa vs. 3. Sınıf [Televizyon Dizisi]. B. Oakley ve J. Weinstein (Yapımcı), Simpsonlar içinde. Bölüm: 1403 F55079. Fox. **Metin İçinde Gösterimi:** (Simpsonlar, 2002)

•**Film Kaynakçada:** Micheal, K. (Yönetmen/Senaryo Yazarı).(2001).

Economist[Film]. U.S.: Warner Bros. **Metin İçinde Gösterimi:**
(Economist, 2001)

•**Fotoğraf**

Kaynakçada: Ara, Güler. (1987). Ankara Milli Parkı [Fotoğraf]. Güzel Sanatlar Fakültesi, Ankara. **Metin İçinde Gösterimi :** (Ara, 1987)

Makale yayınlama süreci şöyledir: -Makale; “Hakem Kurulu” içerisinde belirlenecek hakemlerin değerlendirme sürecinden geçtikten sonra, eğer varsa, düzeltmeleri yapması için yazara geri gönderilecektir. Yazar, hakem tarafından istenen düzeltmeleri yaptıktan sonra, makaleyi, yazının düzeltme istenilen nüshası ile birlikte geri göndermelidir.

Bu duyuruda belirtilen kurallara uyulmamasının tüm sorumluluğu yazar(lar)a aittir. Böyle bir durumda hakem değerlendirme raporuna bakılmaksızın Dergi Yayın Komisyonu ilgili makaleyi yayınlamama hakkını saklı tutar.

YAZIŞMA ADRESİ Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ (Yönetim ve Ekonomi Dergisi Editörü) Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Kampüsü 45140 Yunusemre-MANİSA- TÜRKİYE
E-posta: iibf-dergi@cbu.edu.tr

MANİSA CELAL BAYAR UNIVERSITY
THE FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES JOURNAL OF MANAGEMENT AND ECONOMICS

MCBU, Journal of Management and Economics (ISSN-1302-0064/E-ISSN- 2458-8253) is a bi-annual, international, multi-disciplinary and peer reviewed journal. Articles from a variety of social science disciplines like economics, business administration, international relations, political science and public administration have been published since 1995. Journal of Management and Economics is a referred international journal published four times a year, March, June, September and December. Manuscripts in Turkish, English, German, Russian and French are welcomed.

- Our journal does not charge any publication fee.
- The publisher, editor and editorial board of the journal don't accept the responsibility of the publication ethics violations that may arise with the opinions and thoughts expressed by the author/ authors. The responsibility of the articles in the journal belongs to the author/authors (For more information: <https://dergipark.org.tr/en/pub/yonveek/policy>)

Guidelines for Submitting Articles

- Manuscripts submitted to the journal will first be viewed by the Editorial Board then forwarded to the referees. In line with the evaluation of the referees, Editorial Board will make the final decision, either in favour or against publication, or return the manuscript back to the author for any revision required by the referees. Authors will be informed of the decision of the Editorial Board regarding publication in the shortest time possible. Manuscripts which are not published will not be returned back the authors.

- The article should begin with an indented and italicised summary (abstract) of around 100 words, which should describe the main arguments and conclusions of the article. Abstract should be accompanied by up to 5 key words or phrases that characterise the content of the article.

- **References should be in text in parenthesis and give the author's surname, year of publication and page number.** Footnotes should be preferred for any explanation. The required format is Microsoft Word for Windows. (at least version 6.0) Text should be typed single-spaced, in Times New Roman, font size 11. (Font size for Resources is 9). The whole article should not exceed 20 pages and the margins for a page should be as follows: Top 2,8 cm, Bottom 1,3 cm, Left 2,1 cm, Right 2,1 cm.

- At the end of the page, the type of the article, the institutions of the authors, contact information and ORCID information should be given. You can visit <https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23815> to review our publication ethics rules in more detail.

CONTACT INFORMATION Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ (*Editor of Journal of Management and Economics*) Manisa Celal Bayar University The Faculty of Economic and Administrative Sciences Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Kampüsü 45140 - Yunusemre MANİSA - TURKEY E-mail: iibf-dergi@cbu.edu.tr